

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse: 43, 7, Rue de la République
A. R. F. BUREAU
Redaction du „Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՐՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ե Ա Յ Ի Ա Ն Դ Ա Տ Ի Ժ

Տարօնի կեդրոնական կոմիտեի վճռով
Օգոստոս 24-ին (հ. տ.), իրիկուան ժամը Կէին, մահւան պատժի ենթարկեցաւ Մուշի Յ ա վ ր ա ն դիւղին մէջ, Ս. Կարապետի նախկին միաբան, ԿԱՐԱՊԵՏ վարդապետ ԵՍԱՅԵԱՆ: Դատապարտեալը ծանօթ է այն զարշելի դերով, որ խաղաց 1814-ին վերջերը, Սասունի ջարդը թաղցնելու համար Միջազգային քննիչ յանձնաժողովին առջեւ: Անկէ ի վեր կառավարութեան պաշտօնէութեան մէջ կը մնար իբր լրտես-մատնիչ:

ՄԵՆՔ ԵՆ ՄԵՐ ՀԵԿԱՌԱԿՈՐՆԵՐԸ

Մենք ասելով՝ հասկանում ենք ոչ միայն դաշնակցականներին, այլ առհասարակ բոլոր համոզած հայ յեղափոխականներին, այսինքն այն ամէնքին, որոնք անհրաժեշտ են համարում անհաշտ կռիւ մղել թիւրք կառավարութեան դէմ:

Ովքեր են մեր հակառակորդները:

Նրանք բոլորը, որոնք մեզ հետ չեն:

Բոլոր ազգային դատին դաւաճանողները, բոլոր Օրմանեանները և Արթին փաշաները, որոնք ուզում են թիւրք ոստիկանութեան քմահաճոյքից կախած հարց շինել մեր դատը, որ մեր հայրերն ու եղբայրները այնքան ճիգերով ու այնքան զոհերով յաջողեցրին վերջապէս դարձնել միջազգային, համաշխարհային խնդիր:

Բոլոր անտարբերները, հայ ազգի բոլոր մայրուրաց զաւակները և ամէնից առաջ մեր հարուստ դասակարգի ներկայացուցիչները, այն ամէնքը, որոնք խորատուզած իրենց անձնական գործերի մէջ թքում են այն ժողովրդի վրայ, որ ծնել է նրանց, որ կերակրում է նրանց և որ յիմարաբար յաճախ պատիւներ է տալիս նրանց:

Բոլոր թերահաւատները, բոլոր սկեպտիկները, որոնք պահանջում են, որ հայերը ձեռները ծալած նստեն, մինչև իրենք վճռեն, թէ ո՞ր ոտքով պէտք է մտնել ազատութեան տաճարը՝ ա՞յլ թէ ձա՞խ:

Բոլոր այն պոռոտախօսները, որոնք մի ժամանակ երբ մ օ դ ա էր յեղափոխական լինելը, սնուում էին յեղափոխութեան նիւթական ու բարոյական փշրանք-

ներով բայց այժմ, երբ անցել է այդ մ օ դ ա ն, ունոց են բարձրացրել հին ու նոր ճշմարիտ յեղափոխականների դէմ, ազգի թշնամի յայտարարելով նրանց:

Վերջապէս բոլոր կեղծ յեղափոխականները, այսինքն այն խաչագողները, որոնք շահագործում են յեղափոխական անունը ամէն տեսակ հակայեղափոխական նպատակներով, և այն միամիտները, որոնք հաւատում են այդ խաչագողներին և կարծում են, թէ յեղափոխական լինելու համար բաւական է դէմ չլինել, որ մեր թոռների թոռները կռիւ մղեն թիւրք կառավարութեան դէմ: Դրանք են մեր հակառակորդները, որոնց ասելով՝ ճշմարիտ յեղափոխականները ամէնալաւ դէպքում ազգամիտս Դօն-Քիշտոներ են:

Սակայն ինչո՞ւն է մեր Դօն-Քիշտութիւնը և մեր հակառակորդների ազգաշահ քաղաքագիտութիւնը, խելօրութիւնը, շրջահայեցիւթիւնը:

Վերցնենք առաջ Օրման-Արթինեան կուսակցութիւնը: Ի՞նչ է նրա ծրագիրը:

Հաշտել թիւրք կառավարութեան հետ, որպէսզի նա բարուքի մեր վիճակը: Դադարել կուսելուց և ձեռք վերցնել Եւրոպայից, որպէսզի թիւրք կառավարութիւնը հաշտուի մեզ հետ:

Մեր վիճակի բարւորումը, պնդում ենք մենք, կայանում է ամէնից առաջ թիւրք ռէժիմի վերացման մէջ: Միամտութիւն է ուրեմն սպասել այդ բարւորումը այդ նոյն ռէժիմի ներկայացուցիչներից և պաշտպաններից: Մեզնից է միայն կախած մեր վիճակի փոփոխութիւնը, որովհետև մեր կռիւն է միակ միջոցը, որով կարող ենք ստիպել Եւրոպային իրագործել տալ մեր անկախութեան ծրագիրը:

Ո՞ր ծրագիրն է աւելի ազգօգուտ, այն, որի քարոզիչներին հայաջինջ Արգիւլ Համիդ վարձատրում է շքանշաններով, թէ այն, որի գործադրողներին նա բարձրացնում է կախողան:

Ո՞ր ծրագիրն է գործնական. մեր, յեղափոխական կռիւի ծրագիրը, որ հաշտութեան ցանկութիւն է զարթեցնում սուլթանի մէջ, թէ՞ Օրմանեանի հաշտութեան ծրագիրը, որի առաջին խախտողը եղաւ ինքը Օրմանեան, որովհետև, չնայելով իր մէջքի ամբողջ ձկունութեան և իր կաշու զարմանալի հաստութեան, ստիպւած տեսաւ իրեն հրաժարական տալ, այսինքն դիմել մի բողոքիչ միջոցի, որ յատուկ է կռիւ քարոզողներին:

Ինչքան էլ առերես լինէր այդ հրատարականքը, ինչքան էլ վճարվի ի վախճան լինէր նրա բուժումը, մի բան պարզ է.— Օրմանեան իր հրատարականով խոստովանեց հրատարակաւ, որ բոլոր իր շողորթութեանները, բոլոր իր ստորութիւնները թաքտեցին աւազակի առաջ՝ իրերէն են անցել, իսկ սուլթանն իր իրադէտով ապացուցեց, որ բոլորը միակ միջոցն է այդ գահակալ գամիւսից գէթ մի աննշան «մազ պոկեցու» համար:

Սկզբնականներէ մասին չ'արժի երկար խօսել, բոլոր ազգերի սկզբնականներէ յատկութիւնն է անվերջ փրկիստփայտութիւններ անել ալ կամ ձախ ոտքի առաւելութիւններէ մասին մինչև այն օրը, երբ ժողովուրդը, լսելով յեղափոխականներին, երկու ոտքով կը ցատկի ազատութեան տաճարը:

Տեսնենք ի՞նչ են ասում մեր բուրժուա հակառակորդները և պոռոտախօս քննադատները:

Դուք, ասում են նրանք, սկսեցիք յեղափոխութիւնը այն ժամանակ, երբ ազգը դեռ պատրաստ չէր, զինուած չէր: Կարճէք թէ՛ յեղափոխութիւնից առաջ այդ պարտնների միակ հոգսը ժողովուրդը զինելն էր: Կարճէք հէնց իրենց, այդ անտարբեր բուրժուաների և անգործ պոռոտախօսների մեղքը չէ, որ յեղափոխականները չեն կարողացել երբեք հասցնել ժողովուրդին այնքան զենք, որքան իրենք կը ցանկանային: Ա՛յ էր յեղափոխականներից գործ պահանջում՝ նախ քան զենքի համար փող տալը. ո՛վ է նոյն իսկ այժմ ամէն կերպ կաշկանդում յեղափոխականների գործունէութիւնը այդ կողմից, եթէ ոչ հէնց այդ ազգաբարձի բուրժուաները և այդ զաւակն զօյ ի ի ն երբ:

Պատրականներ, անվերջ պատրականներ ոչինչ չանելու և մեղադրանքներ, անմիտ մեղադրանքներ մի բան անողների դէմ, — ահա այդ պարտնների ամբողջ ծրագիրը: Այլապէս, ինչպէս բացատրել նրանց վերաբերմունքը դէպի հայ սովետները և որբերը: Այգտեղ էլ հօ չի՞ կարելի պատրակ բերել հայնացքների տարբերութիւնը:

Որտեղ են ձեր հաւաքած ու տւած միջոցները այդ նպատակով, մծախօս բուրժուաներ և բուրժուաներին փառաբանող գրչակներ. ո՞րտեղ է ձեր ազգաշահ գործունէութիւնը մեր ազգամիտ գործունէութեան հանդէպ, մաքսաւորներ և փարիսեցիներ. ո՞րտեղ է ձեր գործնական, ձեր խելացի, ձեր քաղաքագիտական ծրագիրը, հանձարեղ ուղեցոյցներ, որ ասպարէզ էք Կալի միայն այն ժամանակ, երբ շրջում է սայլը և միայն նրա համար, որ գովէք մեր առաջ ուրիշ անարգ և անպէտք կամ անյայտ ու անփորձ ճանապարհների առաւելութիւնները, փոխանակ օգնելու մեզ բարձրացնել սայլը և մղել նրան աւելի առաջ:

Բայց անցնենք մեր ամէնատարօրինակ հակառակորդներին, նրանց, որոնք իրենց այնպէս են անւանում, ինչպէս և մենք մեզ — յեղափոխականներ. նրանց, որոնք յեղափոխական գրօշի տակ գաղափարական մաքսանեն-

գութեամբ են պարապում կամ որոնք յիմարաբար օգնում են այդ մաքսանենգներին:

Մենք շատ թոյլ ենք, ասում են դրանք. մենք ոչինչ չենք կարող անել առանց Եւրոպայի, իսկ Եւրոպայի շահերը այժմ նպաստաւոր չեն մեր դատին: Հետևաբար պէտք է դադարեցնել կռիւը և պատրաստել կուռելու նպաստաւոր պայմաններում:

Մենք թոյլ ենք, ասում ենք մենք, բայց կարող ենք շատ ուժեղ լինել — այնքան ուժեղ իհարկէ, որքան ընդունակ է լինել մի փոքր ազգ, — եթէ անենք բոլորս այն, ինչ որ պարտապէս ենք: Մեր ուժից վեր էր միթէ մեծ քանակութեամբ զէնք մտցնել թիւրքաց Հայաստան. մեր ուժից վեր էր տալ ժողովուրդի կուռ մասին այնքան նիւթական միջոց, որքան անհրաժեշտ էր: Այ՛: Արեւմտ չխօսենք մեր թուլութեան մասին, այլ կուռնք նրա դէմ:

Ինչ վերաբերում է Եւրոպային, նրա շահերը այնքան փոփոխական են և քաղաքական մեծ դէպքերը այնքան անսպասելի են յառաջ գալիս ու երբեմն այնպիսի չնչին առիթներով, որ մենք իրաւունք ունենք ամէնրոպէ յուսալ քաղաքական անակնկալների և պէտք է միշտ պատրաստ լինենք այդ ռոպէների. համար. Ա՛յ կարող է որոշել թէ ե՞րբ, ո՞ր թիւն կը հասնի և որքան երկար, որքան ամիս, որքան շաբաթ կը տևի այն մօմէնտը, որի ընթացքում եւրոպական շահերը այնպէս դասաւորուած ու խմբակցուած կը լինեն, որ մեր ազատութիւնը նպաստաւոր լինի զօրաւորագոյն կողմին: Հետևաբար անմտութիւն է հանգցնել այժմ հայ ժողովուրդի մէջ յեղափոխական կրակը, որ այնքան դժուարութեամբ վառել է նրա մէջ գործիչների մի ամբողջ սերունդ:

Պէտք է մի անգամ ընդմիջտ հասկանալ, որ «արցունք սրբող ժանդարմներ» չկան և Եւրոպան ոչինչ չի տալ Հայաստանին առանց հայի կռւի, հէնց այնպէս հայ յիսաղաղ յեղափոխականների՝ «սիրուն աչքերի խաթեր»։ Հետևաբար հայ ժողովուրդը պէտք է յեղափոխական լինի այն վայրկեանին, երբ պայմանները մեզ նպաստաւոր լինեն, ուրեմն ամէնրոպէ, որովհետև, կրկնում ենք, անորոշ է այդ վայրկեանը: Իսկ յեղափոխութիւն յառաջ բերել խորտիկ պատրաստել չէ. եթէ մի անգամ դադարի կռիւը և ազգի մէջ մեռնի յեղափոխական տրամադրութիւնը, այնուհետև երբ ուզենանք յեղափոխութիւն սկսել պէտք է սկսենք այրուքներից, որովհետև այն ժամանակ չենք ունենալ կուռողներ, չենք ունենալ կազմակերպուած մի սերունդ, որ ընդունակ լինի իր կեանքը զոհել գաղափարի համար:

Յեղափոխութիւնը ողբերգութիւն է, այո, բայց այնպիսի ողբերգութիւն, որ անտրակտներ, ընդմիջումներ չունի: Երբ գործողութիւնը դադարում է, նա վերջանում է, և երբ գործողութիւնը սկսելու է, նա սկսում է ամէնասկզբից, կրկնելով մղած կռւի բոլոր ծանր

Ֆազիսները: Միայն խաչագողները կարող են ուրանալ այդ ճշմարտութիւնը և միայն դժբախտ և չարի ծառից՝ դեռ չձաշակած միամիտները կարող են կարծել, թէ բաւական է անհրաժեշտ ըոպկէին ասել, «դեղին յեղափոխութիւն», որպէսզի յանկարծ այնպիսի յեղափոխութիւն սկսի հայ ազգը, որ դարձանք ամբողջ աշխարհը:

Եթէ հայերը կուող չլինեն այսօր, չեն կարող կուել և վաղը:

Բայց կուր ոչ միայն անհրաժեշտ է նա նոյնիսկ անխուսափելի է Ի՞նչպէս զինել և զինավարժել ժողովուրդը առանց կուր մի երկրում, ուր քրիստոնեաներին արգիլած է զէնք կրել:

Եւ մենք կուում ենք, որքան մեզ ներում են մեր նիւթական ու բարոյական միջոցները, և մեր հակառակորդները, որ այնքան շատ են խօսում հայերիս թուլութեան մասին, շատ աւելի արդիւնաւոր և պատուաւոր գործ կատարած կը լինէին, եթէ գային մեզ հետ կուրուելու, փոխանակ կուելու մեր դէմ:

Սուլթանին անախորժ կը լինի այդ, իհարկէ, բայց հէնց այդ ամէնալու ապացոյցն է, որ ազգը կ'օգտի միայն դրանից:

Կ Ա Ն Ա Ղ Ա Ն Ի Յ Ա Ռ Ա Ա

ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆՍԻ ՄՄՄԱԿԸ

Անա այն նամակը, որ Արամ Արամեանը, իր ձեռքակալունց թիչ յետոյ, գրել է բանտից սահմանազերի մեր կոմիտէներց մէկին: Տպագրում ենք առանց փոփոխման, բաց թողնելով մի քանի անուններ միայն:

Կարինի ըմտը, 30 յուլիս 1896

Ձերբակալելու օրիցս ճիշդ մի ամիս, յետոյ, յուլիս 2-ին ես վերջապէս մի կերպ ձեռք բցեցի մատիտի մի կտոր, և ահա շտապում եմ գրել ձեզ: Ըտապում եմ ասի որովհետեւ կարող է պատահել, որ այս ժամը, կամ ըոպէն ինձ համար վերջինը լինի. . . Բայց սաստիկ պաշարած է միտքս, հակար ու մի հոգսեր, ընկերների մաշող կարօտը, անցեալ քաղցր յիշատակները, և այլն, խառնիխուռն տակնուվրայ են անում յիշողութիւններս:

Գանկուս կատարեալ փոթորիկ է տիրում. . . Երևակայեցէք մի ըոպէ թրքական բանտ, հաղորդակցութիւնից զուրկ վիճակ, բացարձակ առանձնութիւն և այնուհետեւ ձեզ հասկանալի կը լինի հոգեկան այն դրութիւնը, որի մէջ գտնուում եմ ներկայումս: Այնուամենայնիւ ներքին մի սիոփալք, մի քաղցր միթարութիւն, իրրե պահապան հրեշտակ, շարունակ անբաժան է ինձանից: Իմ վիճակի ծանրութիւնը ինձ չի ընկճում, միայն նրա համար, որ ես գիտակցաբար ընտրել էի հասարակական գործունէութեան այնպիսի ասպարէզ, որտեղ իւրաքանչիւր ըոպէն սպասում էր ինձ բանտ կամ կախաղան և կամ «մահափութ սպանիչ գնդակը»: Ես ցաւում եմ, սրտանց ցաւում, որ բախտը շուտ զրկեց ինձ իշտա ձանապարհներից, որոնց մէջ բորիկ ոսներով

ման գալ սիրելի էր ինձ, որոնց մէջ դեռ երկար, մինչև վերջին շունչս կամենում էի տանջուել, քանի չարչարող հայ ժողովրդի համար չի ծագել նոր կեանքի նոր առաւում: Մուրազս մեաց անկատար: Երկինքը զրկեց ինձ հրացանը ձեռիս կուր դաշտում ընկնելու բախտաւորութիւնից: Յիշում էք, թանկագին Աբրոյի վախճանի մասին ձեզ գրելիս, ընկերներիս և ինձ համար ինչ էի ցանկանում. . .

Պատմելուց առաջ թէ ի՞նչ պատահեց ինձ, ասեմ՝ թէ որտեղ եմ գտնուում:

Խեղճ դիւղացու քրքրած տարազով նստած եմ Պարիսի կեդրոնական բանտի ստորայարկ փոքրիկ խցիկներից միսի մէջ, որ կոչւում է Փ Օ լ ի ս: Այսպիսի տեղ ընում են այն մարդկանց, որոնց հարկաւոր է տանջել խոտովանեցնելու համար: Ազդիղ քսան օր է որ այստեղ եմ: Գրանից առաջ, 10 օրի չափ վզիս մի երկար շղթայ անցկացրած՝ շան պէս կապել էին, նստացնելով մի ուրիշ տեղ, թաց գետնի վրայ: Խցիկը, որի մէջ եմ, ոչ մի տեղից լոյս չի ընդունում: Միայն դռան վրայ կայ մի փոքրիկ ծակ, որ բացւած է մի մուտք միջանցքի մէջ, խցի երկարութիւնը 1 1/2 մետր է, լայնութիւնը 1, բարձրութիւնը 1 1/2, խոնաւութիւնից օդը չափազանց ճնշող է. խոտի մի փոքրիկ կտոր, ջրի մի աման, մի հատ թիթեղէ ձրագաման — ահա այն բոլորը, որոնցից կազմուած է խցիկիս կահ-կարասիքը: Իրրե մի առանձին շնորհ թոյլ են տւել գիշեր ու ցերեկ վառ պահել ձրագը, որի արձակած ծուխը աւելի հեղձուցիչ է դարձնում օդը: Գուրը միշտ փակ է: Բնական կարիքների համար 1-2 ըոպէով դուրս են տանում: 24 ժամում երկու անգամ, առանց թողնելու, որ մէկի երեսը տեսնես: Հայհոյանքի չափ չկար: Այժմ գրում եմ՝ թէ բանտարկուողների համար ինչ մեծ բարիք կարող է համարուել մարդասէր, քաղցրագորոյ և քիչ թէ շատ կրթուած մէկի բանտապահ նշանակելը: Ինչե՞ր ասէք, որ չեն թափում խեղճ բանտարկեալների զբոսի, մանաւանդ քաղաքական յանցանքով նստածների զբոսի:

Ինչ որ է՝ այս վիճակում դարձեալ մի միթարութիւն ունեմ, կողքիս դրացին Ա. . . ցի Գ. . . է: Աւել է գաղտնի խօսակցում ենք և միթարում միտեանց: Գրսի հայ բանտարկեալների հետ էլ սկսել ենք գաղտնի հաղորդակցութիւն, այնպէս որ հնար ունենք օրական 1-2 անգամ տոմսակներ փոխանակելու: Ի՞նչ էք ասում, բարեբախտութիւն չէ: Ամիսը լրանում է և դեռ այստեղ ենք. թէ երբ դուրս կը հանեն բանտարկեալների մէջ այդ միայն ալլահը գիտէ, այն ալլահը, որի շնքին փաթաթել ամէն բարի և չար սիրում են հաւատացեալ մարդիկ: Իմ նախորդ նամակներից ձեզ յայտնի է, որ տեղի ունեցած իրազեկ մասնութիւնների շնորհիւ Խան-Աբրազում սկսուել էին խիստ խուզարկութիւններ. լաւ ապագայ չէին գուշակում, և հէնց դրա համար էլ գրել էի վերջին նամակներումս, յիշում էք, «դուրս է սա լինի մեր վերջին նամակը» խօսքերը: Գրժ, բախտաբար այդպէս էլ եղաւ: Իսկ առաջ քան ձերբակալելս, Կարինում բռնուում է իմ մի նամակը, և նամակատարս ճշդիւ յայտնում է, թէ որտեղից և ո՞ւրից է վերցրել նամակը և թէ որի՞ն պիտի տայ: Այս յայտնութեան վրայ կառավարութիւնը խեղոյն ձերբակալում է նամակի հասցեով — Ա. . . ցի Գ. . . -ին և հեռագրով հրաման է ուղարկում Հասան-Գալէի գայ

մագաժին անմիջապէս գնալ և խուզարկել Բէօփրի-քէօյի աստած գիւղը...

Դժբախտութիւնը նրանումն է եղել, որ տանողը ուղարկողի և ստացողի անունները յայտնել է ճշգիւ իհարկէ իր անձը ազատելու համար:

Յուլիսի 2-ին, երեքշաբթի օրը, բոլորովին հանգիստ նստած տանը, Բէօփրի-քէօյում, մենք ձեր հասցէին նամակներ էինք գրում: Առաւօտից ի վեր թէև Ալայ-բէկը «ղըրսերտար» ների խմբով, թւով 40-50 ձիաւոր, եկել էին գիւղ, բայց գիւղացիք վստահացնում էին, որ դրանք ոչ մի առանձին նպատակով չեն եկած և շուտով կը գնան. ես էլ «արիւնէին» շտապում էի վերջացնել նամակներ: Յանկարծ մտնում է գիւղ գայմազամը 8-10 ձիաւորներով՝ առաջինները արդէն շրջապատում են գիւղը: Ինձ լուր տւին այն ժամանակ, երբ թէ կտուրները, թէ գիւղի բոլորախէրը և թէ փողոցները պահապան զօրքերով բռնւած էին: Ես, իհարկէ, ընդհատեցի գրութիւնս, նամակների ծրարը պահեցի և ինքս կամեցայ դուրս գալ փողոց, գոնէ այնտեղ բռնւելու համար:

Տան տէրերը և կանայք լալով աղաչում էին, որ դուրս չգամ. ասում էին՝ տները չեն խուզարկելու, հանդերը պիտի խուզարկեն. այս և այլն առարկութիւնները ինձ արգելեցին ուղղակի. ես պահեցայ տանը մի անկիւնում: մօտիս փոքրիկ ատրճանակը 5 փամփուշտներով՝ յանձնած լինելով, բոլորովին անզէն էի: ասենք զէնք լինէր էլ՝ տան մէջ արձակելը կարող էր շատ աղետաբեր լինել տանեցիների համար: Այդ քանակութիւն չունէր թէ նամակը բռնւած է և թէ նամակների ցուցմունքով ամէնից առաջ այդ տունը պիտի խուզարկւի: Յանկարծ ներս թափուցին մի 15-20 հոգի զինեալ արջեր և սկսեցին հայհոյելով խուզարկել տունը: Այլևս հասկանալի է. ինձ հանեցին դուրս և թեկերս կապած տարան գայմազամի ներկայութեան: Արքան զգուցիլ, նոյնքան ծիծաղելի էր այդ անասունների ունեցած քէֆը: Ինձ հետ ձերբակալեցին տանուտէրին և մի ուրիշ երիտասարդի՝ տարբեր պատճառով: Այս էլ ասեմ, որ մի շաբաթ դրանից առաջ, նոյն գիւղում, արտի ջրի վրայ կուում են երկու հոգի և մինը գնում է Հասան-Գալէ և հակառակորդին պատժելու համար աջուձախ մատնութիւններ է անում: Հէնց այս խիստ խուզարկութիւնները սրա և ուրիշ մատնութիւնների հետեանք էր: Ին է ինձանից բաւականացած խուզարկութիւնը դարբեցրին և պէտք է ձանապարհ հանէին ինձ, մէկ էլ տեսնեմ մի ուրիշ հայ էլ բերին:

Եղանք չորս հոգի. մեզ կապեցին իրար և խառնեցին առաջ, ինձ մօտ եղած ՅՑ ոսկի գումարը քամարիս մէջ առանձնապէս պահել էի թագ կացած տեղում: Չգիտեմ գտան զինւորները և վերցրին թէ ոչ դեռ գիւղից դուրս չեկած ք...-ին մի կերպ լուր ուղարկեցի այդ մասին. գուցէ յաջողի նրան տիրանալ այդ գումարին: Չորրորդ ձերբակալածի մօտ էլ 4 1/2 ոսկի կայ եղել քսակում. բռնող ոստիկանը, ընդունւած սովորութեան համաձայն, իւրացրել էր, ինչ որ գայմագամի ներկայութեանը ուրացաւ: Ինչ արած:

Յուզեց էր Բէօփրի-քէօյից դուրս գալը, անկասկած մեր վերջին հայեացքը գիւղի վրայ՝ թափանցում էր գիւ-

ղացիների սիրտը և յուզում նրանց զգացումները: Եղան թերևս մարդիկ, որոնց մտքից անցկացաւ ուժով մեզ ազատել բայց այն փաստը, որ դրանով ամբողջ գիւղը սրի և կրակի ճարակ կը դառնար, նրանց ակամայ ետ էր կանգնեցնում: Մեր խմբի տղերքն էլ վաղ առաւօտից անզէն ցրած գիւղացիների հետ հանդերը, բոլորովին անտեղեակ էին եղած անցուդարձից:

Վերջապէս այդ օրը երեկոյեան ժամը 6-ին մեզ հասցրին Հասան-Գալէի բանտը: Սաստիկ յոգնած էինք. մտրակի և «ղոնտաղի» հարւածների հետքերը կապոյտ ակոսներով երևում էին իմ և միւսների մարմինների վրայ: ... Առաջին հարց ու փորձին ես ասացի, որ պարսկաստանցի եմ, Թաւրիզ քաղաքից, անունս՝ Աշոտ Պետրոսեան:

Առաջին գիշեր Հասան-Գալէի բանտում՝ անցնացներէց յետոյ՝ հետեւեալ օրը 25 հեծեալ զինւորներով մեզ ձանապարհ հանեցին Վարին, հետիոտն, կէս օրւայ սաստիկ տաքին: Մարդավայել վարձուք մի՞թէ կարելի է սպասել դրանցից: Զինների արագ քայլերի հետ ամբողջ ժամանակ մեզ չարչարելուց յետոյ, վերջապէս երեկոյեան ժամը 6-ին 25 ձիաւորով հանգիստաւորապէս մուտք գործել տւին քաղաք: Պէտք էր տեսնել թէ ինչ ցնծութիւն և գազանային հրճանք նշարներ էր այդ ողորմելիների երեսին. կարծես Վարսի ամբուլթիւնները գրաւած՝ յաղթական փառքով յետ էին դառնում:

Փողոցները լի էին միմիայն թիւրք հանգիստատեններով:

Մեզ առաջինը ներկայացրին նահանգապետին, որի մօտ իմիջի այլոց նկատեցի և մեր տիրալիշատակ Ազրայէլին¹⁾: Պինդ բանտի ճունչող դռները բացեցին մեր առաջ և այնուհետեւ այլևս իրար երես չենք տեսել: Այս բոլորը մի կողմ, ես սաստիկ ջարդւած էի, ոտներս ուռել և կաշի էին թողել տրեխներիս վատութեան պատճառով: Ոտներիս բթամատների եղունկները պոկ եկած. մնացածներն էլ մինչև օրս ցաւում են: Ամառայ բարակ շորերի մէջ բոլորովին քրտնած, ես այդ գիշերը քնել անգամ չկարողացայ: Բանտապահս, մի կատարեալ ցածիանոս հրէշ շղթան պարանոց անցնելիս՝ էլ հայհոյանք չմնաց որ չթափեց գլխիս մի քանի ուժգին ապտակների հետ: Ինչ արած, ես միայն իմ բախտն էի անիծում... Հետեւեալ գիշեր արդէն տարան ինձ ոստիկանապետի մօտ հարցաքննութեան: Այնտեղ էր Ազրայէլը — այդ օձ արարածը — այնտեղ էին և Վարինի յայտնի ոստիկանները: Պատասխանելով հարցերին՝ ես ասացի որ անունս Աշոտ Պետրոսեան է, թաւրիզեցի եմ, գնում եմ, ս. Վարապետ ուխտի. հազիւ մի օրւայ եկած եմ եղել Բէօփրի-քէօյի, որ պատահամբ եմ գտնւել տան մէջ, որ անցապիրս կորցրած լինելու պատճառով «ղաչաղ» անցել եմ սահմանը Բէօփրի-քէօյի վրայից, որ գրել կարդալ չգիտեմ և այլն և այլն: Ըստ կանոնաւոր: Եթէ Ազրայէլը չլինէր, նրանք ինձ չէին ձանաչել. երևակայեցէք ամէնից շատ ինձ տեսնող ոստիկան Ալին ինձ ընդունեց Ղարա-Մեքիքի հետ եկած ջահէլ ուսաստանցիներից մինի տեղ: Յանկարծ Ազրայէլ ասած թղուկը ինչ որ փափայաց քօթիսերի ականջին և ահա փոխուց տեսարանը:

— Դու Արամ Արամանը չես, հարց տւին ես ուրացայ:

1) Դաւաթան Տիգրան Գեորգեան: Խնուցի, այժմ՝ ոստիկան:

Այնուհետև արդէն դիմեցին զօրեղ միջոցի: Երեք անգամայ ընդհատուածներով մարակի մօտ 50-60 հար-
 ւած տեղացին կռնակիս վրայ և ես վերջապէս նկա-
 տելով, որ ուրանալը բոլորովին զուր պիտի լինի, ինձ
 ճանաչողները բազմաթիւ, կարող են հաստատելու հա-
 մար մինչև անգամ քաղաքի մէջ էլ ման ածել Ազ-
 րայէլի «Դու Արամը չես, ինձ չես ճանաչում» թա-
 փած խօսքերից մանաւանդ ընկճած, խոստովանեցի
 Արամը լինելս. և այնուհետև սկսեց բուն հարցա-
 քննութիւնը: Ես համարեա ուշաթափ ընկայ մի աթոռի
 վրայ և թէև խնդրեցի, որ քննութիւնը յաջորդ օրան
 թողնեն, ըսող չեղաւ: Ինձ համար վերին աստիճանի
 ծանր և ճնշող էր այն հանգամանքը որ ես դատու-
 էի իմ երէկայ ընկերոջ առաջ: Երէկայ յեղափոխա-
 կան Ազրայէլը, խոսիկան քովսէրի փայլուն համազգեստի
 մէջ, դաւաճանելով ամէնահասարակ պարտականութիւն-
 ներին, ամէն միջոց գործ էր դնում բանալու մեր բոլոր
 գաղտնիքները: Իբրև գործին ծանօթ անձնաւորութիւն,
 նրա տւած հարցերը քիչ էր մնում ինձ դնէին անել
 դրութեան մէջ: Արտեղ եմ եղել մինչև բռնած օրս,
 և որոնց ճանաչել եմ կովկասում, որոնց Բասենում,
 որոնց կարինում. ո՞վքեր են ընկերներս. կերեկցեանին
 ինչի՞ եմ սպանել և այլն: — Ահա հարցեր, որոնց
 շուրջը դառնում էին միացեալները և որոնց համար
 երկու անգամ նորից մտաբերի հարւածներ տեղացին.
 ինձ վրայ: Մի քանի գիշեր տեղի ունեցող հարցաքննու-
 թիւնների ժամանակ ես յայտնեցի որ ես Արամն եմ,
 կերեկցեանի սպանողը՝ անձնական պատճառներով. որ
 նամակը իմս է. որ Թ ա թ ու լ իմ կեղծ անունն է. որ
 կովկասում ոչ ոքի չեմ ճանաչում, բացի փախստական
 կարնեցի Փնջոյեան եղբայրներից. որ ես յեղափոխական
 եմ, անդամ Է. Յ. Դաշնակցութեան. որ այդ կազմա-
 կերպութեան կեդրոնը Ախեննա է, օրգանը «Դրօշակ»,
 որի նպատակն է... (Ճիշդ ինչպէս ծրագրում կայ). որ
 ես այդ կազմակերպութեան անունից գալիս էի յեղա-
 փոխական գործերի համար. որ Դաշնակցութեան ծա-
 նօթացել եմ Ախեննայից եկած Յովակիմեան Մուրատ
 անուն մէկի միջոցաւ. որ ուրիշ ընկերներ չունեմ հետս.
 որ առաջին անգամ լինելով՝ ոտք եմ դրել այս հողը
 և հէնց երկրորդ օրում ձերբակալելի որ կարինում
 և շրջակայքում ոչ ոքի չեմ ճանաչում. որ ինձ այս
 ափը անցկացնողներն եղել են մի յոյն և երկու հայ
 վալադներ (մի ուկր անուն). որ դրանց երեք ոսկի վարձ
 եմ տւել և այլն: Առհասարակ այնպիսի հարցեր,
 որոնցից խոյս եմ տւել, «չգիտեմ», «չեմ ճանաչում»
 ասելով շարունակ: Նամակը կարող էի ուրանալ, բայց
 մտածեցի, որ դա առիթ կը լինէր նոր ձերբակալու-
 թիւնների և մերկացումների, աւելի լաւ համարեցի ուղ-
 ղակի ինձ վրայ վերցնել շատ բան:

Գործը այժմ փոխադրւած է ոստիկանութիւնից նախ-
 նական դատարան. երկու անգամ էլ այդտեղ հար-
 ցաքննեցին ինձ և դեռ չի վերջացել:

Այստեղ արդէն աւելի համարձակ և կանոնաւոր
 դրի յեղափոխութեան նպատակի, միջոցների և պատ-
 ճառների վերաբերեալ խնդիրները: Մեղադրում են
 ինձ, որ իբր թէ 150 հոգով անցել եմ այս կողմը,
 որ Էաբիր փաշային սպանելու համար խնուս եմ գնա-
 ցել և այլն: Ես իհարկէ բոլորովին հերքեցի Հարցեր
 տւին նաև ինչ որ վանեցի Ատոմի, կարնեցի Արշակի,

Սերտարի, մշեցի Մելքոնի, Ասատուր Յովոյի և այլոց
 մասին: Ես այսպի որ ոչ մէկին չեմ ճանաչում:

Ինչպէս երևում է Խնուսից էլ մասնութիւններ ե-
 ղել են մեր մասին:

Հաւանաբար 2-3 ամսից կըտան մեր վճիռը: Ենթա-
 դրում եմ, որ ես կախաղանի կամ 101 տարւայ բան-
 տարգելութեան կ'ենթարկեմ: Այնչ: Կամք Յեղափո-
 խութեան օրհնեալ լինի... Առայժմ շտապեցէք
 փող հասցնել մեզ, որովհետև ապրուստի և ան-
 միջական կարիքների համար փող չունենք. հաւանական
 է, որ քիչ փողով անմեղները ազատեն, ինձ էլ ջահում
 ու գետ, ինչ ուզում են թող անեն: Կերեկցեանի գործը
 դատարանում փոխեցի, որպէսզի քաղաքական յանցանք
 դառնայ բոլորովին: Ասացի, որ այդ տէնօրը կատարել
 է ռուսաստանի Յիգրան Օբոյեանը և ես յանուն բա-
 րեկամութեան և ուրիշ պատճառներով (այնտեղ ման-
 րամասն է ասւած) ինձ վրայ առնելով փախել եմ...

Առհասարակ իմ քննութիւնների մէջ ես բռնել
 եմ այսպիսի մեթօդ—կամ բոլորովին ուրանալ և կամ
 անխուսափելի հարկի առջև տալ գոյութիւն չունեցող
 կամ մեռած մարդկանց անուններ: Լուր են տալիս ինձ,
 որ զանազան տեղերից, ինչպէս նաև Վանից նամակներ
 են հասել. կարգադրեցի որ շուտով հասցնեն ձեր ձեռ-
 քը, իսկ Աստուծոյ, շտապեցէք Հաւն դ ա կ ե ռ ո թ ի և
 Խ ա ն Ա Ր ա զ ի համար մարդիկ ուղարկել գործեր շատ
 կան անելիք: Մեր վիշտը, տառապանքը կը կրկնա-
 պատկի. եթէ մեզնից յետոյ ոչ ոք լինի մեր տեղը
 բռնող, Համարձակներից Մ... ազատ է, նա կը շա-
 րունակէ պահպանել յարաբերութիւն մինչև յարմար
 մինը ուղարկելներդ: Անտարակոյս գործերի և տիրող
 դրութեան վերաբերմամբ մեզ էլ չէք զրկի տեղեկու-
 թիւններից: Բանտային կեանքում թանկ արժեն գրեցէք:

Յուսակից ենք, որ շուտով պայթող շարժումներ կը
 գան բանտի խորքերում՝ դողդացնել և մեր սիրտը:
 Ախ, որքան անբախտ ենք. միթէ անգութ երկինքը
 այսպիսի կրիտիկական, այսպիսի ծանր ռոպէտում, մեզ
 պիտի քցէր թշնամու ճանկը:

Այսպէս ուրեմն, թանկագին ընկերներ և ընկերուհիներ,
 երևի մեզ վիճակւած կը լինի շուտով մեր գաղափարների
 համար կախաղանի վրայ տալ մեր վերջին ունեցածը
 կամ մտայլ բանտում տանջել երկար. կը լինի՞ առիթ
 նորից գրելու — այդ չգիտեմ... Մնաք բարով աւել
 պակաս հալալ արէք: Կտակում ենք ձեզ մեր վրէժը
 և այն գործը, որի համար մենք պատրաստ ենք կուռել
 մինչև վերջը: Աստահ եղէք, ձեր ընկերները ունեն բա-
 րոյական արիութիւն համարձակ քայլերով դիմելու
 դէպի կախաղան՝ որը անկասկած վաղ թէ ուշ մեր հե-
 տևորդներին կը բարձրացնի դէպի ցանկալի վերածնու-
 թիւն...

Անյազ կարօտով համարում եմ բոլորիդ և ցան-
 կանում յաջողութիւն ձեր գործին, ուժ ձեր բա-
 զուկներին: Եթէ մի օր երկինք բաց աչքերով նւիրի
 մեզ բախտատրութիւն՝ տեսնելու մեր գաղափարների
 յաղթանակը, կարծիք օրերում, զւարթ արշալուսի՞ մեզ
 էլ յիշեցէք... Մահանացուների մէջ մեզ կը համա-
 րենք ամենաերջանիկը:

ԲԱՅՈՒՆ

ԱՐԱՎԱԿԱՆՆԵՐ ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Բուլգարիոյ քանի մը քաղաքներու մէջ հայ հասարակութիւնը հանդիսաւոր հոգեհանգիստներով պատահած է մեր նահատակ ընկերոջ յիշատակը:

Ներկայ գտնուած են նաև մակեդոնական կօճիտներու ներկայացուցիչներ:

*

Պր. Պիէռ Քիյառ *Aurore*-ին ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՅՊԱՆ Խորագրին տակ իր նշաւակիչ յօդուածներէն մէկուն մէջ յիշատակելով Արամ Արամեանի նահատակուիլը և անոր վերջին վայրկեանները, կ'աւելցնէ.

Քիչ հաւանական է որ Արամը Համիդը յոյսքան արհու-թեամբ մեռնէր, երբ ամէն ցեղի ու կրօնի հարստահարուածները, վերջապէս միացած իրենց զինուոր թշնամուս ղէմ, որոշեն զինքը սատկեցնեն Ստամբուլի փողոցներուն իջրև յետին մէկ շունը:

Հիմակուհիմա կը շարունակէ ինքը: Անաստիայի նոր կոտորածներուն հետ զուգահեռաբար Թիւրքերու ղէմ հալածանքները ծանր կերպարանք կ'առնեն...

Այդպէս ալ պիտի ըլլայ ցորչած զոհերուն տարօրինակ համբերութիւնը հանդուրժէ դահիճին, փոխանակ զմասնաւոր անկարող միտակի մէջ ղնելու զինքը այն հնարքներէն մէկով որ ինքը կը գործածէ իր չպատակներուն հանդէպ, պսիւնքն անյուշ բանտարգելութեամբ կամ անելի արժատական միջոցով մը:

*

Մակեդոնական Գերագոյն Կօմիտէի պաշտօնաթերթը, *Les Reformes*, իր 34-րդ թիւին մէջ գետնողովով այն դատաւանական ճառը, որ մեր ընկերներէն մէկը արտասանած էր հոկտեմբեր 3-ին (հ. տ.) Տիլիպպէ կատարած հանդիսաւոր. հոգեհանգստի ատեն — հետեւեալ տողերը կցած է անոր.

«Հայ ժողովրդին մէջ, ամէն տեսակ ջարդերէն եւ արհաւիրքներէն ետք, որ ուղեկից եղան մարդկային իրաւունքներ ձեռք ձգելու համար դարեւոր բռնակալին ղէմ իր մղած կռիւն, գոյութիւն ունենալէ չբարբեցան այնպիսի լուսաւորներ, իդէալական անձնաւորութիւններ, որոնք կ'ողգւորեն ժողովուրդը իրենց մեծութեամբը եւ անհրաժեշտ ուժը կուտան աւելի կատարի կռելու: Արամ Արամեանի պէս հերոսներ արժանի են ոչ միայն հայ ժողովրդի յարգանքին, այլ եւ բոլոր ստրուկ ժողովուրդներուն, ինչպէս մեր Մակեդոնիան եւ Օտրինը, այլ եւ ամբողջ աշխարհին:

Կը մաղթենք հայ ժողովրդին, որ առաջիկային ալ իր սուրբ կոիւր գարգաւի Արամ Արամեանի պէս յեղափոխական ծաղիկներով, — իսկ հայկական ազատութեան նահատակին — յաւիտենական յիշատակը»

*

Մեր բարեկամներէն, պր. Էդմոն Նօգէր (*Edmond Noguères*), հեղինակ Հայաստանի եւ հայկական խնդրի մասին շահեկան երկասիրութեան մը, հետեւեալ նամակն ուղղած է մեզ մեր ողբացեալ ընկերոջ մահուան առթիւ.

Պարիզ, 17 հոկտեմբեր

Սերուի՛ ընկերներ,

Մեր սրտերուն մէջ տեղ մը պահինք անոր եւ թող անոր յիշատակը աւելի եւս արժարժէ, եթէ կարելի է, այն ատիկութիւնը, որ մարդ անւան արժանի ամէն մէկը պարտաւոր է ունենալ Ստամբուլի արիւնխոււմ Հրէչին նկատմամբ:

Առիթ մը չի փայտանք ճանչցնել տալու զինքը այնպէս ինչպէս է ինքը քստմունքի թող մեր շնորհիւ Խորշու՛մի եւ զըւանքի առարկայ մը դառնայ ինքը իրեն ղէմ յուզենք, հաննք բոլոր խիղճները, մինչեւ այն վայրկեանը, երբ սուրբ գայրոյթի մը ընդհանուր ազգապահին, վերջապէս յանձնեն զինքը անողոք կեր-

պով, իր վատորի մեղսակիցներուն հետ, այն ժողովրդի արդար գայրոյթին, որ իր ձեռքը տանջեցաւ անդու, անբարոյս:

Գնի որ եւրօպական պետութիւններուն ամօթալի ցանկութիւնները գլուխ չեն կրնար բերել տիեզերական առողջութեան այդ գործը, բոլոր երկիրներու յեղափոխականներուն կը պատկանի անոնց վատութեան տեղը ղնել. պէտք է որ չքանայ այդ պատուութիւնը...

Անկցի՛ Մեծ Մարդասպանը:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Մ Ա Ի Թ Ե Ն

31/12 սեպտեմբեր

Դաւաճանին պատիժը. — Նոր հարստահարութիւններ:

Նոր դաւաճան մըն ալ պակտեցաւ:

Ս. Կարապետի միաբանութեան անդամներէն էր Կարապետ վարդապետ Եսայեան: Իր առաջին շահատակութիւնն սկսած է 1894-ին, Սասունի Քննիչ յանձնաժողովին օրով: Կառավարութեան ձեռքը անարգ գործիք մը եղաւ այն ատեն, ահաւոր իրողութիւնը թագցնելու և ամէն պատասխանատուութիւն սասուցիներուն վրայ նետելու համար: Մտորագրեց ամէն կարգի ստոր ու զօրպարտիչ պաշտօնագրեր, հանրագրեր, և սկսաւ աջ ու ձախ մատնել: Այդ կարգի հրէշ մը վանքին մէջ տեղ չունէր ալ արտաքսեցաւ և գնաց բնակելու իր բնիկ գիւղը Յ ա վ ր ա ն: Կառավարութիւնը ամսական 300 դահեկան կապեց իրեն և երկու ալ ոստիկանգինւոր տաւ իր անձին պաշտպանութեան համար:

Դաւաճանը հանգիստ չընթերցեց: Ինքն էր որ մատնեց Ռուբէնը (Խուրշուտ) Յիսաու գիւղին մէջ. և իր պատճառով էր որ բանտի մէջ թունաւորելով մեռաւ ան: Օգոստոս 22-ին, իր մահէն հինգ օր առաջ, երեք երիտասարդ ալ իր գիւղէն մատնեց:

Համբերութեան բաժակը լցած էր ալ. Տարօնի Կեդրոնական կօճիտէն վճռեց հրէշը մէջտեղէն վերցնել:

Ահաբեկիչ Ֆէդային, օգոստոս 24-ին (հ. տ.), իրիկունը, ժամը 1-ին, կ'երթայ Յալաւան և ուղղակի կը դիմէ Կարապետ վարդապետին տունը: Իր բախտէն երկու ոստիկանները ուրիշ սենեակ մը կը գտնուէին այդ պահուն: Ֆէդային երես-երեսի գալով դաւաճանին, կը քաշէ կ'արձակէ ռեվօլվէրը շեշտակի անոր սրտին Դաւաճանը արիւնթաթաւ կը փռի գետին: Ֆէդային անվրդով դուրս կ'ելլէ և կը հեռանայ գիւղէն:

Նոյն օրը գիւղը կը գտնուէին 40-ի շափ զինուորներ և կառավարական պաշտօնեաներ: Ռեվօլվէրի ձայնին վրայ կը հասնին. դաւաճանը հոգեվարքի մէջ հազու կը շշնչէ թէ սպանիչը յավրանցի չէր և անձանթ էր իրեն:

Դաւաճանին բացորոշ յայտարարութեան հակառակ 11 հոգի կը ձերբակալեն նոյն գիւղէն և այս շաբթուս ալ 6 հոգի Մուշէն: Կառավարութիւնը ձեռքը փաստ մը չունի ձերբակալածներուն դէմ, քանզի ամէնքն ալ անմեղ են և սպանութեան գործին իսպառ անտեղեակ:

*

Վերջին երկու շաբթուան մէջ պատահած գէպքերէն կ'արձանագրենք հետեւեալները:

Մուշի այժմու քաղաքացեալը (պէլէտիյէ ուէիզի), Պայրախտարգատէ Մուստաֆա աղան, Ա ո ի ն ճ երթալով իրրէ գիւղին մ ի լ լ թ է զ ի մ ը (տասանորդի կապալառու), Վարդան անուն գիւղացիէ մը բռնի՝ օրէնքի որոշած քանակէն աւելի ցորեն առնել կ'ուզէ: Վարդան կ'ընդդիմադրէ. Մուստաֆան զայրանալով, ուէվովէրը կը քաշէ վրան և տեղնուտեղը կըսպաննէ: Վարդանը հոսովէական լինելով Մուշի հայ-հոսովէականներու առաջնորդական տեղապահը, Անանիա վարդապետ, 5 օր առաջ բողոքագիր մը տուաւ Մուշի գաւառապետին (միւլթէսարիֆ): Բայց ո՞վ է լսողը: Մուստաֆա աղան անվերջ կը շարունակէ իր հարստահարութիւնները...

Նոյն կարգի ուրիշ դէպք մըն ալ: Մուշի Ի ս ա լ ի կոչած ցեղապետներէն Հաճի Մահմատ և եղբայրը Մուստաֆա, որոնք Խասգիւղի մ ի լ լ թ է զ ի մ ն ե թ ն են, Ումրշատեան Խաչիկ անուն գիւղացին կըստիպեն որ օրինական չափէն աւելի ցորեն տայ իրենց: Վերջնաւ երբ կը մերժէ, հրացանով կը զարնեն, կը վերաւորեն զինքը: Չորս օր առաջ եկան բողոքեցին գաւառապետին. ի՞նչ պատասխանէր, կը հաւնիք. «Գնացէք Մահմատ և Մուստաֆա աղաներուն հետ համաձայնեցէք»...

Աներև է որ կառավարութեան զրգուժումը կը կատարուի այս ամէնը: Բոլոր հայ գիւղերու տասանորդներն ալ թիւրքերն առած են հիմա ու կը կեղեքեն սարսափելի կերպով: Գիւղի մը հասոյթը եթէ 500 քիլէ լինի, օրէնքով 8 կամ 9-ին մէկ առնելու տեղ, (500 քիլէին մօտ 60 քիլէ ուրեմն), եռապատկը այսինքն 180 քիլէ առնելով ալ չեն շատանար: Այգեգործութիւնն ալ ինկաւ, ինչու որ հայերը կը վախնան այգի պահելու. եթէ 50 կամ 100 դահեկանի խաղող լինի մէջը, 200 դահեկան թ ա շ ի թ կը կտրեն:

Օգոստոս 18-ին (հ. տ.) Պ ա լ ա ք ց ի աշիրէթէն երկու քիւրդ, Ազէր և Իպրահիմ — որոնք այժմ Եւրիզա կ'գիւղը կը բնակին — խօսքերնին մէկ ընելով դաշտի մէջ կը յարձակին ն ո Ր զ ի լ զ ի բնակիչ Թաւ դէոս Մելքոնեանի կնոջ Մ ի ք զ ա Ր ի վրայ ու կ'ուզեն փակցնեն: Կինը բնականաբար դէմ կը դնէ և ինչ կ'ընեն տեղէն չի շարժիր: Քիւրդերը իրենց զայրոյթէն կըզոսին դաշոյնով ծակծկել անոր մարմինը: Կնոջ աղաղակներուն վրայ գիւղացիք կը հասնին, կ'աղատեն: Ամբողջ գիւղը այժմ լցւեր է կառավարութեան դուռը, կը խնդրէ որ այդ երկու քիւրդերը հանեն գիւղէն, բայց ահա ինչ պատասխան կ'առնէ. «Դուք դիտմամբ կ'ուզէք այդ քիւրդերը հանէք, որ անոնց տեղ ջան-ֆէդայիներ բերէք»: Գիւղացիք կորագլուխ ետ դարձան և նորէն այդ երկու արիւնարբուները գիւղին մէջ մնացին:

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

Ուժեղորոյ ՆԱՄԱԿ

Պետերբուրգ, 7 հոկտեմբեր

Փորձեցէք մի ժողովի մէջ արտասանել կամ մի գրքի մէջ կարդալ «պաշտպան արևելեան քրիստոնեաների» խօսքերը, և ահա ամէն մի ուսուցիչը երեսին, կը բացականչի «դա Ռուսաստանն է»:

Կեղծիք չկայ այդ բացականչութեան մէջ: Արևելեան

քրիստոնեաների անունով Ռուսաստանը մահադական երկրների դէմ շատ անգամ է ձայն և գէնք բարձրացրել և դեռ անցեալ դարուց իվեր, համարեա մի ամբողջ դար շարունակ, դա, աջող թէ անաջող, կազմել է ուսաց քաղաքականութեան միակ համակրելի խթանը, միակ արտաքին փայլը:

Հազար ափսոս, որ ժամանակակից ուսաց դիւանագիտութիւնը ստորութեամբ դաւաճանեց իր հայրենիքի անցեալ պատմութեան այդ նշանաբանին, և ընդամէնը մի 15-20 տարւայ ընթացքում ցեխի մէջ քցեց այն դրօշակը, որով իր նախնիքներից շատերը միշտ սիրել են պարծենալ ու խրոխտանալ...

Այս սխուրը կացութիւնը աչկաբայ դարձնելու համար, ես կանգ կ'առնեմ յատկապէս հայոց հարցի վրայ, որ կազմում է «արևելեան քրիստոնեաների պաշտպանութեան» անբաժան մի օղակը, և կը վերցնեմ միայն վերջին 20 տարւայ պատմութիւնը:

Ռուս-թիւրքական պատերազմը դեռ պաշտօնապէս յայտարարած չէր, և այն ժամանակ, երբ միայն պատերազմի հաւանականութեան շուրթեր էին պտրտում Ռուսաստանում, Թիֆլիսի մէջ, հայոց հասարակութեան մտաւոր շրջաններում միտք ծագեց օգուտել այդ պատերազմից, որ յայտարարել էր յանուն «արևելեան քրիստոնեաների պաշտպանութեան», թիւրքաց հայրի ազատութեան հարցը առաջ մղելու համար: Այդ շարժման գլուխ անցաւ Գրիգոր Արծրունին: Կարճ միջոցում հայոց հասարակութեան անունից կազմեց մի ուղերձ, ուղղած կայսր Ալեքսանդր II-ին, որի մէջ հայերը խնդրում էին ուսաց կառավարութիւնից, իբրև «արևելեան քրիստոնեաների դարևոր պաշտպանից», օգնութեան ձեռք մեկնել թիւրքահայերին՝ օսմանեան անտանջել լուծից ազատելու համար: Ուղերձը ներկայացւեց կովկասեան փոխարքայ Միխայիլ Նիկոլայեւիչին, կայսրին մատուցանելու համար: Փոխարքան սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տւեց հայոց պատգամաւորութեան, որ, ինչքան կարելի է, պ ա շ ա օ ն ա կ ա ն կերպարանք ունենալու համար, իրեն գլուխ էր ընտրել Թիֆլիսի այն ժամանակաւ քաղաքագլուխ՝ ակսաւոր Գիմիտրի Կիպիանիին, ազգով վրացի, հայասէր և միանգամայն յարգելի մի անձնաւորութիւն: Շեշտելով այն համակրութիւնը, որ Ռուսաստանը միշտ տածել է դէպի արևելեան քրիստոնեաները և նրանց հետ միասին դէպի հայերը, մեծ իշխանը սիրով յանձն առաւ ուղերձը մատուցանել իր թագակիր եղբօր, Ալեքսանդր II-ին: Եւ շատ ժամանակ չանցած՝ Պետերբուրգից ուղարկւած մի հեռագրով կայսրը յանձնարարեց մեծ իշխանին «շ ն ո Ր հ ա կ ա լ ու թ իւ ն յ ա յ տ ն ե լ հ ա յ ո Յ հ ա ս ա Ր ա կ ու թ ե ա ն», խոստանալով իր օգնութիւնը թիւրքիայում տանջող քրիստոնեայ հայերին:

Դա հրապարակական խոստում էր:

Պատերազմը սկսեց. ուսաց զօրքերը մտան թիւրքաց Հայաստան, հայ գեներալների ղեկավարութեամբ: Ամբողջ Հայաստանը բռնկեց եղբայրական համակրութեամբ դէպի քրիստոնեայ ազատարարները. թիւրքահայերը իրենց երազում էին փրկութեան նախագաւթում, իսկ Վովկասի հայերը ոգևորւած իրենց եղբայրների մօտայուտ ա ն կ ա խ ու թ ե ա մ բ, օրհնում էին այն օրը, երբ պատմութիւնը իրենց կապեց Ռուսաստանի հետ...

Եւ երբ 1878 փետրուար 19-ին, ռուսաց զօրքերի թափած արեան շնորհիւ, ստորագրեց Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածը, ինքնավար Հայաստանի հարցը շտտերը համարում էին արդէն հիմնադրուած: Այդ յօդուածը ասում է.

«Որովհետեւ ռուսաց զօրքերը Հայաստանի մէջ գրաւած երկիրներէն յետ քաշելուց յետոյ՝ յիշեալ տեղերում կարող են կռիւներ ու խառնակութիւններ տեղի ունենալ, որոնք երկու պետութիւնների լաւ յարաբերութիւնները կարող են խանգարել: Բարձրագոյն Դուռը յանձն է առնում անյապաղ իրագործել այն բարուքումներն ու բարենորոգումները, որ տեղական պիտոյքները պահանջում են հայոց բնակած նահանգների մէջ, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը քրդերի և չէրքէզների դէմ»:

Այս դաշնագիրը առաջ բերեց հայութեան մէջ ընդհանուր ոգևորութիւն, որովհետեւ նրա յետևը կանգնած էր գ ո Ր ծ ա դ Ր ո Ղ ու ժ: Ինքը ներսէս պատրիարք Արտեմաստեան, սկզբներում կասկածոտ դէպի ռուսաց քաղաքականութիւնը, անձամբ յայտնեց իր շնորհակալութիւնը:

Բայց ահա վրայ հասաւ Բերլինի վեհաժողովը: Անգլիական դիւանագիտութեան երկու ազդեցիկ ներկայացուցիչները, լօրդ Բիկոնսֆիլդը և լօրդ Սոլսբերի, հաւատարիմ՝ դաւադիր դիւանագիտութեան յաւիտենական ոգուն, պատուել տեցին Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը, հակառակ Ալեքսանդր II-ի սրտաբուխ բողբոներին, աղոցներով նրա տեղ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը, որ խմբագրուած է այսպէս.

«Բարձրագոյն Դուռը յանձն է առնում անյապաղ իրագործել այն բարուքումներն ու բարենորոգումները, որ պահանջում են տեղական պիտոյքները հայոց բնակած նահանգների մէջ, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը չէրքէզների և քրդերի դէմ: Բարձրագոյն Դուռը այս նպատակի համար ձեռք առնուած միջոցները պարբերապէս պիտի ծանօթացնէ պետութիւններին, որոնք պիտի հսկեն նրանց գործադրութեան վրայ»:

Այդ դժբախտ յօդուածը, որ հիմնուած էր թիւրքաց կառավարութեան «ռեֆորմատորական բարեհայեցողութեան» վրայ, առանց արտաքին միջամտութեան, առաջ բերեց հայ ազգի բոլոր շրջաններում մի խոր թշնամութիւն դէպի Անգլիան, իբրև հեղինակ այդ յօդուածի, աւելի անկեղծ դարձնելով այն բարեկամական զգացումները, որոնք մանաւանդ պատերազմի և Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ յօդուածի պատճառով սկսուած էին հայերի և Ռուսաստանի մէջ:

Այդ տրամադրութիւնը տեւեց և պատերազմից յետոյ, մի քանի տարի՝ շարունակ: Լօնդոնում ունէ ցոյց, շարժում և առաջարկ ինպատ հայերի տեղի չէր ունենում: Իսկ Ռուսաստանում, գլխաւորապէս Թիֆլիսում, դեռ բուռն կերպով շարունակում էր այն պրօպագանդը, որ պատերազմի օրերից արդէն մղում էր յօգուտ թիւրքաց հայերի ազատութեան: Արդիւստի հայոց մամուլը, որ ինչպէս գիտէք, ռուսաց գրաքննութեան ձեռքով է անցնում, բարձրագոյն բողբոներ էր թափում թիւրքաց բռնութիւնների դէմ: Ամէն կողմ ազատ հանգանակութիւններ էին կատարում յօգուտ թիւրքահայ սովբայների, թիւրքահայ պանդուխտների, նոյն իսկ Թիւր-

քիայում գոյութիւն ունեցող հայկական ընկերութիւններին: Պատկանեանը՝ իր ցնցող բանաստեղծութիւններով, Բաֆֆին՝ իր ոգևորիչ վէպերով, Արծրունին իր կրակոտ յօդուածներով՝ թիւրքահայերի ազատութիւնն էին երգում: Նոյնիսկ թիւրքահայ գրողները՝ Ծերենց իր վէպերով և Փորթուգալեան իր յօդուածներով՝ Աովկաս էին ապաստանում ընդհանուր պրօպագանդը առաջ մղելու համար: Աովկասից պրօպագանդիստ հայ երիտասարդներ էին այցելում թիւրքաց Հայաստան, գրքեր էին տարածում և քարոզում ժողովուրդին զինել ու պատրաստել: Կառավարութիւնը այդ լաւ գիտէր: Աերջապէս գալանիք չէ ոչ ղրի համար, որ այդ միջոցներում ռուսաց հիւպատոսները Հայաստանի մէջ ամէնաջերմ պաշտպան էին հայ տարրին, շատ դէպքերում նոյնիսկ գրգռողներ. ամէնակասկածելի ամակներ և գրքեր Աովկասից Թիւրքիա ուղարկում էին նոյնիսկ ռուսաց հիւպատոսների և հիւպատոսարանների միջոցով, ինչպէս և դրամ ու ամէն տեսակ օգնութիւն...:

Եւ այդ ժամանակ չկար Ռուսաստանում և ոչ մի հատ խելացի մարդ, որ կամենար ծիծաղելի դառնալ՝ հրապարակով հաւատացնելով, թէ այդ բոլոր պրօպագանդը և պատրաստութիւնները հետևանք են «անգլիական ինտրիգների», քանի որ այդ շարժման գլխաւոր խթանը Ռուսաստանի յայտարարած պատերազմն էր Թիւրքիային, քանի որ այդ շարժումը գտնում էր ջերմ համակրութիւն նոյնիսկ ռուսաց հասարակութեան և մամուլի մէջ նոյնիսկ իշխանութեան շրջաններում...:

Բայց ահա մեռաւ Ալեքսանդր II-ը, նրան յաջորդեց Ալեքսանդր III-ի յայտնի ռեֆորմը և քիչ քիչ ամէն ինչ փոխեց... Մէկը միւսին յաջորդեցին տխուր փաստեր, որոնք առաջ բերեցին հայոց հասարակութեան մէջ նախ զարմանք, ապա մի անսպասելի հիասթափութիւն:

Ահա մի քանիսները այդ «տխուր փաստերից»:

1883 թւին էր, որ Երևանում տեղի ունեցան բազմաթիւ և իր տեսակի մէջ առաջին խուզարկութիւնները՝ քաղաքի մէջ ծանօթ ինտելիգենտ հայերի բնակարաններում: Երևանի այն ժամանակաւ նահանգապետ Ըալկովի բթամտութիւնը մի կողմից, նահանգական դատարանի պրօկուրօր Ֆրէյդանգի նենգամտութիւնը միւս կողմից, միացած այն փաստի հետ, որ մի հայ երիտասարդ, Մհերեան, ապտակ էր տուել տեղական գիմնազիայի դիրեկտօր Բրաժնիկովին—մի անպէտք արարած— առաջ բերին մի ահագին գործ, որին պաշտօնապէս տրեւց «հայկական գործ» անունը: Գլխաւոր մեղադրանքը՝ Հայաստան զէնք փոխադրելն էր, գաղտնի կազմակերպութեան միջոցով, իսկ այդ մեղադրանքի արդիւնքը՝ շատ մարդոց աքսորելը Երևանից դէպի Ռուսաստանի զանազան նահանգները:

Դրանով, իհարկէ, չվերջացաւ նոյն 1883 թւին, նոյն հարցի հետ կապելով, Երևանի իշխանութեան դաւերի շնորհիւ, տեղի ունեցաւ մի այլ խիստ խուզարկութիւն Թիֆլիսում, Գրիգոր Արծրունու բնակարանում, — մի խուզարկութիւն, որ առաջ բերեց կատարեալ ապշութիւն Թիֆլիսի հայերի բոլոր շրջաններում, որոնք չէին կարող հասկանալ կառավարութեան տեսակէտների այդ ծայրայեղ փոփոխութիւնը... Բայց դա կասկածների սկիզբն էր միայն: Արայ հասաւ 1884 թւականը, իշխանութեան տեղի

ունեցաւ ներսէս Արժապետեանի ընտրութիւնը: Սակայն կառավարութիւնը չհաստատեց այդ ընտրութիւնը, համարելով ներսէսին իբրև «հայոց հարցի» շատ խոշոր ներկայացուցիչ որ կարող է Կովկասում մշտ վառ պահել թիւրքաց Հայաստանի ազատութեան հարցը:

Անցաւ հազիւ մի տարի և ահա 1885-ին Կովկասի հայերի կեանքի մէջ պայթեց մի սոսկալի բուժ — հայոց դպրոցների փակումը, մի փաստ, որ պաշտօնապէս յայտարարեց բուսաց կառավարութեան հակիրճութիւնը դէպի հայերը և հայկական հարցը, սկիզբ դնելով մի խուլ սառնութեան երկու կողմերի մէջ...

Նոյն 1885 թւականին էր, որ տեղի ունեցաւ կաթողիկոսական երկրորդ ընտրութիւնը, ներսէս Արժապետեանի ընտրութեան բեկանելու պատճառով: Եւ ահա կառավարութեան ներկայացուցիչը Էջմիածնում ոչինչ ջանք չինայեց, որպէսզի ընտրեալների ցուցակի մէջ մտնի իր թեկնածու Մակար արքեպիսկոպոսը, որ վերջը հաստատեց կաթողիկոս, որպէսզի դրանով կարելի լինի նախ ղեկավարել Կովկասի հայերի հոգևոր գործերը ցանկացած կերպով և երկրորդ թուլացնել կովկասեան և թիւրքահայտակ հայերի ներքին կապը — մի փաստ, որ մեծ դժգոհութիւն առաջ բերեց մանաւանդ թիւրքահայերի մէջ:

Երկու տարի չանցած՝ 1887-ին տեղի ունեցաւ մի նոր կարգադրութիւն — զինչ որ ազդեցութիւն Կովկասում, մի կարգադրութիւն, որ ուրիշ պարագաներում և ուրիշ կերպարանքի տակ միայն պետական մի անհրաժեշտ քայլ պէտք է համարէր, բայց այն ձևով և այն պայմաններում, որ նա տեղի ունեցաւ, զինչ որ ազդեցութիւնը դարձաւ կասկածների մի նոր ասպարէզ հայերի դէմ, ինչպէս ես այդ արդէն ասել եմ իմ առաջին նամակում:

Այս տեսակ անսպասելի և անհասկանալի քայլերն էին, որոնք ցնցեցին բուսահայկական նախկին ջիւղ և անկեղծ բարեկամութիւնը: Սակայն այդ ցնցումը դեռ անկարող եղաւ կոտրել այն վստահութիւնը, որ հայերը տածում էին դէպի Ռուսաստանը, իբրև դէպի «արևելեան քրիստոնեաների դարևոր պաշտպանը», մանաւանդ որ մի քանի տարի, 1887 թւականից մինչև 90-ական թւականները, կովկասեան հայերի կեանքը բաւական խաղաղեց, հայոց հարցը թիւրքիայում «ննջած» վիճակի մէջ մտաւ և այդպիսով «խիստ միջոցներ» ձեռք առնելու առիթներ չեղան...

Բայց ահա՛ 90-ական թւականները յուզիչ լուրերով: 1890-ին, յունիսի 8-ին, Կարինը յայտնի ընդհարումը նորից լարեց կովկասեան հայերի «ննջած» ուշադրութիւնը, մանաւանդ որ դրանից քիչ առաջ Ղանի մօտ երկու հայ պրօպագանդիստների՝ Գօրջեանի և Ագրիպպասեանի սպանութիւնը թիւրք զինուորների ձեռքով քաղաքական կարևոր դէպքի արժէք էր ստացել արդէն: Դրան յաջորդեց Կ. Պօլսի առաջին ցոյցը, 1890 յուլիս 15-ին, «Հնչակեան» կուսակցութեան մասնակցութեամբ: Եւ երբ այդ բոլորից յետոյ տեղի ունեցան դիւանապետական մի քանի հարցապնդումներ և փոքրիկ աղմուկ եւրօպական մամուլի մէջ կովկասեան հայերի առաջ նորից կանգնեց «հայոց հարցը» — թըշուա եղբայրների ազատութեան հին խնդիրը:

Դարձեալ հանգանակութիւններ, դարձեալ յուզմունք, դարձեալ երիտասարդ ուժերի մի նոր հոսանք դէպի

թիւրքաց Հայաստան և այս անգամ աւելի ուժգին աւելի կազմակերպւած ձևով: Այդ ժամանակ էր, որ հիմնադրեց յեղափոխական մի նոր կազմակերպութիւն «Դաշնակցութիւնը», որի նպատակն էր միացնել մինչև այդ գոյութիւն ունեցող յեղափոխական մարմինները: Նոյն այդ ժամանակն էր, որ Կարսի մօտ թիւրքաց Հայաստանի սահմանի վրայ հանդէս եկաւ ապստամբական մի խումբ, երիտասարդ Սարգիս Կուկունեանցի ղեկավարութեամբ և ոգևորութիւնը այնքան զօրեղ էր, որ շատ երիտասարդներ շտապեցին միանալ այդ խմբին, վճռելով ներս խուժել Հայաստան և բարձրացնել բացարձակ ապստամբութեան դրօշը:

Սակայն ընդհանուր ոգևորութիւնը շուտով ջլատեց: Ռուսաց կառավարութիւնը, որ քաջ գիտէր այդ բոլոր հանգանակութիւնները, գէնքեր փոխադրելը, մարդիկ ուղարկելը, և որ այս բոլորին հաշտ աչքով էր նայում, յանկարծ փոխեց իր «տեսակէտը»: «Նետերուրդից ուղարկւած հրամանի համեմատ, մի քանի անձեր, որոնք համարուում էին հայկական շարժման գլխաւոր ղեկավարները, կանչեցին ու հրահանգ ստացան ձեռք վերցնել այդ գործից «եթէ չեն ուզում ամէնախիստ կարգադրութիւնների ենթարկւել»: խիստ սնօրինութիւններ գործադրեցին, գէնքերի և մարդկանց փոխադրութեան մասին դէպի Հայաստան, տեղի ունեցան մի քանի խուզարկութիւններ և ձերբակալութիւններ: Իլլուժն այս բոլորի՝ Կուկունեանի խումբը, որ սահմանի վրայ մի ընդհարումից յետոյ ձերբակալւած և բանտարկւած էր, ենթարկեց անսովոր խտուրթիւնների և, ինչպէս յայտնի է, վերջումն էլ տաժանակիր աշխատանքների, «յօրինակ այլոց»...

Խտուրթիւնները սկսեցին ծմարիտ է, բայց վերապահ չուրեք միայն: Այսպէս օրինակ կառավարութեան բոլոր կարգադրութիւնները հայոց շարժման դէմ որքան կարելի է գաղտնի էին պահուում:

Բնորոշ փաստ: Յայտնի մի հայ, որ 1891 թւին ապրում էր Թիֆլիսում, կանչուում է Թիֆլիսի նահանգապետի մօտ, որ յայտնում է նրան, թէ կառավարութիւնը այժմ չի կարող հաշտ աչքով նայել հայկական շարժման վրայ և այդ պատճառով պէտք է հեռու մնալ ունէ պրօպագանդից:

Հայը պատասխանում է. «Կովկասեան հայերը պատերազմից յետոյ մինչև այժմ այն համոզման մէջ են, որ կառավարութիւնը դէմ չի թիւրքաց հայերի հարցին, և այս պատճառով ամէն ոք ձգտում է ըստ իր կարողութեան օգնել իր եղբայրներին: Սակայն եթէ այժմ կառավարութեան հայեցակէտը փոխւած է, իմ կարծիքով, լաւ կը լինէր պաշտօնապէս այդ մասին յայտարարել որպէս զի տեղական հայերը զբոյշ լինեն և ունէ ծանր թիրիմացութիւն առաջ չգայ»:

Նահանգապետը, համակրելով այդ գաղափարին, յայտնում է, որ ինքը ունէ քայլ անել չի կարող, այլ միայն կը զեկուցանի կառավարչապետին, խնդրելով նրա կարծիքը: Մի քանի օրից յետոյ բարեմիտ նահանգապետը յայտնում է հետևեալը. «Ես յայտնեցի ձեր առաջարկը կառավարչապետին, սակայն նա ստաց, որ ունէ պաշտօնական յայտարարութիւն չի կարող լինել և այդ այն պարզ պատճառով, որ կառավարութեան քաղաքականութիւնը դէպի հայոց հարցը կարող է նորից փոխուել և թէև այժմ այդ քաղա-

քականութիւնը հաշտ աչքով չի նայում հայոց շարժման, բայց գուցէ մի քանի տարուց յետոյ փոխուի».

Անցաւ երկու տարի:

1894 թւի աշնան էր, որ Սասունի լեռներից հնչեց քաջարի լեռնականների յուսահատ կոչը: Շղթայաձեւ, բայց անընկճելի սասունցու ազատասէր ձայնը աւելի ուժգին, քան նրա հնաձև հրացանի անզոր որոտը, թնդեցրեց հայութեան սրտերը: Բողոքի աչքերը դարձան դէպի Սասուն. յուզւեց մինչև իսկ Եւրոպան: Կ. Պօլսի դեսպանական շրջաններում կրկին յարուժիւն առաւ հայոց հարցը, և ահա երեք պետութիւնների՝ Անգլիայի, Ֆրանսայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչները ծանապարհ ընկան դէպի անմատչելի լեռները՝ քննելու հայկական «առաջին սարսափները»:

Ամբողջ Եւրոպան հայոց հարցով էր զբաղւած: Կարող էին միթէ լուռ և անվերջով մնալ հարազատ եղբայրները — կովկասեան հայերը: Ընդհակառակը: Ամէն մի հայ աշխատում էր ձեռք կարկառել իր լուծման տար:

Զբաւականանալով մասնաւոր ձեռնարկութիւններով, կովկասեան հայերը շտապեցին պաշտօնական կերպարանք տալ իրենց ցանկութեան: Եւ ահա շատ քաղաքներից բազմաթիւ ստորագրութիւններով դիմումներ եղան Էջմիածնի հայոց կաթողիկոս Խրիմեանին, պատգամաւորներ դնացին, խնդրելով նրան՝ Պետերբուրգ գնալ և կովկասեան հայերի կողմից խնդրել թագաւոր կայսրից նրա զօրեղ աջակցութիւնը թիւրքաց հայերի ազատութեան համար: Կաթողիկոսը ենթարկեց այդ տրամադրութեան և, ընայած ցրտին և իր զառամեալ հասակին, գնաց Պետերբուրգ, ներկայացաւ Ռուսաստանի միապետին և հրապարակական կերպով արտասանած մի ձառի մէջ ասաց, որ «Հայերի միակ պաշտպանը ռուսաց կայսրն է, որից և հայերը սպասում են օգնութիւն»: Հեռագիրը անմիջապէս տարածեց ամէն կողմ հայոց հոգեւոր պետի այդ խօսքերը, որոնք ասած էին այնքան վճռական, այնքան ոգևորւած կերպով, որ մինչև իսկ մի փոքր աղմուկ բարձրացրին Կ. Պօլսի դիւանագիտական շրջաններում: Պօլսի անգլիական դեսպան Ֆրիլպպ Բըրրի, հայոց շարժման մի ջերմ կողմնակից, անմիջապէս դիմեց հայոց պատրիարք Մատթէոս Իզմիրլեանին, յայտնելով իր զարմանքը «ամենայն հայոց կաթողիկոսի այդ խօսքերի առիթով, այն էլ այն րոպէին, երբ հայոց հարցը միջազգային քննութեան նիւթ է, — բոլոր մեծ պետութիւնների հովանաւորութեան տակ»:

Արայ հասաւ 1895 թւականը: Հայոց հարցը, ինչպէս ասում են, երկունքի վերջին օրերումն էր: Սպասելով իրենց եղբայրների մօտալուտ ազատութեան, կովկասեան հայերի ոգևորութիւնը հրաշքներ էր գործուծ Նոյնիսկ թիւրքաց Հայաստանում ամբողջ հայութիւնը իրեն զգում էր նոր կեանքի նախասննեակում և անհամբերութեան զօրեղ նշաններ էր ցոյց տալիս. Պօլսում մշակւում էր ռեֆորմների ծրագիրը: Եւ վերջապէս, հակառակ սուլթան Աբդուլ Համիդի դաւերին, կազմեց ռեֆորմների մայրսեան ծրագիրը:

Մնում էր մի բան, և ամենամեծ բանը Թիւրքիայում — գործարքել այդ ծրագիրը: Բայց ահա կատարեց քաղաքական մի սոսկալի եղբունագործութիւն: Ռուսաց դեսպանը Պօլսում, Նելիզով, միանգամից երկդիմի դիրք բռնեց և քիչ անցած հրաժարեց պաշտպանել ստի-

պողական միջոցների գործարքութեան առաջարկը այն դէպքում, երբ Թիւրքիան յօժարակամ չընդունէր հայկական ռեֆորմները: Գերմանական դեսպանը, հաւատարիմ իր կառավարութեան նենգ քաղաքականութեան, իւղ էր աւելացնում կրակի վրայ, պառակտումը սաստկացնելու համար: Քաղաքական աշխարհում սկսեց իրարանցում: Դիմում եղաւ ռուսաց արտաքին գործերի մինիստր Լօբանով-Ռոստովսկուն, նրան համոզելու համար, բայց Լօբանով-Ռոստովսկին, բացարձակ յայտարարեց, որ ինքը, իդիմաց ռուս կառավարութեան, բացարձակապէս չէր կարող էր սուլթանի վրայ ունենալ ստիպողական միջոցներ զորութեան:

Այդ օրից ամէն ինչ փոխեց...
(Շարունակելի)

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՒՐԿԻՈՅ ՇՈՒՐՁԸ

«Ով որ քերէն՝ հրաժարական քաղ հանէ, տէօվէթէ խային կը համարուի, աս է մեհապետիս հրամանը:»

ԱՐՔԻՆ ՓԱՇԱ ՏԱՏԵՆ

Պատրիարքը, ծարահատ եւ ստույգ, սրտին կրակ եղած հայ ժողովրդին գալիս թողորք, ըլլալով միանգամայն իր յանցանքներուն քաւութեան բաժակը, աչքը կ'առնէ հրաժարական տակ որուն համար եռապատիկ պնծէ սիւս ունենալու պէտք չկար: Արթին փաշան, որ ընթ կնցած է (être sur le qui vive պատրիարքարանի ամէն եղած շնորհի, կը վազէ եւ ազգային խուհաճը ներկայացուցիչներու երեսին կը նետէ, թեւազատ քաղաքականութիւնով մը, «տէօվէթէ խային» քաղ: Պատմութեան մուսային կ'իջնայ գրի առնել այդ գէշատող տակ ծայծ անուշքերան քաղաքանշութիւնը: Նոյնամասն պարագայի մը մէջ Փրանսայի յեղափոխութեան պետերէն՝ Վէրնիօ, Օրէնսի ժողովին մէջ բռնուցքը վարելով, Այաքսի պէս, դէպի Լուի Ժ-Գ-ի պալատը ահեղազոռ ծայրով մը որոտաց. «Յաճախ ու յաճախ սարսափն ու մահը յանուն կամայականութեան այս շարաշուք պալատէն դուրս ելած են, այսօր արդարութեան անունով ինչ ինչ մտնեն նորէն»: Արթին փաշայի խորհրդաւոր վաքըութեան օրով ինչքան փոխւած են դարերն ու դերերը: Ձի խղճմտիք ազգային անկարպապուկ ներկայացուցիչները ծգմել իր վեհապետին այն հրամաններուն ներքեւ, որոնք «սեւ հողերու» վերածեցին Հայաստանը:

Ընդուննք որ հայ ազգը շատ քիչ խնդացած է օտարի ծառայութեան մէջ եղող զաւակներու երեսին: Մեր հաւատարմութիւնը, որ առածի կարգ անցած է, այնքան սենիք եւ այնքան գրաստական է, որ ամօթ պէտք է սեպել մեր ազգային առաքինութիւններու շարքը դասել ան: Բանին բ, որո՞ւ շահմայատակի մը դիմելու եւ հաւատարիմ երեւնալու համար ազգային իրաւունքները բռնաբարւած են: Ծրքնմ, հայ մեծ պաշտօնեայ մը, հում շեշտով մը կըսէր. «Ծս չեմ կրնար պետութեանս անհաւատարիմ ըլլալ»: Բայց քաղաքական հաւատարմութիւնը, իրաւունք չէր տար ազգային բարոյական պարտականութեան դէմ մղանշելու մասնաւոր երբ այդ հաւատարմութիւնը սպաս դրած է անիրաւ ռեֆորմի մը ծառայութեան. ազգը խտուապահմը ըլլալու իրաւունքն ունի, կոթնելով բարոյական էն մեծ սկզբունքներու վրայ, երբ ոեւէ պաշտօնեայ մը կը դաւաճանէ ռեֆախտութեան մասնաւոր իր ցեղին դէմ: Մեր կարծիքով այդ ծառայաւոր դասը, երբ իր ոտքերը կը դնէ թէ ազգային եւ թէ պետական հողին վրայ, անոնի հակասութիւն մըն է: Այդ խնորհ մարդիկ երեք չեն ուզենար իրենց շահուն դէմ զոքծել, եւ որպէս զի պետութեան համակրութիւնը չի վերնայ վրանուն, ամբողջ կողմը ստիպւած են տաշել Միանգամայն քաղ քարտէսի մը պէս սերտելով ազգային գաղտնիքը, կրնան: դերն հանել էն օգտուէտ ծրագրերը

Թերեւս Սկիպիոն չքաշէր այդպիսիներուն եւս ըսել «Հայ-
րենիքի կտրթ գաւազներ, հնու կեցէք»:

Մեր ազգը չէ ինչպէս, ըսինք, օտարի ծառայութեան մէջ
գտնուած հայ քաղաքական գործիչներէն:

Դեռ տարի մը շնորհ Նուբար փաշայի մահը:— Իրուն կա-
րելի է կցել այն միտածներն ալ որոնք կ'ապրին — Եր գերեզ-
մանը դեռ թաց է նեղոսի ափերուն վրայ՝ աշխարհը կոկոր-
դիկոսներու թան ճշմարիտ հայրենասէրներու արցունքներէն:

Այդ տուահոգին, իր կեանքի վերջի օրերուն, երբ մահը
սրարշաւ կը վազէր՝ Իրեն, յետադարձ աչք մը նետեց
կը գծած ծաւրուն վրայ, որ նաուու մը հետքին պէս կը հան-
գէր. խիղճը եկաւ որ աւելի տեղուն հետք մը չէր կրցած
ձգել իր ազգին մէջ եւ որուն դէմ մինչև վերջ տղայի մը
պէս քէն պահած էր: Այն անհուն շողորթութեան աւելցնելով,
որոնք յորձանքներ կը ձեռնարկէին իր շուրջը, ուզեց պահ մը
ուստ կիսել ինքզինք, թէ իսկապէս չըք, «մեծ հայր» եղած է:

«Նսեմ պատմանք» մը պատմեցին անոր դեակը եւ թա-
ղեցին այն երկրին մէջ, ուր գերեզմանները աւելի մեծ են,
աւելի անաւոր քան իրենց ծոցը եղած ժողովները:

Կ'ըսեն թէ մէջը, գուժարի մը փոխարէն, Նուբարի մահ-
ան վրայ սա շեղակիւն խօսքերը գրած է. «Մեռաւ հայրութեան
ուղեցոյցը, եւ մենք այլևս քայլաժողով դարձանք կը դիմենք»:

Մեր բարբերուն մէջ ատանի հստէրիք ըմբռնումներ լուրջ
նեղելի չէ. քիչ մը պարկեշտ ըլլանք ազգի մը արժանապատ-
ութիւնը չմտռելու շահ գտնէ: Եթէ մեր բոլոր քաղաքագէտ-
ները պաշտօնը ինքն ինքն տնկին, ու սրկինք թ ու էին, պուտ մը
արցունք չէինք թափեր: Եթէ Նուբարը իր հողերին մէջէն չլսեր
այդ անդիւրի ճայր երեսպան շողումութիւնը չէր վարձներ ղոգբանս
արքային պէս ըսել: «Գեշ կ'ընէք ինձի գերեզմանն ալ դուրս քա-
շելով»:

Արեւելքը, այդ մահադժգոյն արեւելքը, ծնաւ ուրիշ շատ
հայ պետական մարդեր, որոնք շփոխը անունները ծանօթ են
միայն մեզի, եւ որոնք յարմար կուզայ Շէյքսպիրի սա խօսքը.
«Դուք ողիներ էք, բայց ե՞րբ մեռաք»:

Մեր ժողովուրդը շահագանց անյիշաչար վնասմտութիւնով
մը անոնց մեռնելէն հետք ազգային համաստեղութեան մէջ կը
սիրէ տեսնել անոնք եւ կը հարտանայ որ հայ օրգանիզմը
մոգնուակ է այդպիսի մարդերութիւններու ծնունդ տալու:

Պէտք չէ այնքան գոռոգանասք այն քանով որ օգուտ չէ
ունեցած մեզի համար: Եթէ միայն հայուն չէ տրւած: Նու-
բարներու ու Արթին փաշաներու զխուսն մէջ ուղեղի ծալքը
չփնտռեց միայն, սրտի ծալքին ալ որոններ: Որովհետեւ ազ-
գային գոյութեան կարմիր հանգանիշը դուրս է մեր առջև,
պէտք է պահանջներ այն յատկանիշներ եւ ազնուութիւնը որ
կը համապատասխանեն մեր ինչեպէս: Շողորթութիւնը ձգնեք
անոնք, որոնք կանաչ փրփուր են ծահիծներու երեսը դիզաւ:

Արթին փաշան այլպէս ղոգացումներով փէրուշան մարդ
մըն է: Տասնամենցուն վերջին ղոգոյն փայլը թերեւ, մէզաբ-
նեղու մէջ թափաւ արեւոյլի մը պէս:

Սուլթանին կործանով ազգային գործերու մէջ մտնելով,
արտաքին քաղաքականութեան լծեց ազգային քաղաքականու-
թիւնն ալ: Պատկաբար ծնունդներ գործեց ազգային վարչութեան
վրայ, միշտ շնորհակալ գոհ պահել իր սիրած «կենսականը»:
Իր օրով պատմանքն պետական արտաքինութեան եւ յար-
գելի փաշան, գործակալներ տղու մը պէս չուզեց իր փափ-
շահին ... սիրող արիւնք:

Մեր հարցը արտաքին քաղաքականութեան խնդիր մը ըլլալով,
թ իւր ի մ պ գ ու թ իւն մը չէ՞ որ մեզի թշնամի պետութեան
մը արտաքին գործեց պաշտօնեան մեր գործերուն մեջամտէ:
Զորավար մը որ երկու թշնամի գունդերուն ալ կը հրամա-
նատարէ: Եթէ ձգնեք որ ծառայակն վրայ Արթին փաշան
ինքն ըլլալ դէմոկրատ խաղողը... հազար տարի շա հ մ ա թ
չ'ըլլաք խաղը:

Իտան ժողովին մէջ «Կանաչներ» փաշան, իրտուկակն դեր
ունի: Իրեւ սուլթանին մ'արգէ. երբ ժողովը երթայ, կու-
թեան աստուծն պէս վարը քերին: Դրած ներս կը մտնէ:
Եթէ չուսի ազատութեան արձանին նման կատու մը կ'ապէն
Օրմանանի գահին... ազատութեան ու սպասամբութեան ոգին
կորսողանիշող...

Ո՞վ կը յանդիմն ըսել թէ Պօլսի մէջ «կալաճեանի» չկայ:
Անձայն պայլամենիս մը: Պօլսի մէջ ամէն քան անձայն
և կատարել արդէն, վայ եկեր Համիդի պետութեան համար:
Վերջ առջև ունենալով փաշա պոփոկորթին արարար-
մունքը, շնք կ'ընար շինել փայտահատին եւ տապարին առակը:
Հաւ կ'ընէ Ռթին փաշան որ իր խելքը եւ փէշքը ժողով
ու ծեղքը խղճի վրայ դրած իր երեսին շրով դուրս նետի
ազգային ուրբտէն, որովհետեւ անշահ ու դիւրաբեկ է իր պաշ-
տոնավարութիւնը: Ազգը երկու տիրող ծառայողներէ փոքր կուշա

է: Զեր ուժը, պը. փաշա, հագի կը բաւէ Համիդի նամար.
ազգէք

«Rule in this realm and the gorg'd state sustin» 1):

Վնասաբեր էք մեր դատին, ձեր ծատաւ Լ Օ զ ո լ թ իւն ը ղ ը ղ ը ղ
դրէք օսմ. «վնասաբեր» վայրենամու խելագարութիւնը մեղմուլ
համար: Զեր քալասանը խարդախութիւն կ'երեւի. ոչ ալ հայ ազգը
վերելքի սանդուխ մըն է: Օսմանեան պաշտօնատունէն, ձեր աչ-
քերը որքան կ'ուզէք յանդէք կապոյտ կ'երեն իվեր եւ. հնու
հայ ազգէն, ձեր բոլոր արեւներով ծայնեցէք. Excelsior!

* * *

ՊԱՏՐԻԱՐԻ.— Օրմանեան իրեն օտաւեր պատրիարք ե-
ղաւ, ատոր համար է իր գործունէութեան արժանեքը չեն
թրջիք սրտի արիւնին մէջ: Լման երեք տարի սուլթանին հետ
քալեց, ինչպէս Ենովք աստու հետ, եւ օր մըն ալ զգալով որ
կը ժողովրդի աչքին սեւգորո կ'երեւայ, հրաժարածուով մը իր
տունը քաշեցաւ, հայուն անտանելի վիճակին քաղաքում պա-
հանջելով պալատէն: Սուլթանին համար ոոոոս իուոս (ժայնի
հուշիւն) մը ըլլալով Օրմանեանին բողոքը, կը ասահանջէր որ
պաշտօնի գլուխ անցնի: Օրմանեան — վախէ՞ն թէ քաշու-
թենէն — Զորի պէս յամուռեցաւ, մրմնելով սուլթանի պատ-
գամարներու երեսին սա խօսքը. «Իրանս մազ քաւ. այս-
քան աղաչի պաղտոտուտ, օձը ձակէն կ'իւլէն»:

Վերջապէս սուլթանը իր անպատուութեան վրայ խօսք տա-
լով որ հայ ազգի պահանջներուն զոհացում պիտի տայ,
Օրմանեանը դուրս կը քաշէ իր Թէքայիղէն:

Օրմանեանի պաշտօնավարութիւնը Ազգեանի անպտուտ եւ
ըմբոստ գործունէութենէն շատ չի տարբերիր: Մէկը իր շահա-
գանց անխախտութիւնով, գովէշային բարեմասնութիւններով, միւսը
իր շահագանց կորստանի քաղաքագէտ երեւնալու թէօրինեքով նոյն
ապարդիւնութեան հասան: Ազգեանին հաւու կաթ ալ խնայեցէք
մտքը ըլլալիք չունէք, աշխարհք գալն ալ զոջացած մարդ մը:
Օրմանեան իր ակամայ եւ խարտակի գործունէութիւնով ազգը
հակուրի տեղ դրած է: Ե ո ղ ի մ'աստ քաղաքագէտներ ալ
պակաս չեն, որ «քարեացակամ չեզոքութիւն» պահանջեն: Յոյս
չունինք որ այդ ֆէթիշը ազգին գլուխը ծաղիկ կը կսթէ:

Սուլթանի իրաւէն ազգին պահանջներուն իրաւ գոհացում
կուտայ: Ատոնք նորեքս ազգէն խլած ամէնատարական
իրաւունքներն էին ուրիշ ստրուկն ալ գլուկ չէ. սուլթանը ա-
մթանար ետ կը դարձնէ, ան ալ կ'իսատ պուտ. հազարուէն
հայտնայեցնելով ու վերապահումներով: Թիւրք պաշտպանները
հայոց ծամերը, դարձեցնելու եւ այլ լաւերակերակ ըրած էին,
սուլթանը իրաւէն կը հանէ որ վերաշինքին անոնք եւ այս
կը նկատելի կայսերական մեծագոյն շնորհի մը եւ ազ-
գային պահանջի մը գոհացում:

Օսմանեան իշխանութիւնը այնքան լիք է կլեցնելու համար
աշխարհի թէ սուլթանը անսահման մեծահոգութիւն ցոյց կուտայ
հայերուն համար:

Քանի մը կորստանութիւններ այդ փուռ իրաւէի մասին:
Սուլթանը երեքսքեան յանձնախմբի մը հրամայած էր ու-
սումասիրել հայոց պահանջները: Յանձնախմբուց ծնաւ քանի
մը փիճիւր, որոնք այնքան աղուս հանեցին որքան արժանի
է այդ տեսակ քած կառավարութեան մը համար:

Հայերը տարիներէ իվեր դատապարտուած էին նստած տե-
ղերին գամելու. պարտականութիւն մը միայն ունէին, երբ
թշնամի գար կամ պէտք էր քաղկե երկնցնել կամ վիզը:
Կեանքի գործադուր ինթարակաւ էին: Իրաւէն հայերուն ազատ
երթելու կը խոտանայ կերկրն մէջ, քացի կ'ասկած եւ լի-
ն եր ուն: Կը հասկնանք որ քաղաքութիւնները թիւրքիոյ մէջ
ընդհանուր օրէնք են եւ փոխադարձաբար: Որովհետեւ կապա-
ծելիութիւն քաղը շատ սուսձգական է. քմահանցները ատատ
հուճոք ունին քաղելու: Կառավարութիւնը ինչ ալ ուն ընէ մեղսմ-
նած շըլաք իրաւէի այդ որձեւէ գ յուստին դէմ:

Այդ համարաւոր իրաւէն 54 քանոտարկած հայեր միայն
կ'ազատէ: Կոփայիցին իրաւէ մը: Միւսնայն ատեն, որպէսզ
թիւրքերուն փոխվճարը մը եղած ըլլայ — մեջազգային փոխարինու-
թեան հաւասարակշորութեան սկզբունքով արդեօք — կամ անոնք
անթառամ մուտանդութիւնը չըզգուտ համար, Թոքուտի շար-
դին իրը հնդիւնակ աքտուած թիւրքերն ալ պիտի ազատին:
Թիւրքիոյ մէջ ամէն քան հ իւլ է շէր ի ի կը յանգի: Աստու
հայերը սուտ պատճառով մը նորէն քանու կը կսթեն, քայց
թիւրքերը ազատուած են գտնէ: Հայաստանի մէջ վանական կամ
խմբական աւելումներն ու սպանութիւնները անարգել տալ
կը քանն եւ կանխարմը այնքան պերճախօս է դեռ, որքան
հայոց շնորհներու իրաւէի հեղինակին արիւնուշա քնազը:

1) Ուղղութիւն եւ ուժ տւէք այդ արիւնուշա պետութեան:

Ըն սրտաշարժն է Եղեի-Քուլէ որքանոցի մը շինութիւնը: Երեսակայել որ կառավարութեան մը գլուխը, պարզապէս գարծուութեան համար, հայրեր ու մայրեր շարդել տալէ ետքը, քիււէն ան-պէս յալան քէ՞ք մըն ալ կըզգայ, ամոնց գաւակ-նըրուն համար որքանոց-ըստը մըն ալ շինել տալով, որպէսզի այդ լեռան ծաղիկները, գուրկ ծողոկուն տարշունէ զորովէ, երթան աղօթին իրենց սիրական ծողոկներու դահճոններուն համար:

Հայհոյիչ իրադէպն անմէջապէս ետքը Խառն ժողովը կը փութայ շտրհակարութեան ուղերձ մը մատուցանել կայսերական գահին հոգը: Իսկ ոսկեքերան Օրմանեանը իր ըտր թոքերուն ուժովը Մայր եկեղեցիին մէջ քարոզ մը կը կատարէ, եւ Բաղասամի օրհնէպը կը շարայ ոճրագործ փառիշահի գլխին: Ժակեմիս, Օրմանեան, դուն Նորէն քու պիկը կ'անծես ու չես անձար կաթել ժողովուրդը թէ հայ ազգին բաղձնաք-ները պիտի կատարւին, եւ Համիդը չ'անտով հայ ազգն ալ հետը հոգը կ'իջնցնես:

Իր քարոզին մէջ յայտնելով իրադէպն անվերջ քարիքները եւ հրաժարականին ետ աննիւր, իմիջի պայք կ'ըսէ. «Մեծ պաշտօններու մէջ եղող մարդերը կրնան սխալուիլ, եթէ ես սխալած եմ, անկեղծ կերպով եղած է»:

Խոստովանքը չ'ըմտանք մը չէ. եթէ ընդունիս Նոյնիսկ թէ չարաշար գործածած ջլանքն ընկել է Թեմեւամտութիւնը սուլթանը կամ խորհրդականները: Եթեմարութիւն է կարելի պետութեան մը, որ յաւիտեան կարգած է եւ դեռ կը կարէ անպատկառ սրկայութիւնով մը:

Կ'անեցնէ. «Նրբեմն ալ քարծրէն խիստ քարի կամքով ու ցանկութիւնով հայերուն բարիք ընկելու հրաման կը տրուի, վարէն անարժան ծառայողներ չեն զործադրել պէտք եղածին պէս»:

Որքան Օսմանեան կառավարութեան մէջ վերին խիստ քարի հրամանները չ'զործադրելու շահ ուժով իշխանութիւն մը կայ. երկնզգուրը (խալիվ) մը եթէ կ'ուզէր, քարի ու շարի սկզբունքը: Սուլթանը հօր է, բայց շարութիւնն ալ ուժեղ է այդ երկրին մէջ, եւ ինչպէս կը տեսնենք՝ հակառակ Զորաշարի վարդապետութեան, շարը միշտ յաղթող է հոն: Զոհը հետեւութիւնն. այդ իրադէպն ալ պիտի չ'զործադրուի: Բայց ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ շարի հրամանները երկրաշահական ծրարութիւնով մը կը զործադրուին, ու քարի դատարարութիւն-ները արգասաւոր հող չեն գտնուի: Երբ շարի սկզբունքը «Են-ցուն մահով», պալատին կ'անցնի՝ պալատին կամքը յաղթող է, երբ ոստիկանութեան կ'անցնի ոստիկանութիւնն է գերագործ: Օրմանեան, ըսածը տան ծ է ուրեմն:

• Հատուած մըն ալ. «Այսօր պաշտօնիս գլուխը կուզամ, բայց հիմէ կտտացածները չկատարուին, Նորէն կը հրաժարի»:

Այդ փոտած գէնքը մէկ գործածես երկուք գործածես վերջը: Եթէ լուրջ է հրաժարականը եւ ոչ sic et non (այո եւ ոչ), պէտք է տեղի տաս պարանշտեմուր խեղկատակ գոհացումով եւ նենգամիտ կտտումներով, ապա թէ ոչ աւել կը վարժցնես սուլթանը կեղծ ու կարգապէս էտորիկներու եւ դուն կայտարան կ'ըլլաս վերջը քան այժմ որ ես: Մի՞ դիւանաբիւրօ, քու հե-տանալը տրամաբանաց չի սզակորեր մեր սիրտը, եւ ազգը մեծ քան մը չի տուժեր:

Մըզազան, այնքան թուլիս ու թուլցող մարդ ես — Սե-լուլի աւազան մը կամ շարիսական մը պէտք է քեզի — որ կ'իմէ օրը հինգ հեղ ալ հրաժարիս օգուտ չունի Նորէն: Կրկնեմուրթներու մարդն ես դուն:

Օրմանեանէն ետքը Արթին փաշան է որ իր վարդապետ քարոզը կը կարողայ Եիսի-ի թղթակցին, ըսելով. «Ազգին գործը ծամբուն է, թէ սուլթանը հեագնետէ գոհացում պիտի տայ հայոց բաղձնաքներուն... Թէ հայ յեղափոխականները իրեն ան-սաւրով խկըք կը կենան» եւ այլն:

Արթին փաշան ալ զագազած կ'երկուի, իր ձմբան հեքեաթ-ներուն մէջ այդքան հեղինակաւոր անլու մը դնելով:

Տատեան քաջան ու Պողոս պէյի Դարձիս հին մէկ ցաւազար գորդիկի ծակատը սա կուսքը կայ. «Հոյս տուր, տէ՛ր, աշաց իմոց գի մի երբեք ննջեցից ի մահ»:

Արթին փաշան — որու ձօրոքէն ու քերտէն կախած են յեղափոխականները, կ'ըսէ առասպելը — լաւ կ'ընէ որ իր կանքի պատճառով նշանաբան ըստի իր պապերէն մնացած այդ միակ խնկացի ժառանգութիւնը:

Պարիզ լոյս տեսնող եւ օսմանեան դեպիանատան օրգանք եղող L'Orient լրագիրը նմանապէս Համիդի իրադէպն արթիւ այնքան առաջ վերթալով — Արթին փաշայէն քանի մը քայլ ալ առաջ — իր հոգեգոյայումին մէջ՝ որ դեռ իրադէպն հագիւ աշխարհք եկած կ'աւետէ թէ Անատոլիի նահանգները սկսած են անտեսապէս, քարոյապէս ծիխ ծաղկելու աւերակները չեն-ցած, մարդիկ ազատ ու ուրախ կ'երգեն ու կ'աղօթեն Համիդի

արեւաշուտութեան համար, եւ կը փէ. «Ղեհափառ սուլթանին հոգածութեան այդ փայլուն նշանը քրիստոնեայ հպատակներուն կողմէ երակտագիտութիւնով ընդունուցուաւ...» Նորհիւ վա-լիններուն եւ Եաքիբ փաշայի՝ Մատուիկի մէջ ամէնամեծ ան-դորութիւն կը տիրէ՝ եւ այլն: Թ՛ուէէ...

Եաքիբ փաշան սատկեր է: Նիքոլայիդէսի զովասանքը կէսը-քան մնաց, ամէնքի փոխելով այն մարդուն դէմ, որ Նիքոսի պէս Կարին վալիի պալատէն կը հրճէր հայոց շարդի մըս եւ հրահանգներ կ'արձակէր գործերուն ու քիւրդերուն:

Մի՞նք, շուտ է՛ք կորեցաւ, Հայաստանի այդ մեծ քարնո-րոզիքը: Պատշաճ է որ թաղին գիւրքը Հայաստանի մէկ սարին վրայ, իր ողորած արիւնտա դաշտերուն գողը, որպէսզի ոճրա-գործ պետութեան մը շարդերու կազմակերպող այդ տխուր Ներկայացուցչին դիակ-յիշատակարանը պապայ սերնդին վրայ մը ըլլայ, հայերու Նախահայրէն մնացած սիրուն անմահութեան համեմատ:

Օսմանեան դեպիանք եւ իր արտաշնոցային օրգանի կմբազիրը այնքան լիրք են որ ամէնապարզ ծշւարտութիւնն իսկ կը խե-ղաթիւրեն եւ վարդի թերթեր կը սինան իրենց պտտու-թիւններու վրայ: Անոց գործին տակ «հոսէական կաղաղու-թիւնը», կը նսնմանայ կալիֆայի կայսրութեան դրակոնեան եւ սեւօրիկ կաղաղութիւնն առջեւ:

Միւսիք պէյի պէս շիտիտիները կրնան ներշնչել այդքան շաներիս յօղուած մը, եւ Նիքոլայիդէսի պէս բախտանաշիւ ստախքսնեքն ալ ստորագրել:

Ժուռ Նստինք, շիտակ կոսիք: Օրմանեանը, կ'երեւի, պատ-րիարքական տաքուկ գահէն Հուզը բաժնիւ ընկն կորիկ պարտականութիւն կը սեպնէր իր ականջին օր զնն սա ծշւար-տութիւնը. Թիւրքիոյ կաղաղութիւնը հայ ժողովուրդէն պէտք է գայ... Եթէ հայերը գոհ են Թիւրքիան կաղաղ եւ անդորր է...

Ապա թէ ոչ պատրիարք եւ Տատեան փաշա երկու ան-մխիթար աւերակներ պիտի մնան, ինչպէս Համիդն ալ մե-ռելային ու թշուառական քու մը...

Յ. Գ. — Ղերբին հեռագրերը կը հաղորդեն որ իրադէպն անմէջապէս ետքը Պօլիս ծամբայ ելլող հայերը իրենց նաւա-հանգիստներուն մէջ կը ձերբակալուին եւ ամէնակողպտ կերպով: Օրմանեանին աշըրուլուն մը կախնէր, որ Նազար չըլլայ:

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Տ Ե Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

* * *

Ֆրանսական մամուլը սկսած է եռանդուն զբաղել Հայկական դատով: Երկար պիտի ըլլար առաջ բերել Հոս Համակրական այն բոլոր յօդուածները որ լոյս տե-սան վերջերս: Յիշատակենք սակայն պր. Իւրբէն Պօհիէի վերջին մէկ գեղեցիկ կամբարականը Aurore-ին մէջ («Pour les Arméniens») հոկտեմբերի ²⁹/₁₆, որուն ըն-թերցումը կը յանձնարարենք մեր ընթերցողներուն, տեղի սղութիւնը անհարին դարձնելով լրիւ դնել Հոս: Միւս կողմէն պր. Պիէռ Քիյան կը շարունակէ իր Հայա-նպաստ պրօպագանդը. դեռ նոր դասախօսութիւն մը կ'արդացեր է Պարիզ, Հայկական խնդրի մասին:

Այս անգամ կը շատանաք երկու քաղածբով:

«Օրմութիւնը եւ փրկութիւնը Ֆրանսայէն է որ պիտի հասնի հայուն: Բայց այսօրուան Ֆրանսան անդետալի քաղաքականութեան մը մէջ փակուած է: Պէ՛տք է որ յուսահատինք անկէ: Ահ, ո՛չ, Երկինքը կրնայ փոխել մեզ մօտ մէկ օրէն միւսը, մանաւանդ որ Ֆրանսական հողին յատակը հերոսութիւնն է:

Իսկ հիմակուհիմայ, թող հայերը պատրաստ կենան Մի՛ լուր խոտովութիւններ եւ գտութիւններ եւ-լալներու միջեւ: Պէ՛տք է որ քաղաքական ան-կայունութիւնը մտնէ եւ մնայ այդ վեհանաճն ժողո-վուրդին սովորոյթներուն մէջ: Թող միակ նպատակ մը հետապնդեն անկախութիւնը, ամէն գոհողութեան գնով, մինչեւ իսկ կեսնքի:

Եւ երբ հնչէ նախախնամութեան ժամը, թէեւ

քիւրք կոտորոյնը եւ անոնց արիւնտո նախճիրները գոյութիւն ունեցած ըլլան, Հայաստանը պիտի ար- թնայ նորէն իր վշտագին երկար երազէն. պիտի թօթէ իր շղթաները եւ ազատութեան աղաղակին վրայ պիտի միացնէ բոլոր ուժերը, բոլոր անձնու- թութիւնները եւ բոլոր յոյսերը»:

Ա. Սուրբէն, Journal

«Երբ հայկական արհաւիրքները մերկայցին եւ լաւ ճանչցին, մի վախճանք ամբողջ անհողութենէն. այն ատեն քաջութեան գանձեր պիտի գտնուին, որ հիւսա իշխանութեան գլուխը գտնուողներուն կը պատկանի ուրբել (drammer) մեծ գործի օգտին... եւ շուտով, երկրի բոլոր կէտերէն պիտի բարձրանայ սարսափի անհուն աղաղակ մը այդ դեռ նոր կատարած իրողութիւն- ներուն հանդէպ, ընդզուտի զայրոյթ մը արդի ան- գործութեան հանդէպ, եւ Ֆրանսայի սիրտը, ար- դարութեան եւ եղբայրութեան գերագոյն յոյսին մէջ բացուելով, պիտի դառնայ Հայաստանին եւ պիտի ըսէ անոր. «Քոյրս, ահա՛ ես... սրբէ արցունքդ, վիշտերդ վերջ պիտի գտնեն».

Indicateur amiénois

Սեպտեմբեր 39-ի (հ. տ.) իրագէն այնքան վար է ամէն քննադատութենէ, որ չուզեցինք կանգ առնել անոր վրայ: Մեր հասարակութեան բոլոր խաւերն ալ «արժանաւոր» ընդունելութիւնն ըրին անոր: Աւրախալի է միանգամայն հաստատել որ օտար մամուլն ալ պատ- ընքներ չունեցաւ այս անգամ. գրեթէ ամէնքն ալ հեզնտ սկէպտութեամբ ողջունեցին այդ մեռելածին թուղթը. իսկ ոմանք այդ տխուր դաւ Ե շ ա ի ն խորքը տեսան և Մաղաք ու Արթին էֆէնտիներուն դիմակ- ները գզգզեցին:

Ահա քանի մը նմուշներ

«Օրմանեանը յաջողեցաւ իր հրաժարման կատա- կերգութեան մէջ, Այդքան ահանաւոր եւ այդքան առաքելիկ եկեղեցականի մը ծառայութենէն զրկելու սիրտ չի կրնար ընել սուլթանը... Ահա թէ ի՞նչ ըսել է տաղանդի եւ առաքինութեան հրապոյրը... Եթէ հայ եկեղեցին սուրբերու կարգը չանցնէ Օր- մանեանը — դեռ չմտած — իր ըրած հրաշքին համար, այն ատեն ալ յոյսերնիս կտրելու ենք մարդոց երախ- տադիտութենէն...»

Ճիշդն ըսելով այդ զաւեշտը այնքան անարեւտ է, որ մարդ ծուղակը չի կրնար իյնալ: Այդ համ- բաւեւոր իրագէն — որով իրար կը շորհաւորեն պատ- ըրարքը, Արթին փաշան ու Պայատին հլու գործիք եղած, միւս հայ երեսելիները, թանձրամիտ խարէու- թիւն մըն է, սահմանած՝ փոշի փչելու հայ ժողո- վրդի աչքերուն եւ բարեխղճօրէն ծաղրելու արտա- սահմանի հանրային կարծիքը»...

Sémaphore, 26 հոկտեմբեր

«Հայկական խնդիրը, որովհետեւ կըսպառնար նորէն սուր կերպարանքով ներկայանալ, Արդիւ Համիդը անկէ պրծաւ խիստ վայելուչ կերպով... Տագնապ մը անխուսափելի կը թուէր: Մէյ մըն ալ տեսար իրագէ մը եկաւ նորոգելու խոստումներ, որոնք քանի մը կէտերուն մէջ ծանրածանր խոստովանք մը կը կաղմեն եւ որոնք անթիւ անգամ տուած են: Թերեւս քանի մը դժբախտներ այն 54 հայերէն որոնց արձակումը ծանուցւած է, օգտուին իրապէս այն անօրինութենէն... Բայց եւ այնպէս պէտք է հատուտել թէ Հայաստանի այդ խնդիրը, ինչպէս եւ բոլոր անոնք, որ կը կազմեն Արեւելեան խնդիրը,

ճիշդ այն կէտին վրան է ուր զինքը թողեցին 1895- 1896-ի կոտորածները»:

Temps, 16 հոկտեմբեր

«Վարձանագրենք այս պաշտօնական հեռագիրը, միանգամայն աչքերնիս չորս բանալով Արդիւ Հա- միդի յայտարարութիւններուն, որովհետեւ այդ վեհա- պետը դիրաւ կուտայ բարենորոգումներ մէկ ձեռ- ջով, մինչդեռ միւսով միեւնոյն ատեն իր հպատակ- ները կը փողոտէ...»

Ինչ որ ալ ըլլան այն բարենորոգումները, որ դեռ պահները մամուլին աջակցութեամբ, սուլթանէն ստա- նալ կարենան, կը կարծենք որ Հայաստանը այն ատեն միայն պիտի գտնէ վերստին իր անդորրութիւնը — որ վաղուց է բնաւ տեսած չունի — երբ քրիստոնէայ նահանգապետ մը ստանան, նոյն ազգէն ստորակարգ պաշտօնեաներով. այս ճամբով, բայց միայն այս ճամ- քով Հայաստանը պիտի դիմէ փրկութեան, աղա- տումին»:

Սղիւսա Բէնառ, Clamecycoit, 21 հոկտեմբեր

«Սուլթանը խոստացեր է իրագործել 1894-էն իվեր խոստացած եւ մեռած տառ մնացած բարենորո- գումները: Ներելի է տարակուսիլ թէ իր խոստումը բռնէ այդ մոլի եւ գաղանաբարոյ զիժը որ կը հրա- մայէ հաւատացեալներուն, այդ կարմիր գաղանք, ինչ- պէս կըսէ Պիէռ Քիլատ: Այս խոստումին մէջ խա- բուսիկ դադար մը պէտք է միայն տեսնել. վստահ եմ որ քաղաքակրթութիւնը բան մը պիտի չվստակի անկէ: Համիդը աւելի նպաստաւոր օրերու կըսպասէ իր երազած սպասույուն ջնջումին համար, կը հրա- պուրէ այդ դժբախտ հայերը եւ վստահութիւն մը կուտայ անոնց, որ աւելի ապահովապէս իկորուստ պիտի մատնէ անոնք, կը ծաղրէ ինչպէս միշտ եւ- րօպական կամակատար, յոյժ քրիստոնէայ եւ յոյժ քաղաքակիրթ զիւանաստեղծը»:

Evénement 15 հոկտեմբեր

«Մաղրի ժպիտով մը միայն կրնանք ընդունիլ սուլթանի իրագէն...»

Ամէն մարդ գիտէ թէ ինչ կարեւորութիւն ըն- ծայելու է այդ իրագէներուն, հրովարտակներուն, որոնք առանց գործադրութիւն ստանալու Պալատին դիւանը մտնելու սահմանուած են:

Օրմանեանը հրաժարական տուած էր. կայսրութիւնը տապնապալից էր. մեւէ գնով դուրս ելլալու էր ուղ անկեղէն: Արդիւ Համիդ վայրկեան մը իսկ չվարա- նեցաւ այդ իրագէն հրատարակելու:

Պատրիարքը իր հրաժարականը ետ պիտի առնէ եւ վաղը թիւրք լրագրերը պիտի ծանուցանեն թէ սուլ- թանին շտորիւ կարգն ու անդորրութիւնը կը տիրեն բովանդակ կայսրութեան մէջ»:

Paris, 14 հոկտեմբեր

«Եւ երբ լաւ մը ապացուցի որ այդ Յանձնա- ժողովը ծառայած է միայն արդարացնելու չարաչար խաբւած Եւրօպայի աչքին՝ այն անարդարանալի բա- ցառիկ միջոցները, որոնցմէ կը տառապի ամբողջ ժողովուրդ մը, պէտք է զարմանալ, երբ օսմանեան հպատակներ, — որոնք այլեւս խմբովին չեն սպանուիր, բայց որոնց կը մերժեն գոյութեան օրինական մի- ջոցներ, — բուռն արարքներու ձեռք զարնեն, որոնք առերեսով պատճառ են խառնակութիւններու, թերեւս կոտորածներու, բայց որոնց պատասխանատուութիւնը պիտի բարձրանայ մինչեւ դահը... Բայց ամէն բան իր վաղն ունի եւ տէրն ալ, ծառաներն ալ հաւա- նօրէն շուս պիտի սորվին ատ»:

Siècle, 14 հոկտեմբեր

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Կ Ի Յ Օ

Թարգմանութիւն

Ա Մ Ի Լ Կ Ա Ր Զ Ի Պ Բ Ա Ն Ի Ծ

Յեղափոխութեան յատկութիւններից մէկն է դուրս բերել ամբողջ միջոց Տերոսներ, որոնք կուռում և մեռնում են դադարի համար:

Առանց այդ պատմական մեծ դէպքերի, այն մարդիկ, որոնցով պարծենում ենք մենք և որոնց յիշատակին արձաններ են կանգնեցնում երախտապարտ սերունդները, մեռած կը լինէին այն անյատեւութեան ու թշուառութեան մէջ, ուր յեղափոխութիւնից առաջ քաշ էին տալիս իրենց գոյութիւնը, և շատերը նրանցից կը վերջացնէին իրենց օրերը տաժանակի՞ր աշխատանքներում կամ կախաղանի վրայ:

Այդպիսիներից մէկն էր Տերոս Աիցօն, կլէֆտ (աւազակ) Աիցօն, ինչպէս անւանում էր նրան յոյն փչացած հասարակութիւնը, որի դէմ ապստամբել էր նա, ապաստանելով սօքերը, աւազակ գառնալով, մարդասէր աւազակ, որ ունէր Վարտուշի նշանաբանը՝ «կուռ դղեակներին, խաղաղութիւն խրճիթներին»:

Ինչպէս կարող է աւազակը Տերոս լինել կը հարցնեն ինձ նրանք, որոնք կարծում են, թէ Տերոս լինելու համար պէտք է անրիժ և անստգիւտ լինել Բայալ ասպետի նման, կամ դուրս եկած լինել Իւպիտերի (Արամազդի) երանքից կամ առնւազն մի աղնիւ կամ բուրժուա արգանդից:

Ես էլ, սրանից երեսուն տարի առաջ, ունէի այդ նախադաշարմունքը: Բայց Աիցօն — եթէ միայն այդ մէկ օրինակով բաւականանա՞ք — փարատեց այդ նախապաշարմունքս:

Ահա այդ պատմութիւնը կարճառօտ կերպով:

1866 թւի վերջերքն էր: Այդ տարւայ փայլուն կուռից յետոյ, որ Գարիբալդին յաղթական կերպով մղեց Տիրօլը բարձրաբերձ լեռների վրայ և որի ընթացքում ես մասնակցել էի մօտ ութ ձակատամարտի, յոյն բարեկամներիցս մի քանիսը, որոնք իմ զինակիցներն էին եղել այդ կուռում, նկատեցին ինձ, թէ ես պարտական եմ յետ տալ նրանց փոխադարձը, այսինքն գնալ նրանց հետ Արէտէ և կուռել այդ կղզու անկախութեան համար, ինչպէս արդեն կուռել էի Իտալիայի համար և Յունաստանի համար 1862 թւին, Օթթօն թագաւորի արտօման ժամանակ:

Աւելորդ է ասել որ նրանք կարիք չունէին շատ շուայելու իրենց ճարտասանութիւնը՝ ինձ համոզելու համար: Առաջարկութիւնը բերաններից դուրս դալը և ընդունելը մէկ եղաւ, և մենք իսկոյն ճանապարհ ընկանք դէպի Արէտէ:

Մենք նաև նստեցինք Բրինդիզիում Հանդիպեցինք Սիրօ, յետոյ Պիրէ և այնտեղից Աթէնք՝ համաձայնութիւն կայացնելու համար այդ քաղաքի յեղափոխական կոմիտէի հետ:

Պէտք էր այդտեղ երկու շաբաթ սպասել Պանելլեիում շոգենաւակին, որ երթևեկութիւն էր անում Պիրէի և Արէտէի մէջ, վտանգաւոր երթևեկութիւն,

որովհետև կղզին պաշարած էր թէ ծովի թէ ցամաքի կողմից:

Մինչ այդ՝ ես վճռեցի գնալ Լաւրիօնի կապարի հանքերը, տեսնելու համար իմ բարեկամներից մէկին և նոյնպէս այդ հանքերը շահագործող դի Միմինիին:

Կառք վարձեցի: Կառապանը մի անգամից չհամաձայնեց տանել ինձ, ասելով, թէ շատ վտանգաւոր էր անցնել սարերի միջով, ուր աւազակներ կային: Բայց այդ փոխանակ ինձ յետ կանգնեցնելու, աւելի ևս ցանկալի դարձրեց ինձ համար ճանապարհորդութիւնը: Ինձ համար, որ այնքան իտալացի աւազակներ էի տեսել շատ հրապուրիչ էր տեսնել յոյն աւազակներ, և մի քանի դրօշակաւ աւելցնելով կառապանի վարձի վրայ, համաձայնեցի նրան տանել ինձ, ու մենք իսկոյն ճանապարհ ընկանք:

Յերեկայ ժամի երեքի մօտ՝ կառքը մտաւ մի սաստիկ նեղ շաւիղ. կառապանը սկսեց կամաց-կամաց քշել ձիերին, կասկածոտ հայեացքներ քցելով աջ ու ձախ: Ծռելով դէպի ձախ, նա աւելի ևս դանդաղեցրեց ձիերի քայլը: Մի հարիւր կանգուն անցնելուց յետոյ, նա բացականչեց.

- Ահա նրանք:
- Ո՛վքեր, — հարցրի ես:
- Աւազակները:

Գլուխս բարձրացրի և յիրաւի տեսայ չորս մարդ, որոնք հանգիստ նստած էին իրենց համար, թասերը ձեռներին, և որոնք, ըստ իս, ոչինչ աւազակային բան չունէին ոչ իրենց հագուստի, ոչ իրենց տեսքի մէջ:

— Քշեր առաջ, ասացի ես կառապանին:

Երբ այնքան մօտեցանք, որ մի քանի քայլ էր մնացել մինչև նրանց հասնելու, նրանք վեր կացան ու մեր առաջը կտրեցին, նշանացի պատուիրելով կառապանին կանգնեցնել կառքը, որ նա իսկոյն կատարեց: Չորսն էլ ալքանական զգեստներ հագած, առաջ եկան դէպի ինձ և հրամայեցին իջնել կառքից:

- Ի՞նչ:
- Փողերդ հանիր, ասաց ինձ չորսից մէկը:
- Չլսած ձևացայ և, մօտենալով նրանց վայր դրած թասերին, վերցրի մէկը:

— Չեր կենացը, ասացի ես, զարնելով թասս միւս թասերին: Այս ինչ բան է, աւելացրի ես, ճանապարհի կէսին կանգնեցնում էք ինձ, կառքից իջեցնում և բան չէք տալիս խմելու:

Նա, որ փող էր պահանջել ինձից, ծիծաղելով նայեց միւսներին, և աւելացրեց, շարունակելով ժպտալ.

— Հիմա, որ կոնծեցիր առանց մեր հրամայելու, ցընծացրու փողերդ:

Աւելորդ է ասել որ տեսնելով, թէ նրանք ծիծաղով ընդունեցին կատակս, ես ինձ զգացի բոլորովին ազատ վտանգից:

- Բայց, սիրելի բարեկամներ, մի քօս գրօշ էլ չունեմ: Գնում եմ բերելու, վերադարձիս ինչքան ուզէք:
- Ո՛ւմ ես խաբում. դու էլ այստեղով անցնողը չես: Շուտ արա, ինչ ունես չունես տուր:
- Ոչինչ չունեմ: Իսկ դու փող ունե՞ս:
- Ինչի՞ որ, հարցրից ինձ դարձեալ նոյն անձը:
- Որովհետև եթէ ունես, ուզում եմ խնդրեմ՝ մի քիչ փոխ տաս ինձ: Ահա քեզ իմ քսակը:

Եւ ես մեկնեցի նրան քսակս, որ գրեթէ բոլորովին դատարկ էր:

Չորսն էլ թուլացան ծիծաղեց, բացականչելով:

— Ա՛յ քեզ որս:

Այն ժամանակ, դիմելով նրան, որ խօսում էր ինձ հետ, հարցրի, թէ արդեօք ինքն էր խմբապետը:

— Ոչ, խմբապետը այստեղ չէ:

— Չի՞ կարելի, որ ինձ տանէք նրա մօտ:

— Ուրախութեամբ, մենք էլ հէնց այդ էինք առաջարկելու քեզ:

Եւ մենք սկսեցինք բարձրանալ դէպի սարի կատարը:

Մի ժամ՝ անց մենք հասանք մի ընդարձակ սարահարթ, որ, ծածկած էր հրաշալի ծառերով, և ինձ տարան մի գեղեցիկ երկրասարդ մարդու մօտ, որ երեսուն տարեկանի տպաւորութիւն էր գործուծ:

Նա յայլմանդամ էր, բարձրակազմ, գեղահասակ, սիրունահէմ, սև ու կրակոտ աչքերով, որոնց վրայ կամար էին կապում սև ու խիտ յօնքեր, փոքրիկ բերանով, գեղեցիկ բեխերով, բարակ ու նուրբ շրթունքներով, որոնք ցոյց են տալիս կամքի ուժ, քաջութիւն ու եռանդ. նա էլ հագած ունէր այլանական հագուստ, որ հիանալի սազում էր նրան: Ուսին քցած էր մի երկայն հրացան, իսկ դօտկին խրած՝ երկու մեծ ատրձանակ ու դաշոյններ:

Ես մնացել էի հիացած այդ առնական գեղեցկութեան վրայ. բայց հիացմունքս աւելի ևս սաստկացաւ, երբ լսեցի նրա ձայնը, որ յստակ էր, հնչուն, մետաղական, կախարդիչ: Այդպիսի ձայն էր և Գարիբալդիի ձայնը:

Վիցօն ծնած էր հրամանատարութեան համար: Չկարողանալով հռչակաւոր զօրապետ դառնալ, նա դարձել էր աւազակապետ:

Ոտիցս մինչև գլուխ զննելուց յետոյ՝ նա հարցրեց ինձ քաղցր ձայնով:

— Ո՞ւր էիր դնում:

— Լաւրիօն, բարեկամներիցս մէկին տեսնելու:

— Ի՞նչ ազգից ես:

— Իտալացի:

— Ինչո՞ւ ես եկել Յունաստան:

— Վրէտէ գնալու համար:

— Վրէտէ՞, ասաց նա բարձրացնելով ձայնը:

— Այո:

— Վեցցես, — և նա մեկնեց ինձ իր ձեռքը, որ ես սեղմեցի յափշտակութեամբ, որովհետև ես նկատել էի արդէն, որ այդ աւազակը կիսկատար մնացած հերոս է:

Եւ առանց բաժանելու ձեռքը իմ ձեռքից, նա աւելացրեց խորին տխրութեամբ:

— Երանի՛ քեզ, որ կարող ես կուել մի երկրի անկախութեան համար, որ նոյնիսկ օտար է քեզ: Ե՛ս, ինչպէս տեսնում ես աւազակ եմ, սոսկ աւազակ:

Այդ ասելով, նա ընկաւ խորին երազանքի մէջ:

Ես թօթուկի նրան ու ասացի:

— Եթէ այդպէս է, սիրելի բարեկամ, ինչո՞ւ չես գալիս դու էլ ինձ հետ:

— Քեզ հետ: Միթէ՞ չգիտես, որ կառավարութիւնը գնահատել է գլուխս 10,000 դրամ:

Այժմ իմ հերթն էր մտածուելների մէջ ընկնելու:

Մի քանի ընթացք լեւուց յետոյ, ես ասացի նրան.

— Վուզբ՞ս աշխատեմ ապահովագիր ձեռք բերել քո ու քոյինների համար. որպէսզի կարողանաք դալ ինձ հետ:

Այս նրա համար չեմ ասում, որ ազատեմ այստեղից, որովհետև այս քանի ընթացք իմեր, որ քեզ ճանաչում եմ, ես ինձ բախտաւոր եմ դիտում, որ քեզ հետ եմ:

— Այստեղ, սիրելի բարեկամ, դու վախենալու բան չունես, բայց հաւատալս չի գալիս, թէ կը կարողանաս յաջողեցնել մտածածդ: Փորձիր՝ տեսնենք: Բայց դու այժմ չես կարող դնալ, մութն. ընկել է արդէն: Չե՞ս մնալ այս գիշեր մեզ հետ:

— Ուրախութեամբ, սիրելի բարեկամ:

Նա սուլեց: Հրամայեց երկու-երեք գառ մորթել: Խորովածի շամփուրները իսկոյն սկսեցին պտոյտ գալ օջախների վրայ:

Երբ խորովածը պատրաստեց, ես ու այդ երեսուն աւազակները նստեցինք, շրջան կաղմելով, և նրանք սկսեցին մեծ ճարպիկութեամբ կտրատել խորոված գառները իրենց դաշոյններով:

Վեանքուս կերած չկամ աւելի համեղ կերակուր:

Գիշերը Վիցօն խնդրեց ինձ պատմել իմ կեանքս, և ես ուրախութեամբ բաւարարութիւն տուցի նրա հետաքրքրութեան, որքան կարող էի, որովհետև հազիւ մի կերպ շարդատում էի յունարէն: Սակայն վերջ իվերջոյ գրաւեցի նրա սիրտը:

Շատ ուրախ անցրի գիշերը. նրանք երգում էին սազածելով, պարում էին կըր պարեր, և առհասարակ ինձ հիւրասիրեցին հիանալի կերպով:

Միւս առաւօտ այն չորսը, որ ինձ կանգնեցրել էին առաջի օրը, ցանկութիւն յայտնեցին ուղեկցել ինձ դէպի Աթէնք մինչև լեռների սահմանը: Ես խոստացայ Վիցօյին, որ ինչպէս լինի անպատճառ մի պատասխան կը բերեմ. իրեն. նա յայտնեց ընկերներին իմ ծրագիրը, որ նրանք ընդունեցին ուրախութեամբ:

Երբ ճանապարհ ընկանք իմ ուղեցոյցների հետ, այն աւազակը, որ ինձից փող էր պահանջել առաջի օրը ասաց ինձ.

— Երբ դու ցանկութիւն յայտնեցիր տեսնել մեր գլուխաւորի հետ, ես իսկոյն հասկացայ, որ դու պէտք է մեր բարեկամներից լինես:

Հասնելով այնտեղ, ուր լեռնաշղթան սկսում էր ցածանալ, ուղեցոյցները բարի ճանապարհ և բարի յաջողութիւն մաղթեցին ինձ:

Աթէնք հասնելուս պէս, առանց մէկին տեսնելու, կամ մէկի հետ խօսելու, ես գնացի մեծ Վանարիսի կռնատ որդու մօտ և յայտնեցի նրան այցելութեանս պատճառը: Նա հիացաւ, լսելով պատմածս, և իսկոյն գնաց խօսելու մինիստրի հետ:

Մինիստրը նոյնպէս հիացմունքով վերաբերեց այդ բանին և յայտարարեց ինձ, որ ես դրանով մեծ ծառայութիւն եմ մատուցանում Յունաստանին, և տուց ինձ ոչ միայն ապահովութիւնով Վիցօյի ու իր ընկերների համար, այլև ազնիւ խօսք, որ կառավարութիւնը ոչ մի կերպ չի նեղացնիլ նրանց:

Երկու օր անց ես նորից իմ բարեկամ Վիցօյի մօտ էի, որ իր ընկերների հետ միասին քիչ էր մնում ինձ խեղդէին իրենց գրկում, — այնքան երջանիկ էին զգում նրանք իրենց, — և այդ ընթացք յետոյ ես դարձայ նրանց գլխաւորը:

Մի երկու օր էլ անց մենք թողեցինք սարերը և ծուռ ու մուռ ճանապարհներով, — խուսափելով Աթէնքին մօտենալ, — հասանք Պիրէ:

Շատ տարօրինակ էր, ճիշդն ասած, այն վստահութիւնը, որով վերաբերուում էին նրանք բոլորը դէպի ինձ, թէև միանգամայն անծանօթ մարդ էի նրանց համար և, որ գլխաւորն է, օտարական:

Երբ հեռանում էինք այդ սարերից, որ այնքան սիրում էին նրանք, մէջնեւրից ես էի ամէնաանհանգիստը: Ես վախենում էի ուէ դարանից, ուէ հանդիպումից որ կարող էր մեզ ստիպել կուելու, — այդ դէպքում ես կը լինէի առաջին զօհը, և, որ ամէնից շատ էր տան: Զում ինձ, զօհ կը դառնայի՝ կասկածուած իբրև դաւաճան:

Վերջապէս հասնելով Պիրէ, ես իսկոյն գնացի Վիգօյի հետ տեղական իշխանութեան մօտ, ցոյց տալու համար նրանց, ապահովութիւնը, և կօմիտէի մօտ, որ պէտք է նաև նստեցնէր մեզ: Նրանց առաջուց իմաց էր տրւած: Ամէն բան յաջող անցաւ, և մի քանի օրից յետոյ մենք արդէն կրէտէի ճանապարհին էինք:

Մենք հարիւր հօգի կը լինէինք շոգենաւակում, որով մեզ հետ տանում էինք զէնքեր ու ռազմամթերք ապրտամբների համար: Մենք անկատելի կերպով անցանք քէֆ անող տաճիկների միջով և, հասնելով ափին, իջանք նաւից և, զէնքն ու ռազմամթերքը առած շալակներս, գնացինք միանալու միւս յեղափոխականների հետ, որոնք թառել էին սարերի կատարին:

Մենք շատ լաւ ընդունելութիւն գտանք գեներալ Կօրօնէօյի կողմից, որ չափազանց ուրախ եղաւ, այնպիսի նոր զինակիցներ գտնելով, ինչպէս Վիգօն ու իր ընկերները, և մեծ պատրաստականութեամբ կատարեց նրանց խնդիրքը — թող տալ, որ մնան ինձ հետ:

Երկար կը լինէր պատմել այստեղ Վիգօյի ու իր ընկերների բոլոր քաջագործութիւնները:

Մենք միասին կուեցինք Ռէտիմիօյում, Գէտարօյում, Սանտա-Ռուամիլիում, Կանէյում և Սպակիայում, որտեղ Վիգօն մեռաւ հերոսաբար:

Նա նկատել էր, որ նախընթաց օրը մեծ քանակութեամբ պաշարեղէն էին հասցրել տաճիկների բանակը:

Մենք մեռնում էինք քաղցից:

Վիգօն, որ ոչինչ չէր անում առանց ինձ հետ խորհրդակցելու, յիշեցրեց ինձ, որ մարդիկ բոլորովին կորցնում են եռանդները քաղցած մնալով և առաջարկեց ինձ փորձել, նախ քան քաղցից ուժասպառ լինելը, յարձակում գործել տաճիկ բանակի վրայ ու յափշտակել պաշարեղէնները:

Արժէր մտածել դրա մասին:

Իմ բարեկամ Ֆլուրանի հետ, որին հանդիպել էի կղզում, գնացի տեսնելու Կօրօնէօյին, որ հաւանութիւն տւեց Վիգօյի առաջարկին:

Ֆլուրանը ընկերացաւ մեզ, և մենք յանձնեցինք նրան, Վիկանդօյի ու Պապօնիի վաշտերի հետ, կեղծ յարձակում գործել մեր ձախակողմից և այդպիսով այդ կողմը դարձնելով տաճիկների ուշադրութիւնը, հեշտացնել մեր ձեռնարկը:

Նա պէտք է կրակ վստելով իմաց տար մեզ իր գալը և յարձակում գործելը:

Ես աւելացրի մեր խմբի վրայ մի հարիւր հօգի Փարրէօ Զիգօմատայի և Կարիլաօ Պալտիի խմբերից:

Մենք իջանք սարից փորսող կերպով և իրիկնադէմին մենք բերանսիվայր պառկած էինք Սպակիի մօտերքում, ակնկառոյց դէպի այն կողմը, որտեղից պէտք է երևէր Ֆլուրանի նշանը:

Բայց, աւաղ, զուր էր մեր ակնկալութիւնը: Ֆլուրանը մոլորուել էր ճանապարհին, այնպէս որ եկաւ այն ժամանակ, երբ ամէն ինչ վերջացած էր:

Տեսնելով, որ Ֆլուրանի նշանը չի երևում, և չկամենալով ձեռնունայն վերադառնալ մենք վճռեցինք յարձակում գործել: Մենք ունէինք ամէն մէկս մի հրացան, երկու ատրճանակ և մի երկայն եսթաղան, ուրիշ խօսքով մենք կարող էինք երեք անգամ կրակել, որից յետոյ պէտք է դիմէինք սառը զէնքի: Խմբի կէսը պէտք է կուել մղէր, իսկ միւսը այդ միջոցին պէտք է յափըշտակէր պաշարեղէնը:

Մենք դուրս եկանք մեր թաքուստից և ունալով խուճեցինք տաճիկների վրայ, որոնք կիսով չափ անզէն էին:

Երեք անգամ կրակեցինք, և որովհետև շատ կը տւէր, եթէ նորից լցնէինք հրազէններս, դիմեցինք դաշոյններու: Վիգօն ու իրենները այն խմբումն էին, որ պէտք է կուէր ինձ հետ: Փարրէօ Զիգօմատան և Կարիլաօ Պալտիին, 200 մարդով, պէտք է ձեռք քցէին պաշարեղէնը ու ապաստանէին սարը:

Տաճիկները յանկարծակիի գալով, իփախուստ դարձան, որ հիշտացրեց պաշարեղէնի յափշտակումը, բայց շուտով նրանք վերադարձան զինուած:

Մենք վերջացնելով մեր գործը, սկսեցինք նահանջել: Այդ ժամանակ ես սկսեցի փնտռել Վիգօյին և տեսայ, որ նա մեզ հետ չէ, այլ հեռուում, շրջապատուած տաճիկներով, առիւծի պէս կուում է մնակ նրանց հետ:

Մի բուռն զինակիցների հետ ես թռայ օգնելու նրան: Տեսնելով մեզ, նա գոռաց. «Փախցրէք պաշարեղէնը, մի զբաղւէք ինձով»:

Մենակ և միմիայն խանջարով նա քաջութեան հրաշքներ էր գործում: Երբեք ես տեսած չկամ այդպիսի կտրիճութիւն: Ամէն մի հարածին մի տաճիկ էր փռում գետին:

Մենք յուսահատ կուիւ մղեցինք նրան ազատելու համար, բայց իզուր: Քշնամիների թիւը այնքան շատ էր, որ շուտով մեզ բոլորիս պէտք է պաշարէին ու կտորէին:

Մենք արեցինք վերջին փորձը և հազու ժամանակ ունեցանք յետ քաշուելու, երբ անվէհեր Վիգօն վայր ընկաւ՝ վիրաւորուած հարիւր տեղից:

Մենք կորցրինք մօտ յիսուն մարդ, որոնց թւում և Վիգօյին, որ մենակ արժէր հարիւր հօգի:

Հետեւեալ օրը Վիգօյի գլուխը մեր միւս սպանուած ընկերների գլուխների հետ տաճիկները ցցել էին բարձր սիւնների վրայ, որոնք ցոյց էին տալիս մեր կորուստի չափը:

Մենք հաց գտանք ուտելու, այո՛, բայց հաց, որ թաթախուած էր մեր լաւագոյն ընկերների արիւնով:

Հերոս Վիգօյի խմբի կէսը ընկել էր նոյնպէս փառաւոր, ինչպէս իր պետը:

Խեղճ Վիգօ:

Ահա թէ ինչպէս են կուում ու մեռնում Յունաստանում աւազակները:

ԱՄԻԼԿԱՐ ԶԻՊԻԱՆԻ

Խմբագրութեան գիմել հետեւեալ հասցեով՝
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)

Հ. ԲԻՐՐՅՈՒՄ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Ա. Բ. ԲԵՐՈ
ԼԵՎՈՆ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵՍ, ՀՆՁՍԿԵԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ *)

«Ուրիշին կողարուտովն անաշխատանք ծոխանալու հակամիտութիւնը մարդկային սրտին քնածին տնջն է. ամէն մարդ հարստահարել կը ծնի. բաւական է որ անգամամբնը թոյլատրեն ու ինքն ալ բաւական խելք կամ ուժ ունենայ եւ կը կողոպտէ» (Մարտոս, դարձնալ նոյն 5 թիւը)

Հնչակեան կուսակցութեան բարոյական ընդհանուր միջնորդութի մասին խօսելիս, մենք առիթ ունեցանք ծանօթանալու վերակազմեալ արդի գործիչներէից մի քանիսի հետ: Հետագայ զրուիներում՝ աւելի պարզ որոշւեց ուրիշի աչքում շիւղ պտտող Աերակազմեալ վարչութեան աչքի խոշոր գերանը: Այստեղ մենք աւելի մտնենանք այդ գերանին ու ձեռնհասքէրէք քիչ նրան: Գա, ճիշդ է, բաւական անհանգստութիւն կը պատճառի վերակազմեալների աչքերին, բայց ընթացողը չի մոռանում, թէ «իրկուսեան առաջին պայմանը ճշմարտութեան մէջ կը կայանայ» և թէ այդ ճշմարտութիւնը չպետք է ծածուկ պահել ոչ որից:

Այս դէպքում եւս, ինչպէս և առաջ մենք բողոքովին մի կողմն ենք թողնում մեր սեփական ազդեւորները — մեր կոմիտէների հաղորդած փաստերը ու մեր ընկերներից շատերի դիտողութիւնները, որոնք գուցէ մենակ բաւական լինէին մեզ՝ վերակազմեալների բարոյական «առաքինութիւններից» մեծ երկիւղ կրելու համար: Թողնում ենք նոյնպէս հնչակեան հին կեդրոնի և նրա կողմնակից մասնաճիւղերի բոլոր հրատարակութիւնները, որպէսզի օգուած չլինենք անհաշտ հակառակորդների գուցէ միակողմանի վկայութիւններից: Մենք կը բաւականանանք յիշելով միմիայն այն հնչակեանների յայտարարութիւնները, որոնք դէմ են մեզ էլ, հնչակեան նախկին կեդրոնին էլ: Մենք յառաջ կը բերենք նաև մի քանի քաղաքներ այնպիսի երբեմն մոլեռանդ, կատաղի հնչակեանի «թուփերի թերթերից», ինչպիսին էր Սոսի Գուգարեանը: Հետաքրքրողները, իհարկէ, կարող են այդ ազդեւորների ամբողջներում գտնել աւելին, քան մենք կը բերենք այստեղ:

1. «Անաչառ քննադատութիւն», Գահիրէ, 8 սեպտեմբեր 1896 (ուրեմն տակաւին հնչակեան ժողովի ընթացքում): Ստորագրողները՝ Կարապետ Տեփանեան, կիլիկիցի, Սարգիս Աւագեան վարդենիցի, Սիրականեան բաղէշցի, Կիրակոս Խնկոյեան վանցի — կատարար յարձակում են համարեա բոլոր զլեւաօր հնչակեան գործիչների վրայ, մէկ-մէկ գնելով անունները և զրանց վրայ եղած վարհուրելի ամբաստանութիւնները:

2. «Մի խաբւիք», Լոնդոն, 30 մարտ 1897 թ. Ստորագրողները՝ Շաւարշ, Հայկակ, Կորիւն և Շահէն, հնչակեան նախկին գործիչներ Սուէդիայում, ըզգուշացնում են հայ հասարակութիւնը շնչաստել նիւթապէս և բարոյապէս երկու կողմի «հարամիներնուտն և անոնց շուրջը բողոքած կեղտոտ պնակալէզներուն»:

3. «Աղգարարութիւն», Երևան, 15-ի «Յաւելում»-ի:

ներու և մասնաճիւղերու». 2 փետրւար 1897, ստորագրած՝ «նախկին հնչակեան ընկերներ», Թուփերի հեղինակները սրանով զգուշացնում են հնչակեան ընկերներին՝ ոչ մի հաւատ չընծայել ոչ «նազարեկեան բաշիբոզուկներուն», ոչ էլ «նորակազմ հնչակեան կեդրոնի, յեղափոխութեան թշնամի, Արփիարեան եղբայրներուն» և ժողոված գրամը իրենց մօտ պահել տեղական ընկերանդամներու գիտութեամբ ու հաւանութեամբ գործածելու» նպատակով:

4. «Թուփերի կ», թիւ 1, Պարիզ, 12 ապրիլ 1897: Ստորագրող «նախկին հնչակեանները» յարձակում են ընդհանրապէս հին և նոր հնչակեան ղեկավարների վրայ: «Մինչև այսօր ուրիշ բան չեն ըրած, բայց թէ միայն յանուն ժողովուրդին ազգին մեծերը խաբել և յանուն ազգին մեծերուն ժողովուրդը... և ի վերջոյ — ստում են «թուփերի» հեղինակները — «յեղափոխական սիրելի և պաշտելի անունը զգուշելի անուն մը ըրին»:

5. «Թուփերի կ», թիւ 11, «Հայ յեղափոխութեան ցեցերը», Պարիզ, 30 ապրիլ 1897, ստորագրած՝ «Սոսի Գուգարեան և ընկերներ»: Այս մեծածաւալ թուփերից բերում ենք հետևեալ կողմները միայն, ինկատի ունենալով որ դրանք մասնացոյց են լինում որոշ փաստերի վրայ:

«Մի քանի ընկերներ, որոնք դժբախտութիւն ունեցան տեսնելու Լոնդոնի այս նոր ղեկավարներին, բողոքովին զգուշացնում են սրտով և կայից և խորքայական շողոքով խօսքերից, որոնց Արփիարեանը իրմէի այլ սուտերի հաւատարմութիւն էր, թէ շատ մեծ գործ են պատրաստում, որի համար Ֆրանսիական կառավարութիւնից անհամբեր պատասխանի են սպասում...»

«Արփիարեանները իրենց վերքը ապահովելու համար, ատելութիւն են սերմանում դէպի առևտանայերը...»

«Ուղարկեալ նամակներս, որ գալիս էին ապահովութեան համար Պարիզ՝ Արշակ Զօբանեանի հասցէին... ստոյտ թեամբ բացուում էին ու կրկին փակելով ինձ ուղարկում»:

«Վարչութեան անդամները, որոնք մինչև վերջերս օգտուում են Ռչտունու ծառայութեամբ, չկարողանալով ոչ մի կերպ նորա ընկերական օգնութիւնը, ոչ պաշտպանութիւնը Ռչտունուն նորա անապայման զգուշութիւնը հաստատող անհամարներից, այժմ իրենք են սկսել վատարանել ամէնու մօտ, որպէս գողի, մատնի չի և և այլ յանցանքներ մէջ...»

«... Նորակազմ կեդրոնի դեռ սկզբի օրերին, վարչութեան մէջ մնացել էին միայն երեք ընկեր, որոնք իրար չյարգելուց ու հաւատարմութիւնը տեղի էր ունենում անհամաձայնութիւն և նոյնիսկ կռիւն և բ... Որքան զգուշի էր տեսնել, թէ ինչպէս Կալոյեանը (Սուրէն Սուրէնեան) կ'էղծ բռունցք էր բարձրացնում Արփիարեանի վրայ և հայեցում, Տամատեանին խաբւելու համար...»

«Տամատեանի դեռ չգծուած ժամանակ, ղեկավարները 20-25, մի քանի անգամ Արփիարեան բերեց զրած նամակներ և Կալոյեանից փախալէն աղաչում էր ստորագրել Վ... Գ... իսկ ինքը ստորագրել էր Լ... Բ...») Կալոյեանը առաջին անգամին իբր զիմարտում էր այդ խաբւախութեան, բայց Արփիարեանի եղբայրութիւնը յարթող հանդիսացաւ:

«Տամատեանը այս ամէնը տեսնում էր ու լռում... Երկար համբերելուց՝ տեղի ունեցած անպատիւ կուրծ, որը պատճառաւ թքեց Արփիարեանի երեսին և հետոյաւ...»

*) Շարունակութիւն յուլիս 15-ի «Յաւելում»-ի:

*) Այս ստորագրութիւններից մէկը Տամատեանին էր:

Նոյն թուղթիցով բերած են բազմաթիւ փաստեր նաև դրամական զեղծումների մասին: Արիփարևան, Ռըշտունի, Սվազյեան և մանաւանդ Կտլոզեան (Սուրեն Սուրենեան) փայլում են այստեղ իրենց քրքոյշ զգացմունքներով դէպի անգլիական ստերլինգները:

Գանք հիմա մասնաւոր նամակներին:

6. Հնչակեան Մ.-ի նամակից. Պարիզ, 8 մարտ 1897.

«Սիրելի եղբայր, ահա տես թէ ինչեր եղան Փարիզ գալէս իմեր Երբ նոր եկած էինք (եկողները երկու հոգի են), այ. Ազատն մեզ բաւական չորքորթեց և առատ առատ խոտուումներով մեր աչերը շրջանդ ուղեց քստ իր նախկին սովորութեան, իյր թէ հարուստ երիտասարդ մը (30,000) երևուին հազար ոսկի խոտագած է յանձնել կուսակցութեան գանձարանին, իբր թէ հետադիր քաշած է ինչպէս երիտասարդ Ամերիկան գանձուող պանքային եւայլն եւայլն. Նոյն կեղծ ու պատկոյ խաբէութիւններ, նոյն երեւակոյական ցնորքներ, բան մը չհասկցանք այս անխմատ եւ անճիշդ խօսքերէ և բնայինք. . .

«Զեղ նամակ չգրելուս պատճառը միայն անորոշութիւնն եւ իմ տաղանդի վիճակն չէ: այլ պաշարւած եմ հակադիր ընկերներով եւ կը վստահում թէ ձեր նամակները ահ ունի ձեռքը կանցնին, ինչպէս որ ձեր քարթը անցած էր. . . (Աղլլի) 1) վերակայուն Ազատիին բարեկամն է, հետեւաբար ուսէ ճամփայ մը չուրիմ ձեզ իմ հասցէս տալու, քանզի անուանական ընկերներս կը բանան նամակները եւ կը մատնեն»:

7. Մի յայտնի հնչակեան նախկին գործիչն իր բարեկամին գրած նամակը 1897-ին: Հեղինակը արածնել է մեզ հրատարակութեան յանձնել իր նամակի մի բնորոշ հատածը. բայց ինչ-ինչ պատճառներով չի ուզում առայժմ, որ իր անունը հրատարակ հանէի.

«Եւ այսօր Հնչակեան կուսակցութեան երկու քեկորներն գտնուելի կրակով եւ ոճով կրարու դէմ գլխուռած, կը մղեն անարգ պայքար. այդ է իրենց գոյուռութեան պայմանը: Եւ հետեւապէս այդ պիտի ըլլայ դեռ երկար ատեն, թիբեւս միշտ, իրենց միակ դրադու մը: Հասցա ազգին հոգր, վրկութեան գո՞րծը, — առանց վրայ խորհելու. եւ գործելու ժամանակ չունին, եւ ըսենք նաև, ոչ արժանիք, բոտ որում այնքան կեղտոտակցին զիրար եւ քանակցին ազգին յեղափոխական հաւատքը: Ահա, սիրելիս, իրերու արդի վիճակը: Երեւակոյական («համազուտար ժողովներէ»), փոխադարձ արտաքսուումներէ, մասնաւոր Վեբա կազմակերպութիւնն էն չը խաբուելին ք: Աստ՞ք բոլորը անձնական հաշիւներ են եւ «վերակազմակերպ» ժողովուրդէն դրամ չլիթելու վերակազմակերպ միջոց մըն է, ոչնչի վրայ հաստատուած:

«Փարիսի մէջ իրենց հաւատարիմ բնկեր ունին եւ խորհրդակամ՝ Բաշալեան, Չոբանեան, Ազատի, հոյակապ սրիկաներ, նրբացած խաբէբաներ»:

Շատ լաւ գիտենք, որ այս բոլոր կարծիքների դէմ առարկութիւններ անպակաս կը լինեն: «Սուտ է, կեղծ է, անձնական հաշիւներից գրգռած է գրւած», — ահա թէ ինչ կարող են ասել ամբաստանւածները: Մենք եւ խոստովանում ենք, որ վերոյիշեալ քաղաքները չեն կարող անպայման համոզիչ համարել մանաւանդ նրանց համար, որոնք կոյր հաւատ ունեն դէպի Աերակազմեալ ղեկավարները:

Բայց որպէսզի համոզուենք վերջապէս, որ բերած կարծիքները — ում և պատկանում լինեն գրանք —

1) Գատուարան, ուր ապաստանած են եղել ստերլինգը:

ընդհանուր առմամբ բաւականաչափ մօտ են իրականութեան, — մեր մասնացոյց կը լինենք և մի քանի բոլորովն մերկ փաստերի վրայ, որոնց դէմ արդէն ուէ առարկութիւն այլևս չեն կարող անել նոյնիսկ այն «ղեկավարները», որոնց վերաբերում են փաստերը: Պարտք ենք համարում միայն՝ հրապարակաւ ներողութիւն խնդրել ընթերցողից, որ այս դէպքում եւս մեր ստիպած ենք օգտուել մեր ձեռքը հասած մասնաւոր նամակներից:

8. Պպ. Ազատի, Ապահ և Տամասեան պ. Նազարէկեանի հետ ստորագրում են մի «Վճռագիր» (Լոնդոն, 21 ապրիլ 1896), որով արտաքսում են կուսակցութիւնից Արիփարևանին, իմիջի բազմաթիւ նկատումների, «յեղափոխական բարոյական անսահէտովը եւս». մի քանի ամսից յետոյ նոյն պպ. Ազատի, Ապահ և Տամասեան ստորագրում են Արիփարևանի հետ միասին մի ուրիշ «Վճռագիր» (9 սեպտեմբեր 1896, Լոնդոն), որով արդէն արտաքսում են կազմակերպութիւնից պ. Նազարէկեանին, որ իր պաշտօնավարութեան մէջ, իմիջի այլ յանցանքների, միշտ և հիմնովին մղանչել է «յեղափոխական բարոյականի դէմ»: Սատանան միայն կարող է իմանալ թէ ինչ չափ ունէին յեղափոխական բարոյականի մասին յիշեալ գործիչները առաջին և երկրորդ դէպքում:

9. Ազատու անձնական նամակը, գրած Սուրենին 1897 թւի յունւար 22-ին, Պարիզից: Մենք հրատարում ենք առաջ բերել այդ նամակը, — այն աստիճան փչացած ուղեղի արտադրութիւն է դա: Ցանկացողները կարող են դիմել պ. Ճանկիւլեանի «Իմականութեան» բրօշուրին: Կ'ասենք միայն, որ այդ նամակի մէջ հեղինակը ոչ միայն փայլում է անառականոցային ճարտասանութեան ձևերով, այլև շատ աննպաստ գաղափար է տալիս թէ իր և թէ իր մերձակոյների վերաբերման մասին դէպի գործը և հայ ժողովրդի ողբերգական դրութիւնը:

10. Սուրենի նամակը, գրած Լոնդոնից, 1896 նոյեմբեր 6-ին 1):

Յարդելի սրտֆեսոր,

«Մենք ամէն ինչ րբինք, ամէն բան կարգադրելովնք շատ դժուարութեամբ, ժամերով, օրերով վիճարանելէ վերջ եւ մինչև անգամ ձեռք զարկինք հրատարակելու («սոր-Հնչակ»), բոլորովին նոր ուղղութեամբ եւ բոլորովին մերժելով ընկերավարական գրութիւնը, որ պատճառ գարծաւ Հայ ժողովրդի շատերու այս գործէն չէղքանալուն: Այդ ամէնը լաւ, պէտք էր ամէնամեծ գործին ձեռնարկել, կեցրան մը բնուել, ահա պիտի կեցրան մը, որտեւ պարտքն ըլլար միայն վերսահարգութիւն, ան այ չափաւոր աստիճանով մը: Բնուելի անը յազմեց արժեւատալի անիւն եւ անպիմակաւ որն երբ երեւան եկան Անտք որոնք կ'աղէին Նազարէկեանները տապալել տալիս անգամ զազանի նկատողութիւններով, վերջ-վերջ հասկցուեցաւ որ ան ձեւակաւ էր այդ նպատակը, եւ գործին օգուար խորհելն ասելի ան ձեւակաւ շահեր պապահովուելու եւ հին ու անպատիւ անցեալի մը վրայ այդ պատկառական վարպետայրով մը ծածկողները կ'զան:

«Երկրի մէջ եւ շատ վատ բոտմ էի Ռչտունի մասին, նոյն լսելի եւ արտասանմանի մէջ, բայց ի հարկէ այնքան որոշ կերպով չէի կարող ըմբռնել այդ ամ-

1) Նամակի ամբողջը նոյնպէս կարելի է գտնել պ. Ճանկիւլեանի «Իմականութեան»:

բատանու թիւներու խոր թխնը, եթէ անձամբ իրեն հետ չտեսնուէի, անոր ներքին ձգտումները, դադանի տրամադրութիւնները անչքի ասջեալ չունենային Աստուած իմ, ինչ աստիճանի բարոյական հրէշներ ծածկուած կան եղեր յեզտարտութեան խտրութիւն մէջ որքան մենք, երկրի ժողովարդս, յախշատաբար ու շտապող ենք եղեր երեւոյթի, առանց կարեւոր քննութեամբ կամ բարեխի Զանալու այդ ազգասիրութեան անուշադի մեր մէջ սպարտիկ բարոյաբարձրութիւններու խտրութեան նպատակը Անբարոյական շահատակութիւններ կոյս ու միտմիտ ժողովրդի մը մէջ անտանելի է այս բանը եւ մենք մէկլի առնուլով բնիկ երկրացի գործիչները երբեք սրատակութեան մէջ սրատակ որ էջ մը չենք կարող նուիրել այդպէս պնդուելու, որոնք երեսէն ազգը աշխարհ տուփեց, եւ կը սուտ թէ ասկախու Անձնական մեքենայութիւններու վարժութեամբ չբարձր, բնական է որ եւ չէի կարող ընկերանալ այդ վատ միջոցը իրենց արհեստըն ոգնեցրու հետ: Իբր մարդ կատարելի իմ բարոյական սրատականութիւնս, սրբաշուք իրենց անցելոյն մէջ կուսակցութեան պետական խաղցած խաղը հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ այդ սրատականութիւնս կատարելու համար դուք եւս սրտանութիւն սուտք ինձ, այժմ իմ կատարելիքը դերս լրացու եւ կ'ալեմ բարձրովն չեզոքանալ ու այլեւս չընկերանալ այնպիսի մարդոց հետ, որոնք դիմակաւ որդէ մքեր ունին եւ կենդ մասքեր իրենց չբութեանքներուն վրայ»:

11. Արքիարեանի 8 հառ նամակները Սուրէնին գրած: Ինչքան եւ բնորոշ լինէին այդ նամակները մի որոշ գաղափար տալու համար այն յիմար գերի մասին, որ շնորհիւ Արքիարեանի քսամենի ինտրիզներին, խաղացել են վերակազմեաների Ընդհանուր Ժողովի Ժամանակները հնչակեան գործիչները եւ մասնաւորապէս մեծահազակ Ռշտունին, սակայն խնդրի այդ կողմը ապագայ պատմութեան թողնելով մենք կը բաւականանանք այստակ միայն մի քանի նմուշներով որոնք կարող են վերակազմել «ընկերների» ամէն բոլոր իրար դաւաճանող, կեղծ յարաբերութիւնները շեշտել:

21 յունիս 1896, Քարիզ

«Զորք-Մարզումէն եկողներուն եւ մասնաւորապէս Վ. ին հետ տեսնուէ: Եզրագրոսն պնդել է եւ ասզազիւ ամբաստանուելունը որ ըրած է Անասիի եւ քնկերներուն խմբեք այսու թիւններուն մասին...»

«Ռշտունին» ասովի շարք մը քանք կը գրես ինձի ու, «պատասխանատու թեմ» ինչիմանք կը յարուցանես. եթէ գրածս արդէ կարգաւոր մը քայլի, այն ատեն պարսաւ տեղը չէիր քարկանար եւ այնքան անտարբէր քան չէիր գրեր: «Ռշտունին ամէն քան ըսեր եմ անցեալի մասին» գրած եմ այս «անցեալ» քառէն կընայիր հետեցեցել թէ ասպագայի վրայ ունէ քան չեմ կրնամ»:

Այդ «ապագան» — Հին կեղծողը տապալելու Արքիարի ծրարիրը — աս հասարակ ծածուկ է պահուում... «Այս կարծիքս միայն գուն եւ լեւոնը (Բաշալեան) գիտցէք միշտ գալ» — հեռագրութեամբ շեշտում է Արքիարեանը յունիս 22-ին գրած մի ուրիշ նամակում:

Բայց դառնալը նախորդ նամակին:

«Ռշտունին Պոլսու Վ. Մարտէս ստացած է ժամանակահատուկը. եւ մասնաւոր պաշտօնով կուզայ այդտեղ իմ գործիս համար...»

— Կարելի քան չէ, ըսի, որ անտը այս անգիրը ուզեն յուզեն:

— Ըն ատեն ես ալ կը ձգեմ, կը մեկնիմ. հոս: Եւ իրեն բացատրեցի թէ՛ Տամսոս, Ալոսի եւ ուրիշ շարք մը հերոսներ այնպէս ողորմելիներ յայտնուեցան, որ ինձ ներքին է իրեն (այսինքն Ռշտունու) վրայ ալ հաւատ չունենալ մինչեւ որ գործը չտեսնեն:

— Տիկնիսն, ըսի, կամ մուկ կը դարձնէ քեզ, կամ ետ կը դարձնէ: — Ետ կը դառնամ, քայց մուկ չեմ դառնար, ըսաւ:

Ռշտունին ասպետական հովեր առած, հաստատապէս վճռած «մուկ» չգտնուել գնում է Լոնդոն:

Դժւար է հասկանալ թէ ինչպէս մի կեղծողական կազմակերպութիւնից այդ ժամանակ արտաքինաճ Արքիարեանը տեղային յարաբերութիւնների մէջ էր Պոլսի եւ եզրագրոսի հնչակեան մարմինների հետ, բայց այդ երեւում է Արքիարեանի մի քանի նամակներում: Իմիջի այլոց, — ինչպէս ինքը խոստովանում է Սուրէնին, յունիս 22-ին գրած իր նամակում — նա Եզրագրոսի «ընկերների» առաջ վատարանում է Տամսոսեանին, իսկ Պոլսի «ընկերների» առաջ Տամսոսեանին եւ Ռշտունուն, համարելով վերջինիս «կեղծողի մարդ»: Ա. Արքիարեանը աւելի շաւ կարծիքի չէ եւ Լոնդոնում գտնուող միւս հնչակեանների մասին: 1896-ի յունիս 14-ին գրում է նա Սուրէնին.

«Ոչ դուն, ոչ Լեւոնը առայժմ մի մտիկք ատկէ հաւանական է, որ ես անդամ մը Լոնդոն գամ այդ կատակերգական ժողովին չքսթրշմիշ բլլալու անողներուն եւ բոլոր «սինակայէզներու» հետ, «մարդավաքինաններու» հետ... Բայց չեմ գիտեր ստորդ ամէն ինչ Պոլսու գործերէն կախում ունի. Շատը դուքէ 10-15 օրէն ամէն ինչ կը յայտնուի եւ կը վճարուի համբերութիւն»:

Ռշտունու մասին աւելի որոշ է խօսում յունիս 28-ին գրած նամակում:

«Ռշտունին երկու նամակ արքիարեանին թէ զմաստուններու մէջ դարձեալ իրաւունք պիտի ունենաս... Ոչ ինչ յայտնել մեր ծրարագրի մասին (անտրոք չէ՛ ըսել քեզ)»:

Բայց ասա նոյն Ռշտունուց սկսում են բարի լուրեր գալ: Յունիս 16-ին, օրինակ, նա գրում է Սուրէնին.

«Ի՞նչ կ'ըսես ասոր: Ռշտունին իս կը դարձի չուսով Լոնդոն երթալ, քայց սյսոր պիտի գրեմ որ չեմ կրնար, վասնզի թէ ետս գործեր կան եւ թէ դրանի կըսպասեմ Պոլսու»...

Փակագծի մէջ ասելը, որ Արքիարեանը սյստեղ մի կողմից իր դիրքը ծանրացնելով, միւս կողմից խորհուրդ է է տալիս Սուրէնին Լոնդոն գնալ, «Լեւոնն էլ հոն գրաւուելու է, ընկերական ժողով կը ներսը»:

Իսկ ընդամենը երկու շարքով յետոյ՝ Արքիարեանը, մի ինչ որ «բանակցութիւնների» համար հաւատարման արժանի Ռշտունուն Պարիզ բերել տալով հետը տեսնելուց յետոյ՝ բացառանքում է իր լաւ աշակերտ, բայց դեռ խաղ մնացած Սուրէնին (յունիս 31, Պարիզ):

«Տրոպոք չե՛ս կրատելի. ե՛րբ պիտի հասնաս, որ երբ նամակս կ'ուշացնեմ պատճառ կայ, երբ յայտնի չեմ գրեմ պատճառ կայ...»

«Ռշտունին ըով դուն գտնուել մը կը սկսես... Ըն ի՞նչ կատարութիւն է. ես ատանկ քան չէի տեսած. ալ ինձի Լեւոն կը մ'սայ. կը կարծեմ թէ գործ պիտի տեսնուի...»

«Ալ ինձի լռել կը մնայ»... եւ փորձած աղէկը լռում է...

Հեզ, խոնարհ, կես-ամսական գառան հայեացքով, ամբարձր քայլերով նա յուսար է գործում Ընդհանուր ժողովը: Բողբողները, զժողովները — այն քանք են Ռըշտունին, Սուրէնը: նա ինքը առանձնապէս — ոչ ինչ թէ ետ տուփել, շարչարեւել է, բայց կ'ըլժողովը արժան համարի հրակիրի իրեն գործի, նա դարձեալ պատրաստ է իր համեստ ընդունակութիւնները անձնիրաբար դնել ամբողջովն կուսակցութեան տրամադրութեան տակ...

Խօսք չկայ, որ Ընդհանուր ժողովը եռապատիկ վարձատրում է թէև տանջած, հալածած, բայց սուսկալի փորձանքների բովում իր առաքինութիւնը անարատ պահպանած Յոր Երանելուն...

Անվերջ եղբակացութիւններից, որ կարելի է անել վերակազմաւորների այս ինքնագիր վկայութիւններից, 1) դնելք այստեղ մի քանիսը. Ա.) պպ. Տաճատեան, Աղասի և Ապահ յամենայն դէպս չեն կարող հաւատ ընծայել մի մարդու, որին մի ժամանակ «լոտսեւ» են և իվերլոյ արտաքսել կազմակերպութիւնից. Բ.) Աղասին չի հաւատում ոչ մի մարդու, ոչ մի ընկերոջ, ոչ մի գործիչի անկեղծութեան. Գ.) Ս. Սուրէնեանը, խօսելով «հին-Հնչակի» մասին, յիշում է միայն ուղղութեան հարցը (ընկերավարական դրութիւն) — ուրիշ ոչինչ, և չի խնայում ոչ մի բարոյական արատ, երբ դառնում է «նոր-Հնչակի» կուսակցութեան, այսինքն վերակազմաւորների նկարագրին: Այստեղ են ուրեմն Ա. Արփիարեան, Ռչտունի, Սվազեան, Աղասի, Զիթճեան, Տաճատեան և այլն. Դ.) Ս. Սուրէնեանը, զուրկ ուղղամտութեան ունէ առողջ բնագրից, չի կարողանում իր նամակում չխաբել մի չէզոք մարդու անգամ, յայտնելով նրան իր «չէզոքանալու» իրր թէ վճռական ցանկութիւնը. ինչպէս յայտնի է, պ. Սուրէնեանը միաց Կեղծոյնի անգամ և «դիմակաւորների» երամակի հետ յանձն առաւ գծագրել այն նոր «ձամբան», որ ապահովում է «ազգային մեծամեծ շահերի պաշտպանութիւնը». Ե.) Ա. Արփիարեանը ամենաստոր գաղափար ունի (եթէ միայն կարելի է հաւատալ նրա ունէ գաղափարին) պպ. Տաճատեանի, Ռչտունու, Աղասու և Ապահի վրայ — «զօրաւոր դիրք ստացած կուսակցութեան» այդ «փորձառու» և «ազգագէտ» սիւնների վրայ:

Բայց զարմանալի բան: Ինչո՞ւ այդ բոլորը այդպէս պէտք է լինէր: Վերակազմաւոր վարչութեան անդամներ, այդ անդամների թեկնածուներ, այդ թեկնածուների թեկնածուներ, խմբագրութեան անգամներ, դրանց շուրջ բոլորող ուրիշ ամէն տեսակ գործիչներ... բոլորն էլ «թիւրքահայտակ», արևմտեան բարբառով խօսող գրող մտածող, առանց մէկ կովկասեան հայի մասնակցութեան... այլևս ի՞նչ կարելի է երեւկայել աւելի վեհ, աւելի յուսալիր, աւելի ոգեւորիչ... Այս իրէալական կաղձով բարոյական ընտիր ուժերի համախմբումով պպ. Սուրէնեան, Արփիարեան և ընկերութիւն առաջ պիտի տանէին «ազգային պաշտպանութեան» գործը... Սրանից էլ աւելի գրաւիչ հեռանկար: Սակայն այս ի՞նչ մակդիրներ են թափուում «թիւրքահայտակ» գործիչների հասցէին. «թիւրքահայտակ» գործիչների բերանից. — «դիմակաւորներ», «բախտախնդիրներ», «բարոյական հրէշներ», «ողորմելիներ», «խաբեբաններ», «պնակալէզներ», «մարդամբերաններ» և այլն և այլն...

Կարծում ենք, այսքանը բաւական է որոշ գաղափար կազմելու վերակազմաւորների բարոյական պակասութեան, յարաբերութիւնների արտասովոր կեղծութեան

1) Գուցէ աւելորդ չէ յիշեցնել ընթերցողին, որ մեր ձեռքի տակ կուսակցութեանը միմիայն պ. Սուրէնեանին ուղղած նամակների մի շնչին մասն են կազմում: Կարծիք է ուրեմն երեւակայիւ թէ ի՞նչ կարող է ներկայացնել վերակազմաւորների մասնաւոր «ընկերակամ» յարաբերութիւնների ամբողջ հաւաքածուն...

վրայ: Սակայն, յանուն արդարութեան, ստիպւած ենք խոստովանել, որ դրանց մէջ էլ երբեմն նկատուում են անկեղծութեան մաքուր բույներ. — այդ բույներին է, որ վերակազմաւոր փիլիսոփայ բարոյագէտները չեն ծածկում, որ իրենց համոզումով

«Որիչին կողպուտովը անախատանք ճոխանայու հակամտութիւնը մարդկային սրտին ընտանիք տեսնելն է. ամէն մարդ հարստահայիչ կը ծիւրաւական է որ հանդամները թողարկեն ու ինքն ալ բաւական խելք կամ ուժ ունենայ և կը կողպուտէ»:

(«Մարտ», թիւ 6)

Տարակոյս չկայ հիմա, որ Արփիարեան, Սուրէնեան և ընկերութեան աշխարհ գալը այն տեսակի ծնունդներից չի եղել, որ ընդունակ լինէր երկրայիլ ու առիթ տալ յիշեալ բարոյագիտական թէօրիայի մասին: Վերակազմաւորների սիրտն էլ այդ թէօրիայի տեսակէտից իրաւական «մարդկային սիրտ» պէտք է համարել, որի համար ամբողջ հայութիւնը բաժանւած է երկու մասի: Մէկը, որին հանգամանքները թողարկում են խուզել, կողպուտել, այդ մասն է բարոյական, անկեղծ, անխել, հայրենիքի ցաւերին հոգածու: Միւս մասը, որ յանցանք ունի վերակազմաւորների խելքի կամ ուժի գործառնութեան ենթարկել չուզելը — ահա դրանք են, դրանք՝ խաբերանները, կեղծարարները, ազգամիասնները, պնակալէզները, բարոյական հրէշները, լրբերը... Բայց եթէ վերջններիցս ոմանք վերակազմաւորների կողպուտու «ընտանիք տեսնել» միացնեն իրենց սեփականը, ո՞հ, այն ժամանակ — այն ժամանակ, իհարկէ, դրանք հրէշներ չեն՝ հրիշտակներ են, գալլեր չեն՝ գաններ են, լրբեր չեն՝ սրբեր են...

Ահա Հնչակեան կուսակցութեան բարոյական վերածնութիւնը, նրա մարդու, անարատ «ղեկավարները», «ազգային պաշտպանութեան կեղծոյն» «անձնէր զօրավիշները»... Ահա այն մարդարները, որոնք հայ ազգը իրենց առաջնորդութեան տակ են հրաւիրում: Աւետեաց երկիրը տանելու: Ահա յեղափոխութեան Կատոնները, որոնք բարոյականութեան այնքան խիստ պահանջներ են դնում ու անկեղծութեան, մաքրութեան, գործի սրբութեան անունով անընդհատ երդուում... Սքանք էին, որ հասարակութեան առաջ զայրանում, կատաղում, փլուրփում էին, որ դաշնակցականները «չեն ուզում» միանալ իրենց հետ... Սրանց հետ էր, որ դաշնակցականները, իրաւ, դաւաճանութեան աստիճանի չափ խոյս էին տալիս միանալու ու հարկենիքը փրկելու...

Մ Ի Ռ Ի Թ Ե Ա Ն Ի Ն Դ Ի Բ

Դառնանք այժմ միութեան խնդրի առթիւ Վերակազմաւորների և Դաշնակցութեան միջև տեղե ունեցած բանակցութիւնների պատմութեան:

Ինչպէս արդէն ասացինք, հնչակեան Ընդհ. ժողովի ժամանակները մեր ընդհանուր առմամբ փատ կարծիք չունէինք հնչակեան բուն գործիչների մասին, և միութեան դիմումը նրանց կողմից սրտի ուրախութեամբ միայն կարող էր ողջունել դաշնակցական շրջաններում: Ժամանակաւոր վարչութեան արած այդպիսի դիմումը (12 սեպտ. 96) «Դրօշակի» խմբագրութիւնը անմիջապէս հաղորդեց Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններին, խնդրելով նրանց կարծիքները ու միևնոյն ժամանակ յոյս

յայտնելով որ երկրի կոմիտեներն մինչև այժմ արած ջանքերը համարաշուժիւն հաստատելու տեղական հնչակեան մարմինների կամ անհատ գործիչների հետ վրջապէս արդիւնաւոր չուծուած կըստանան:

Վերակազմեալ կուսակցութեան մասին մեզ յայտնի եղած մի քանի աննպաստ փաստերին մենք սկզբում ժամանակաւոր և երկրորդական նշանակութիւն էինք տալիս: Այդպէս էր օրինակ՝ Արփիարեանի ներկայութիւնը վերակազմեալ կուսակցութեան մէջ:

Մի ուրիշ աննպաստ իրողութիւն «ուղղութեան» խնդիրն էր: Վերակազմեալների «Հնչակի» հէնց առաջին համարից (24 սեպտեմբեր 1896) երևաց, որ նրա հայեացքների մէջ ոչ մի որոշ բան չկար Հակոբակ հրատարակելով իրեն ամէն տեսակ «ուղղութիւնների» — այն ըստ երևոյթին գործնական ընթացքով որով իրր թէ պիտի համախմբէր իր շուրջը ամբողջ հայութիւնը, — «Հնչակը» առիթ էր տալիս տարակոյսի ենթարկելու վերակազմեալ կազմակերպութեան ամբողջութիւնը:

Սակայն, կրկնում ենք, մենք ուրախ էինք միութեան առաջարկին և այս կամ այն չափով յոյսեր էլ էինք տածում միութեան կամ համերաշխութեան մտադրուած իրականացման վրայ, մինչև որ կեսնքն ինքը հետզհետէ որոշեց, պարզեց Գաշակցութեան ընթացքը այդ հարցուէ:

1896 հոկտեմբեր 22-ին ծրնելվ եկաւ նոր-հնչակեան պարագլուխներից մէկը, պ. Սվազլեան, կէս-պաշտօնական կերպով իմանալու Գաշակցութեան տրամադրութիւնը միութեան խնդրի մասին: Բանակցութիւնները դառնում էին այն միջոցների շուրջը, որոնք հնարաւորութիւն պիտի տային միութեան իրականացման: Պ. Սվազլեան, իվերջոյ խոստովանելով որ ինքը «գործնական յեղափոխութեան ծանօթ չէ», խոստացաւ նոր-հնչակեան ձեռնհաս ընկերներից մէկը պատգամաւոր նշանակել տալ իր սկսածը շարունակելու և իրենց նոր ծրագիրն էլ ուղարկել մեզ: Այդ բանակցութիւնների միջոցին խմբագրութիւնը Արփիարեանի անունն իսկ չյիշեց, որովհետև պ. Սվազլեանը մեր ընկեր Արմէն-Գարոյի հետ նախապէս ունեցած մասնաւոր խօսակցութեան միջոցին Արփիարեանի առթիւ իրեն արած գիտողութեան պատասխանել էր թէ նրա «արտաքսուածը խնդրի նիւթ իսկ չէր կրնար ըլլալ քանի որ Գաշակցութիւնը կը պահանջէր անձնական Սյու տեսակցութիւնից յետոյ անցաւ մի ամիս և պ. Սվազլեանի միասնան արտայայտեց իր բոլոր փայլուն հետեանքներով: Մենք չստացանք մեզ շատ հետաքրքրող ծրագիրը, խոստացած պատգամաւորը չեկաւ, իսկ Արփիարեանը ոչ միայն հեռու չպահեցաւ գործից, այլև կեդրոնական վարչութեան անդամ ընտրեց (կնք ապահ) ու իր ձեռքը առաւ նաև կուսակցութեան պաշտօնաթերթի խմբագրութիւնը:

Ահա այդ հանգամանքներում էր, որ ստացեց նոր-ընտիր վերակազմեալ կեդրոնի պաշտօնական դիմումը, նոյեմբերի 28-ին: Անուազն միամտութիւն էր սպասել որ «Գրոշակի» խմբագրութիւնը պատասխանէր մի մարմնի, որի անդամների շարքում աղբիցիկ տեղ էր բռնում Պոլսի մեր կեդրոնական կոմիտէի կողմից դաւաճան ծանաչած և տեւորի ենթարկած մի անձ:

Միւս կողմից՝ այս բոլորի հետ զուգընթացաբար Հնչակեան կուսակցութեան երկու մասի փոխա-

դարձ մերկացումները, իրար ետևից տեղացող շըր-ջարեալականները, մի քանի գործիչների ու խմբերի հեռանալը երկու «Սկզբունքներից» էլ և նրանց համարձակ յայտարարութիւնները — մեր առաջ սկսում էին պարզել մի սուկայի միջավայր, որ ահամայ պիտի խախտէր մեր հաւատի այն մասն էլ, որ ունեինք ընդհանրապէս դէպի Հնչակեան կուսակցութիւնը: Հնչակեան կուսակցութեան մէջ տարիների ընթացքում կուտակած կեղտերը, կարծես պատուելով կուսակցական օրինակն այն պատեանը, որով պահուած էին հասարակութեան աչքից, — միանգամայ հրապարակ նետուեցին և հրապարակ նետուելով՝ ապականեցին այս կամ այն չափով հայ հասարակութեան զանազան մասերը: Իսկ երկրի մեր կոմիտեներից ստացած տեղեկութիւնները, «Մարտի» հակայեղափոխական ընթացքը, թշնամական վերաբերմունքը դէպի Գաշակցութիւնը, անմիտ արշաւանքը ուսուհայրերի դէմ և վերջապէս հնչակեան զեկավարների մեր ձեռքը հասած ինքնազիր նամակները, — հետզհետէ համոզեցին մեզ, որ միութեան հարցը նոր հնչակեան մի քանի «ղեկավարների» ձեռքում կարող է շատ նպատակների ծառայել բայց ոչ կուսակցութիւնների միութեան իրականացման:

Վերոյիշեալ աննպաստ իրողութիւններից շատերը արդէն մեզ յայտնի էին, երբ զանազան եղանակներով մինչև իսկ հանրագրերով, հասարակութեան մի մասը պահանջում էր մզնից անպատճառ միանալ վերակազմեալ հնչակեան կուսակցութեան հետ: Հրապարակ հանել մեր ձեռքի տակ ունեցած փաստերը, ցոյց տալով հնչակեան որոշ «ղեկավարների» ստորութիւնը, բոլորովին հակառակ էր գաշակցական մարմինների այն ժամանակայ տրամադրութեան: Դա, ճիշդ է, կարգաբացներ մեր կազմակերպութեան բռնած դիրքը, կը բանար շատերի աչքերը, թոյլ չէր տալ վերակազմեալներին շարունակել ժողովրդի դէպի միութեան հարցը ունեցած տրամադրութիւնը. շահագործել, բայց դա նոր առիթ կըտար զրական գործունէութիւնից հեռացած հասարակութեան՝ աւելի ևս շեղելու բուն կենսական հարցերից, դա նոր հարած կը հասցնէր յեղափոխական գաղափարին, դա աւելի կը սաստկացնէր այն լքումը, որ սկսել էր երևան դալ արտասահմանեան հայ հասարակութեան մէջ: Առանց այն էլ արդէն չափ ու սահմանը անցած հնչակեան փոխադարձ մերկացումները շարունակ թունաւորում, անբարոյացնում էին հասարակական միտքը, շատ անգամ անսահման զգաւոր յարուցանելով դէպի «յեղափոխական» անունը: Ահա թէ ինչու մենք լռում էինք, հասարակութեան դիմումները անպատասխան էինք թողնում, լրագրական յարձակումները արհամարհում էինք: Մեր առաջ դրած խնդիրը վերին աստիճանի կնճուտ էր: Նրբեք մենք թոյլ չէինք տալիս մեզ տարակոյսի ենթարկելու ընդհ. ժողովի անդամների մեծամասնութեան անկեղծութիւնը դէպի առաջարկած «միութեան» հարցը, բայց միևնոյն ժամանակ մենք տեսնում էինք, որ այդ մեծամասնութիւնը միութեան բանակցութեան համար միջնորդ է ընտրել մի մարմին, որ իր ամբողջական կազմով չէր կարող վստահութիւն ներշնչել: Ինչ էր մնում անել: Ինչպէս չէր զոքացնել կեղտոտներին և միութեան կապ հաստատել լուրջ գործիչների հետ, ինչպէս ցոյց տալ նորագոյն «ղեկավարների» իսկական գոյնը:

Թէ որ աստիճան մեր աստիճան փակած էին դէպք միութիւն մի քայլ անգամ անելու բոլոր ճանապարհները — այդ երևում է և հեռանալ փոփոխութեան 1897 թուական 21-ին Արևիկիայից 10 հնչակեան գործիչներին ստորագրութեամբ ստացել էինք մի դիմում արով կոչ էին անում մեզ «Սոցիալ ժամ մը աստիճան անելու միջոցով վարչութեան հետ խորհրդակցելով եղբայր մեծ կուսակցութեանց միաձայն համարաշնորհութեամբ: Դիմումի ընդհանուր ազատութիւնը այն էր, որ ստորագրողները անկողնորէն ձգտում են միութեան, բայց չնայած «անկողնութեան այդ բնական շեշտին», կիլիկիցի գործիչ-յեղագիտականները ոչ միայն նպատակին հասնելու համար մասնացոյց չէին անում ոչ մի գործնական քայլ, այլ մինչև իսկ չէին էլ փորձում անել նրանք բաւականանում էին միայն ուղղելով մեզ միևնոյն չարաբանութիւն «նոր վարչութեան» հասցէին...

Մեր պատասխանի մէջ (5 ապրիլ 1897). յայտնելով, որ վերականգնող կեդրոնի վերջին գրութիւնը հարողուած է դաշնակցական մարմիններին՝ հաւաքական պատասխանը որոշելու համար, — մենք, մասնաւորապէս խմբագրութեան կողմից, մի քանի դիտողութիւններ արինք ազգայն բնակչութիւններին ընթացքը դիւրացնելու նպատակով: Նախ դիտել տեսնել, որ վերականգնող հնչակեան կուսակցութիւնը ամբողջ հնչակեան կուսակցութիւն չի ներկայացնում հասարակութեան աչքում, և յետոյ (սորհուրդ տւինք. 1) հետացնել Արփիար Արփիարեանին և 2) ընդունել ապակեղծացման ձևը, մասնաւորապէս որ իրենց կողմից «ընթացք», «անշահախնդիր» համարած «վարիչներին» և «ազմագետներին» վրայ բարդում են շատ անպատեալ մեղադրանքներ:

Արևիկցի գործիչները մեր դիտողութիւններին պատասխանեցին մի գրութեամբ (6 մայիս 1897), որ պարզ ապացոյց եղաւ, թէ նրանք ոչ մի ցանկութիւն չունեն իրականութեան առաջ աչքները բանայու 1):

Համարեա միաժամանակ «Մարտը» (թիւ 1, ապրիլ 1897) միութեան հարցը լրագրութեան նիւթ դարձրեց և սկսեց ոչ միայն միութեան մասին խօսել, այլ և ապակեղծացումը ու կեդրոնացումը քննադատել. յայտարարելով սակայն, թէ «միութեան պայմանների վրայ հրապարակաւ խօսել կարելի չէ», թէ «կեդրոնացումը և ապակեղծացումը խնդիրները չեն կրնար հրապարակագրական վիճարանութիւններու առարկայ ըլլալ»: Բնական էր մտածել, որ եթէ չի կարելի խօսել, ուրեմն պէտք էր լռել, և ոչ թէ խօսել քննադատել ու հրապարակորէն մերժել ապակեղծացումը և յետոյ էլ աւելացնելով թէ «ասկէ ի վեր կը սպասենք Դաշնակցութեան պատասխանին», — դրանով, անկողնակի կերպով՝ մեզ ևս հրաւիրել հրապարակային բացատրութիւններ տալ:

Վերականգնող վարչութեան բռնած այս տգեղ դիրքը աւելի համոզեց միամիտների բռնակը, թէ Դաշնակցութիւնը փառասիրութիւնից, եսամոլութիւնից զերգւած, միայն զանազան պատրականներ է փնտռում միութեան բնակչութիւններից խոյս տայու համար: Բողոքի ձայները աւելի սաստկացան: Մեզից արդէն բացա-

արութիւններ էին պահանջում: Այնպէս որ մենք վերջապէս ստիպուած եղանք յայտարարել («Դրոշակ», յիշ 7 1897), որ աստիճանայ համարում կը պարզենք մեր բռնած դիրքը...

Բարեբախտաբար, հէնց այդ ժամանակ ստացանք Վերականգնող կեդրոնական վարչութեան մի նոր գրութիւնը (1 օգոստոս, 6 մայիս 1897), որով խնդրում էին մեր համաձայնութիւնը՝ ծանօթացնել պ. ճանկիւլեանին (որ պիտի գար Կեդրոնական վարչութեան կողմից Ժընէվ) Դաշնակցութեան ձևն ճշտ մարմինների հայեացքների և առաջարկների հետ՝ միութեան կամ համարաշնորհութեան խնդիրների մասին:

Պ. Ճանկիւլեանի հետ անձնական տեսակցութեան հետաւորութիւնը մեզ չափազանց ուրախացրեց: Մենք նրան իբր անձնաւորութիւն, աւելորդ է ասել, չէինք ծանօշում: Նրա մասին գիտէինք միայն նրա խաղացած դերը 1890 թւի ցոյցին և այն, թէ քարտից ազատելով՝ նա Երզնկայից է եկել, թէ ինքը հնչակեան է, վերականգնողների կուսակցից և «միութեան» պաշտպան: Բայց բաւական էր, որ մի կենդանի մարդ էր գալիս, որին կարելի էր կենդանի խօսքով պարզել իրերի վիճակը, և մասնացոյց անել միութեան խոչընդոտները, — մի բան, որ մեզ կ'աղաթէր միութեան հարցը իր բոլոր կեղտոտ կողմերով հասարակութեան առաջը փոխելու ծանր պարտականութիւնից: Բայց միևնոյն ժամանակ մենք չէինք կարող պաշտօնական յարաբերութեան մոտեցնել մի մարմնի հետ, որի մէջ պատուաւոր տեղ էր զբաղում Պոլսի մեր Կեդրոնական կոմիտէի կողմից տէնորի նիւթարկած մի անհատ: Ուստի, վերականգնող վարչութեան պաշտօնական այդ նամակը ևս անպատասխան թողնելով մենք մասնաւոր կերպով դիմեցինք այդ վարչութեան անդամ պ. Յամատեանին, յայտնելով մեր կատարելապէս պատրաստակամութիւնը «ուրախութեամբ ընդունել պ. Ճանկիւլեանին և խօսել միութեան կամ համարաշնորհ գործունէութեան խնդրի մասին» (10 մայիս 1897): Պ. Ճանկիւլեանը դրանից յետոյ չէր ուղում գալ (պատճառները պարզել է իր ըրոշումով), բայց մեր երկրորդ ու թախանձազին դիմումից յետոյ վերջապէս եկաւ:

Մի քանի օրւայ բացատրութիւնների արդիւնքը կարելի է տեսնել խմբագրութեան ներկայացուցիչների ու պ. Ճանկիւլեանի միջև կայացած հետևեալ համաձայնութիւնից:

Ժընև, 1 13 յունիս 1897

Ա Տ Ծ Ն Ա Գ Ր Ո Ռ Թ Ո Ր Ն

Ներքեւ ստորագրեալները Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրդանին՝ Դրոշակի խմբագրութեան ներկայացուցիչները և Յ. Կ. Ճանկիւլեան, — որ թէև ի սկզբան շնչաւիւն մերական վերականգնող վարչութեան կողմէն պաշտօնապէս առաջարկուած էր նախնական րանակցութիւններ կատարելու Դաշնակցութեան հետ, բայց պաշտօնական յարաբերութիւն հնարաւոր դատուած չըլլալուն ստորեւ առաջ ընկած սխառմաներով, իբր մասնաւոր միջնորդ մը ներկայացած էր գարձեալ նոր դիտաւորութեամբ, — 897 յունիս 1 | 13 կիրակի, նիստ գումարեցին «Դրոշակի» խմբագրութեան մէջ անփոփելու համար նախորդ երեք օրուան կրկնուած փոխանակած խօսակցութիւնները:

Այդ լայնատրութիւնները ակնբերու ապացոյցին որ Դաշնակցութիւնը Միութեան խնդիրն անտարբեր չըլլալէ դատ, ընդհակառակը միշտ խորհած է և և այժմ սլ կը խորհի դրոշակական միջոցներ գտնել այդ մեծ գործը

1) Պ. Աղասիւն Ժընէվում խոստովանեց թէ կիլիկիցիների առաջին նստուից ինքն էր թելադրել տեւի Կարող մը կուսակցութեան ուրեմն, թէ այդ տխուր պատմութեան էլ Լոնդոնի կամ Պարիզի մէջ խմբագրուած կամ ուրագրուած լինի:

իզուրև հանելու համար եւ Դաշնակցութեան միջևեւ հիսա բունամ զգուշաւոր զիրքը միտ լինան ինտրին րո- րոք յուզեւէն հարք, կը բայցարդի միայն հետադայ բանաւոր պատճառներով, որոնց բարձուիք միայն հնա- բաւոր պիտի ընէ բանակչա լինան սկզբնաւորութիւն մը Զնչակեան վերակազմակ վարչութեան եւ Դաշ- նակցութեան միջեւ:

Ա. — Անհրատէչա է իսպառ հեռոցնի Սրբիտր Սը- փիարեանը թէ Զնչակեան կեզը. Վարչութեանն եւ թէ կու- սակցութեանն, քանի որ այդ անձը նկատուած է իբր դաւաճան ամբողջ Դաշնակցութեան կողմէ:

Բ. — Եկատարով որ Դաշնակցութիւնը իրսա բա- նաւոր պատճառներ ունի կասկածելու վերակազմակ վարչութեան եւ կամ անոր մասիկ շրջանակներու մէջ գամեող կորդ մը անձերու անցեալին եւ նոյն իսկ անկեղծութեան մասին — բան մը որ դրաւ որ փաստե- րով ապացուցուցաւ պ. Յարութիւն Կ. Ճանկիւլեանին — եւ հետեւորոք, այդ վարչութեան անունով կատար- ւելիք բանակցութիւնները պիտի չկարենան երաշ- խաւորիլ այն անկեղծ, անպառ եւ բանդէս բնոր- նումը գործին որ յաւէտ փախազելի է Դաշնակցու- թեան այդ փախուի եւ կրճատ լընդիրը դարմանկան լուծումի մը յանդի տալու համար:

Անհրատէչա անհնունեղաւ որ Զնչակեան վերակազ- մակ վարչութեան կողմէն կարգուելիք լիազոր պատ- զամաւորները ընտրելն այն անձերու մէջէն, որոնք կը վայելն նաեւ Դաշնակցութեան վստահութիւնը, ուստի եւ անոնց անունները նախապէս պէտք է որ հազոր- դին «Պրոչակի» խմբագրութեան:

Օսասոխ. — Պրոչակի խմբագրութիւնն ալ իր կողմէն պատրաստ է հաղորդել իր լիազոր պատգամաւոր- ներուն անունները, եթէ այդ բանը պահանջի Հըն- չակեան վերակազմակ վարչութեան:

Իսկականի վրայ ստորագրած են
Խմբագրութեան ներկայացուցիչներ
ՌՈՍՏՈՄ, ԱՍՒՆԱԲ, ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՈ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆ Կ. ՃԱՆԿԻՍԵԱՆ

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, Դաշնակցութեան պահանջն է եղել իսպառ հետացնել Սրբիտր Սրբիտր- եանին, — մի պայման, որ հնարաւոր պիտի դարձնէր բանակցութիւնների սկզբնաւորութիւնը) — և յետոյ,

1) «Մարտի» խորագետ քաղաքագէտները, որ այնքան դի- րութեամբ ու նքովութեամբ ըմբռնում են ամենաբարձր քաղա- քական քայլերի նշանակութիւնը, երբեմն շին հասկանում ամէ- նահասարակ քանից: Ի սկզբն ու օժի խորագիտութիւն միացած ա- դաւնու միամտութեան հետ... Այդ միամտութեան շնորհիւ է, որինսակ, որ «իստատու» կերպով մեզ ուղարկած իր դիմումը յետոյ (28 նոյեմբեր 1896) ամբողջ 6-6 ամսայ ընթացում շին կարողայել բացատրել մեր լուրժիւնը: Բայց վերակազմակ կերպովը քակտ էլ ունի: Բուլղարիայից 1897 թի սպրիլին Լոն- դոն է գալին մի հայ օրիորդ եւ երկու խաքով քաց է անում Կեղծութիւն աչքերը: Օրիորդը երբ թէ յայտնում է Կեղծութիւն, թէ «Պրոչակի» խմբագրութիւնը շին կարողանում պատասխանել վերակազմակ վարչութեան, որովհետեւ «անցում» մը այդ նա- մակին հասած շրջալու սխալ տուր հրատարակ նեւաւք ըլլա- ւով, հիմա շին գիտոր, ի նշան մէջէն ելլել: Թէ որքան մեծ է եղել մի համետ հայ օրիորդի ազդեցութիւնը այն ընթացքի վրայ, որ ամէն քան թախանցող Կեղծութիւն պիտի բունք դէպի միութեան կարեւորագոյն հարքը, — այդ պարզ է նրանից, որ նոյնիսկ 1897-ի դեկտեմբերին, բանակցութիւնների պատմութիւնը տպագրելու, «Մարտի» շին մտացել յիշատակել օրիորդի «գոնց- մանքը»: Ինչ ասի կնգրի, մեզ շատ հետաքրքրից օրիորդի ով լինելը մի օրիորդի, որ, «Մարտի» ասելով, այնքան մօտ էր Դաշնակցութեան, որ գիտոր նրա մէջ տեղի շունցած քաներն արտաւ: Տեղեկութիւններ հաւաքելով Բուլղարիայում եւ Լոն- դոնում, մեզ յաշտուց վերջապէս գտնել օրիորդին եւ, ի պա- տասխան մեր ուզած քաղաքագէտներին, ստանալ նրանից ե- ղ կարեւոր հետեւեալ նկարագիրը:

«Պրոչակ» Լոնդիս համալուս փախորեցայ Հնչ. վերակազմ- ակ վարչութիւնն ստեղծել: Երբ հայ մը, ուր է Դաշնակ-

լինեալութիւնն եւ որ վերակազմակների կողմից բա- նակցութիւններ տանելու համար կարող են ընտրուել այն- պիտի անպայման արատաւորած անձնաւորութիւններ, ինչ- պէս են Սուրէն Սուրենեան, Աղասի կամ Ուշտուչի, — մենք անհրատէչա համարեցինք կերպորդ պայմանն էլ զնել այն է, որ վերակազմակ հնչակեան պատգամաւորների անունները նախապէս յայտնեն «Պրոչակի» խմբագրու- թեան: Դիտարանակ մենք եւ մը կողմից պատրաստա- կանութիւն յայտնեցինք մը պատգամաւորների անուն- ները եւ նախորք հազորդել, եթէ վերակազմակ վար- չութիւնը այդ հարկաւոր համարի:

Պ. Ճանկիւլեանը հեռացաւ ժընէվայի լի յոյսերով: Նրա վերջին խօսքերից ու խոստումներից ներշնչած, մենք եւ մօտ էինք համարում բանակցութիւններ սկսելու բողոքներ: Եւ իսկապէս Լոնդոն հասնելով, պ. Ճանկիւլ- ւանը հետեւեալ տեղեկութիւնները հազորդեց մեզ (18 յունիս 1897):

«Երեկ անիլուս տեղս հասաչ Անուշտու առաջին գործս պիտի լինէր վարչութեան պարզել խմբութեանի այն նախնական բանակցութիւններ, որ իբր միջնորդ մը ժողովրդական կողմէն անհնունեղայ խմբագրութեան ներ- կայացուցիչներու հետ Գլխաւոր ինտրին որ Սրբիտր Սրբիտրեանի վրայ էր, իբր մեք մէջ եղած բանակ- ցութիւնների բերանացի պարզելիք, Սրբիտր անանց դժուա- րութիւններ հանելու խոտապալաւ հրաժարել եւ ուղ- բովին գործէն քաշուիլ: Ուստի քանի որ այս խմբութիւնն էր որ արդիւք հանդիսացած էր խմբագրութեանից եւ վարչութեան մէջ տեղի ունենալիք յարաբերութեանց եւ բանակցութեանից, երբ վերջնականապէս հրաժարի եւ քաշուի Սրբիտրեան, անտիլապէս պիտի գրեմ ձեզ որպէսզի մնացեալ վարչութեան անդամից հետ, որ մե- ծամանութիւն կը կազմեն, սկսիք բանակցութիւն ընտ- րուելիք պատգամաւորութեանց եւ բանակցութեանց միութեան մասին:

Դաւով երկու անձնաւորութեանց մասին (խօսքը Աղասու եւ Սուրենեանի մասին է), նոյնպէս խմբութիւն խմբութեան պարզելի սին: Տամանեանին քանի որ որս միայն ինչ կը ձանձնամ վարչութեան անդամ որ հոս կը դանուի, սին: Տամանեան ինտրին իրեն պաշտօ- նակցներուն պիտի խմացնէ, այսինքն պպ. Մկրտչեանին

ցութեան կողմանէ հրապարակ նետուած պատգամաւոր մը ներկայանալ:

«Եւ իբր անհատ մը, ՚ի վաղուց հետէ մտութեան փախա- քու, մէջ բերի այդ խմբութիւն հասնալու համար թէ ինչ է ար- գելն: Նոյն միջոցին Կեղծութիւն երկան: հանց Միութեան վեր- արգրեմաք մեզ ուղարած մի նամակին օրինակն եւ յայտնեց միանգամայն թէ «այն նամակն իբր կորուած պատասխանն ստացուած չէր»: այն ատեն պատասխանեցի թէ քանի որ նա- մակն կորուած ըլլալուն վտանք էր եւ այդ է պատճառն որ պատասխան ատած չէք, Յեղատիկական գործին սինքն համար գործողութիւն ընելով, ուրիշ մի՛նա գրեցեք որոնք պատասխանն անշուշտ կատանաք: այս էր մեր խօսակցութիւնն որքան որ կը յիշեմ, նոյն իսկ իրենց իմ գողափարն հասնալու ուղղամբն պատասխանած էի թէ ինտրին մէկ կողմանէ լեւելմ շէն կը մի րորք զարափար մը յայտնեք:

«Յարգելի խմբագիր, աչա այդան արծիով կրնայ իմանալ թէ այն նամակն գուրուած կամ կորուած ըլլալն, միւս տեղի- կութիւն շունիմ, այլ իր նշան է Լսած եւ միայն, թէ արդէն, ինչպէս ըստ վերեւ, իբր պաշտեակական անհատ եւ նոյնից ներ- կայացած շէի ներքե, եւ իբր պարզ անհատ մը կրնայի իմ ազատ գողափարնեք յայտնել: (5 մարտ 1898):

Օրիորդի այս շատ պարզ քաղաքագէտները ստանալով, մենք իրաւունք նախապէս իր ստաշարիկ նրան հերքել «Մարտի» լուրք եւ նա ուղարկութեան կատարեց այդ ուղարկելով մեզ տալու «նր հերքմագիր պատմութիւն» (3 սպրիլ 1898; Լոնդոն): Անկողն է ասի, որ վերակազմակ վերջորդ հասնալորով այստեղ տիրող արհիստամաւորութեան, այս անգամ էլ յանձնումնք ընդամենը մի տարի ատաշ նրա համար այնքան շնորհակալութ օրիորդին եւ շտապանց նրա հերքումը:

եւ Արվաղլիւանին. եւ բոլորովին վտահ նեմ ինչպէս Տոմստեանն եւ ես այդ երկու անձինք անկեղծ չենք ճանչնար եւ կուտարկողութեան մէջ անարժան. մեզ համարիտ պիտի լինին նաեւայէս Մկրտչեան եւ Արվաղլիւանն, որով թէ մեր բանակցութիւններ իւր արդիւնքն կրնայ ունենալ եւ թէ այս կրնտական խնդրոյն եղած արդիւնքներ բոլորովին վերցած. սխալի ըլլան»:

Այսպիսի մի նամակից յետոյ մեզ մնում էր անմիջապէս հաղորդել մեր կօմիտէներին պ. Ճանկիւլեանի հետ ունեցած մեր տեսակցութեան պատմութիւնը եւ խնդրել վերջնական ցուցմունքներ, որոնցով մենք պիտի ղեկավարէինք սկսելիք բանակցութիւնների ժամանակ: Այսպէս էլ արեց խմբագրութիւնը իր մի նոր շրջաբերականով:

Սակայն իզուր էր այս բոլորը: Ընդամենը 8 օր միայն անց պ. Ճանկիւլեանի վերը յիշած նամակից, ստանում ենք նրանից մի նոր գրութիւն (Լոնդոն, 26 յունիս 1897), ուր խմբից այլոց կարգում ենք.

«Գալով մեր նախնական բանակցութիւններու այն մասին, որ Հնչակեան կուսակցութեան կը վերաբերի, կը խնդրեմ որ քիչ մը ժամանակ ալ սպասողական գիրք բռնէք, մինչև որ կարողանամ որոշ գողախար մը տալ ձեզի Հնչակեան կուսակցութեան մէջ սիրող ճշմարիտ արամաբարութեան վրայ»...

Պ. Ճանկիւլեանի այս նախադրուշացման անմիջապէս հետեւեց Ալեքսանդրիայից «Դրօշակի» խմբագրութեանը ուղղած մի գրութիւն 1897 յունիս 29-ին, ստորագրած «Հնչակեան կուսակցութեան անդամներ» Ա. Ռշտունի եւ Ատովմ Ասլանեան Այդ գրութիւնը հետաքրքիր է շատ կողմերից, բայց բաւականանանք այն տողերով, որոնք վերաբերում են այն ժամանակ մեզ դբաղեցնող էական կէտին.

«Իւրք այս անգամ մեր ընկերներէն մին՝ այն է Ճանկիւլեանը ձգած էք ձեր թակարթը, քաջ ճանչնալով ու դիմաւորով անոր ակար կողմերը, խելքը ու դատելու կարողութիւնը, ի նկատի առած էք միայն անոր անունը եւ անկէ ուղղած էք օգտուիլ ստորագրել առած էք անոր խայտառակ մի թուղթ, անտեղի, խարդախ, շինծու ու երեւակահայտի անունն ու կ'իւրմանն անոր մը վրայ չափ ու աճ եւ մտադիր էք Դրօշակի միջոցով հրատարակել եւ վերջնական հարուածը իջնելու Հնչ. կուսակցութեան գլխուն, ստպարէզին վերջնականապէս անհարաւ համար: Բայց հիմակուց կը վտահ հոգնեմ ձեզի որ դարձեալ ձեր ջանքերը իզուր են ու այս վերջին անգամ ալ չպիտի յաջողիք: Աւտոյ պարոններ, յաշուն ժողովուրդի օգտին կը խնդրեմ ու կը զգուշացնեմ ձեզի, որ այդ բանը չրնէք. հակառակ պարտադրին արգիւնքը ուրիշ բան չպիտի բլլայ, բայց եթէ մենք ալ պիտի ստիպուինք այս անգամ մեր բուն թիւը խղելով հրատարակի նետուիլ եւ յարանկ ձեր այլքան ստորուան գործունէութեան ու գործիչների մասին այնքան իրականութիւններ ու անհերքելի աօքիմաններ որ շատ սուղի սխալի նստին ձեզ համար»:

Բանակցութիւններ սկսելու նախընթաց օրը այդպիսի փաստերի գիմաց մեր գրութիւնը կրկին սկսում էր անորոշ կերպարանք ստանալ: Իսկ պ. Ճանկիւլեանի մի նամակը Ալեքսանդրիայից, գրած յունիս 10-ին, արդէն պարզում էր այն կատակերգութիւնը, որին զո՛հ պիտի լինէինք պ. Ճանկիւլեանի հետ եւ մենք: Պ. Ճանկիւլեանը այդ նամակում գրում էր.

«Արդ, պարոններ, կը փութամ յայտնել Ձեզ թէ մեր ընկերները իրենց կողմէն վերին աստիճանի հետաքրքր են պ. Արիխարի դաւաճանութեան մասին գոյու թիւն ունեցող փաստերը լսելու եւ զանոնք ամէնալորջ քննութեան ենթարկելու: Աւտոյ խնդրելու ինձմէ գրել ձեզ, որ՝ հաճիք այդ հարցաքննութեան թղթի պատճէնը ուղարկել այստեղ եւ ձեր կողմէ ներկայացնել Եղիստոսի մէջ մէկէն մինչև երեք անձ, որպէսզի ընկերական ժողովի մը մէջ քննուի այդ թուղթը ու երբ անոր փաստերու վաւերականութեան մասին ընկերներ համոզում կայայնեն, այն ժամանակ ո՛չ միայն պիտի բաւականանան պ. Արիխարի կողմէն հրամարկեցնելու եւ կուսակցութեանն ստորաբաժնու, այլ ընկերական աստեանի մը մէջ մահւան պիտի դատապարտեն զայն ու վճիռը պիտի գործադրեն ամէնէն առաջին առիթով:

Միւս կողմանէ ընկերներս կառարկին իրաւամբ թէ, քանի որ Դաշնակցութիւնը կեդր. վարչութեան երէք անդամները, այսինքն մեծամասնութիւնը, վտահելի կը նկատէ, պատճառ մը չկայ որ Դաշնակցութիւնը անմիջապէս յարաբերութեան չի մանէ կեդր. վարչութեան հետ միութեան խնդրոյ մասին բանակցելու, ու միւսին պ. Ճանկիւլեանի այստեղ քննութեան առարկայ կը լինի պ. Արիխարի վրայ ծանրացած ամբաստանութիւնը. այս կերպով ժամանակ ինչայուած կ'ըլլայ ու մենք ամէնքս բազր կ'ունենանք օր առաջ կարողալուսած տեսնել մեզի դբաղեցնող այդ հրատապ խնդիրը» 1):

Ահա ուրեմն ինչ պատկեր էր ստանում կատակերգութիւնը:

Մենք պատասխանում ենք կիլիկեցի գործիչներին շատ որոշ առաջարկութիւններով, իսկ մեզ նրանք զիմում են մի գրութիւնով, որ շնորհիւ իր անսուղիքան կարող էր միայն արհամարհելը Մենք իրականաւ ճամարելով Արիխարեանի հրաժարացման մասին արած մեր առաջարկութիւնը, կարծիքներ ենք ժողովում մեր կօմիտէներից վերջնական բանակցութեան պայմանների մասին, իսկ պ. Ճանկիւլեանի նման միութեան մի սիրահարը անգամ սկսում է արդէն խորհուրդ տալ մեզ թէ «քիչ մը ժամանակ ալ սպասողական գիրք բռնէք»: Մենք խօսել ենք պ. Ճանկիւլեանի հետ իրը համոզւած եւ չարատաւորած մի յեղափոխականի հետ, ցոյց ենք տւել նրան հնչակեան «յայտնի» գործիչների ինքնագիր նամակները, իսկ պ. Ռշտունու ու Ասլանեանի նման ոչ-պակաս «յայտնի հնչակեան գործիչները» ուզում են մեզ հաւատացնել թէ Ճանկիւլեանը յիմարների մէկն է, որ կարեորութիւն է աւել իր ճանաչած ձեռագրերին — այդ «խարդախ, շինծու ու երեւակահայտան սոխիմաններուն»: Մենք չենք պատասխանում վերակազմեալ կեդրոնի նոյնիսկ ամուսնահասարակ գրութիւններին հէնց այն պատճառով, որ

1) Պ. Ճանկիւլեանի այս նամակին մեր տւած պատասխանից քերում ենք հետեւեալ կողորը (27 յունիս 1897): «Արիխարեանի դատապարտութիւնը Դաշնակցութեան համար վերջնական եւ վճռած խնդիր մը չէլարւն, անտեղի կը գտնենք աստեանին մեր մասնակցութիւնը ինչպէս աստիճանը: Բայց միւս կողմէն յօժարութեամբ պատրաստ ենք հարգողութեան մեզ միայն այդ հարցաքննութեան պատճէնը, այլեք բոլոր այն նիւտուումները, որոնք վրայ հիմնած էր պ. Պուլի կեդր. կօմիտէն Արիխարեանի դէմ արձակած ին վճիռը, որպէսզի հնչակեան ընկերներն եւ սեփական համոզում մը կազմին այդ խնդրին մէջ: Միայն փափայցելի է մեզ գիտնալ նախ թէ որքան իրաւասութիւն ունին այդ ընկերները Կեդրոնի սնդակ մի դատելու եւ երկրորդ որոշումը նախնէ անսուղի, ձեռք բնկն առնուած գործիչները: Այս վերջին հարցուը դնելու մեզ կը թնայալէ: Խմբի այլոց, պ. Աւտոյ Ռշտունիի նամակը պ. Ատովմ Ասլանեանի լծորդ ստորագրութեամբ»:

այնտեղ կայ մի Արփիարեան, որ Համարձակում է անգամ իր գարշելի ստորագրութիւնը դնել մեզ ուղղած թղթերի տակ, իսկ Եգիպտոսից քարոզներ են մեզ կարդում, թէ մենք կարող ենք լուրջ բանակցութիւններ սկսել վերակազմաւորների հետ, չնայելով կեդրոնում բազմած Արփիարեանին, և այլն:

Անդժ Փրագներով ու անբովանդակ խօսքերով իրենք իրենց և ուրիշներին մտիթարողները, իհարկէ, կարող էին Միութեան կատակերգութիւնն էլ «ազգային պաշտպանութեան» գործում անհրաժեշտ զբաղմունքը համարել իրենց համար, բայց այդպէս չէին հասկանում խնդիրը Դաշնակցական մարմինները, և կատակերգութեան մէջ հերոս լինելու պատիւը այնքան գրաւիչ չէր, որ այլևս կարելի լինէր շարունակել վերակազմաւորների ցանկութիւններով կամ տրամադրութիւններով հետաքրքրել... *):

Մի քանի խօսք ևս մի անձնաւորութեան մասին, որի անունը կապած է Միութեան հարցի հետ: Իսկ Յարութիւն ճանկիւլեանն է:

Ճանկիւլեանին, ինչպէս արդէն ասացինք, մենք անձամբ չէինք ճանաչում: Բայց որ նրան կարևոր նշանակութիւն էր տալիս Աերակազմաւոր հնչակեան վարչութիւնը, այդ պարզ էր թէ այն իրողութիւնից, որ նրան առաջարկում էին մեզ պատգամաւոր Աերթօնի կողմից, և թէ այն երկու յայտարարութիւններից, որոնք լոյս տեսան նրա մասին «Մարտի» 1 և 2 համարներում: Այդ յայտարարութիւններից առաջինում, օրինակ, կարդում ենք.

«Աքիայի բանտերուն մէջը իօթը տարի փտտել կտքը այսօր Եւրօպա կը գտնուի այն, որ հայ ժողովողին ազատութեան անդրանիկ մարտին քաջարի դրօշակակեցել յանդիսացաւ... Մարմնով թէև տկարացած, ճանկիւլեանը կը մնայ հոգով անընկճելի, սրտով խանդաւան, մտքով հաւատարմութեամբ յեղափոխական»:

Վզըրում այդքան բարձրացնել իսկ յետոյ... Ահա ինչ ենք կարդում այդ միւսնոյն անձնաւորութեան մասին նոյն «Մարտի» 8-րդ համարում:

«Բայց յայտնի չըւնայ թէ Պ. ճանկիւլեանը Լոնդոն պարագայէն իսպաբայութիւն մը ըրած է յայտարարելով Պ. Արփիարեանին թէ իր ԱՅԶՍ Դ ՄիւսՅՍ միութեան արգելքը Պ. ճանկիւլեան ստորագրած է եղեր իսկ վը պայմաններ որոնցմէ առէն մէկը իրարմէ աւելի յիմարակաւ եւ և ստորնա-յոլակիճ յեղափոխական կուսակցութեան մը համար: Սակայն դաւի յաշողութեանը համար կարևոր սեւլած է զամտը ծածոկ կապէն Պ. Արփիարեանէն»:

Մի փոքր էլ գէնը «Մարտը» թերթելու տրամադրութիւն ունեցողները կարող են գտնել աւելի պերճախօս ածականներ պ. ճանկիւլեանի հասցէին — «պուռ», «բապուռ», «ծախող», «անբարոյական», «վարձկան», «վաճառուած» և այլն, և այլն: Ճանկիւլեանը «վաճառուած» — ասել է նա կաշառուց: Ո՛ւմ: — Իհարկէ, դաշնակցականներին: Ճիշդ է, պ. ճանկիւլեանը կաշառուց. «ազգային մեծամեծ շահերի պաշտպան» վերակազմաւորները այս անգամ չեն սխալուում... Բայց նա կաշառուց մի այնպիսի բանով, որով պէտք է խոստովանած, Արփիարեան

*) Մենք չենք բերում այստեղ Միութեան առթիւ մեր Կոմիտէներից ժամանակին ստացւած գրաւոր կարծիքները, նկատելի ունեւորով, որ դեմքը բնականաբար տեղ պիտի ընտելն ներկայ «Թանկեւանում», միւսչեւու Ընդհանուր Ժողովի մտնում, որ մենք կը բերենք դէմք, արդէն արտայայտուում է Դաշնակցական ներկայացուցիչների վերաբերումը դէպի խնդիրը:

և ընկ. երբեք չեն կաշառուել. — ճանկիւլեանը կաշառուց ճշմարտութեամբ:

Ճանկիւլեանը երկարատե բանտարկութիւնից և աքսորից յետոյ նոյն Եւրօպա եկած, երեւի, գեռ լաւ չէր իմացել, որ Հնչակեան նոր կուսակցութիւնը իր երևան դալու առաջին օրից ամէն բան տակն ու վրայ է արծնը որ «կեղծելը ազգային գերագոյն պարտականութիւն» է հռչակել («Մարտ», թիւ 1) և որ առհասարակ Աերակազմաւոր կեդրոնը հետևում է նորագոյն «պարտականութիւնների, որոնց ենթարկւած չեն ուրիշ ոչ մէկ հայ անհատ, ուրիշ ոչ մէկ յեղափոխական կուսակցութիւն»: Զիմանալով այդ բոլորը, ճանկիւլեանը դնաց հինաւուրց «պարտականութիւնների» ճանապարհով. — երկու երեք օրւայ ընթացքում խնդրին ծանօթանալուց յետոյ, նա անանեց իրերը իրենց յատուկ անուններով և, իհարկէ, պատժեց... Պօլսի տաճկական խապառ անբարոյականացած, փտած, այլասեռւած, սատկող կուլտուրայի հարագատ ծնունդ Արփիարեանները, որոնք յեղափոխութիւնից դէպի մեղայագրեր ու մեղայագրերից դէպի յեղափոխութիւն վազելու համար իրենց սրտում և ջղերում ոչ մի արգելք չեն թողած, — իհարկէ, անզգայ պիտի մնային այնպիսի մի պարզ ձայնի առաջ, ինչպիսին էր ժողովրդի զաւակ ճանկիւլեանի ձայնը, և զարմանալու ոչինչ չէր, որ նրա բոլոր բողոքները տեղնուտեղը խեղդեցին...:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ԿԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հարկաւոր ենք համարում նախ առաջ բերել այն երկու վկայութիւնները, որոնք մեծ նշանակութիւն են ունեցել Արփիարեանի դատապարտութեան գործում:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՌՎԵՅ. ՍՈՒԼԹԵԱՆՆ

Օսմանեան Կայսրութեան ժողովուրդներէն ոչ միոյն բարոյական կեանքն այնքան զօրեղապէս հիմնւած է աւանդութիւններու վրայ որքան Հայ Ազգիկը:

Խուժողութիւն ժողովուրդներ մասնաւորապէս դրան բերած հասունցած հայ ազգին, երբ Օսմանեան կայսրին իւր ծալքերուն ներքեւ պաշտպանեց այդ ժողովուրդը, և հնարաւոր ընծայեց նմա հանգիստ չնչիլ ու ապրել:

Հինգ դարեր անցած են այդ օրէն իվեր եւ հայ ազգին աւանդութիւնն եղաւ այդ հինգ դարերու մէջ թէ՛ Օսմանցին զթած է և հայն այդ զթութեան շուքին ներքեւ կը հանգչի:

Այդ աւանդական ԳԹԱՌԱՍՈՒԹԻՒՆԸ կը մարմնանայ յանձին վեհ. Սուլթան Համիտ Կայսեր:

Տասն եւ հինգ տարիներ է ի վեր Օսմանեան Կայսրութեան ամէն անկիւններէն ամէն օր տատապեալներու, թշուառներու, տարաբաղչներու օրհնութիւններն վասն վեհափառ Սուլթան Համիտի ներդաշնակութիւն մը կազմելով կը բարձրանան յոտս գահոյից Աստուծոյ զի ուր ի թշուառ մը կայ, ուր որ արցունք մը կը թափի, հոն վեհ. Սուլթան Համիտէն մխիթարութիւն մը կայ:

Եթէ տիրութեան համօրէն կ'աքանջանայ Նորին վեհափառութեան իմաստութեանը վրայ, կը յուզուի կը խաղաղատի նաեւ Նորա անսաման զթարտութեանը համար Այնպէս որ կրնանք բնել թէ՛ երբ Նախախնամութիւնը պարգեւեց օսմանեան երկրին զՍուլթան Համիտ, Նորա ծնած օրն եթէ Աստուծո՛ւ մասը Նորա ճակտին դնելով իմաստութիւն պարգեւէ յ, իրկեց նաեւ

երկու հրեշտակներ՝ Գթութեան ու Բարութեան հրեշտակներն, հսկել Նորա օրորոցին մօտ

Օսմանեան կայսրութեան համար երջանկութեան օր մը եղաւ այն օրն ուր այդ իմաստութեամբ մնած զուլան, Բարութեան ու Գթութեան հրեշտակներու հովանւոյն ներքեւ ուռնացած այդ սիրտն, Օսմանեան կայսրութեան տէրն եղաւ

Վե՛հ, Սուլթան Համիտի դահակալութեան բարեբաստիկ օրէն ի վեր նոր զարազուլս մը բացւած է օսմանեան կայսրութեան համար որու ժողովուրդներն երբ կը յիշատակեն Վե՛հ, Սուլթան Համիտի անունը կը բուսակնանան ըսելով, «ՄԵՐ ՀԱՅՐԸ»

Սյգ ՄԵՐ ՀԱՅՐԸ էր որ Իւր գորովալի սրտովն Յունուար 5-ի իրիկունն յիշեց Իւր հայ զաւակներն ալ`
— Ներեցի, մի՛ լաք, եւ խնդացէ՛ք, ըսաւ

Այդ հայրագորով «Ներեցի» բառին բոլոր քաղցրութիւնը, բոլոր հրապոյրք բանտարկեալի մը չափ ոչ ոք կրնայ զգալ. ապաքէն կայսերական այդ վեհանձն ներդառնութեամբ եխէ ընդհանուր Հայ ազգը Յունուար 5-ի օրը խորին երախտադիտութեան նոր պարտկանութիւն մը եւս ունեցաւ առ Վեհափառ Սուլթան Համիտ կայսրն առանտագութ, Հայ ազգին մէջ անոնք որք կնթուրի զիշերը արձակելով բանտէն, վերադարձան իրենց սիրելիներն մօտ, բնականարար անոնց երախտապարտութիւնն առ Վեհափառ կայսրն կրկնակի է եւ անսահման

Եւ ես, որ այդ գիշերը միայնակ բանտին մէջ անցողցի ալ յորդովին յուսանատուած ապագայէն, ի՛նչ բացատրութիւն կարեամք գտնել հրապարակաւ թարգմանելու համար յուզւայ սրտիս երախտադիտութիւնն առ զԹալիբ կայսրն մեր որ յայտք գիշեր կը հաճէր չորհել ինձ կեանքս ու ազատութիւնս

Տարորկանկ զուգադիպութիւններ զիս մեղապարտ կը հանդիսացնէին հանդէպ անողոքելի օրինաց, սակայն Վեհափառ Սուլթան Համիտ կայսրն միտքը գեր ի վերու էր ամէն օրէնքէ` Գրականութեան պաշտպան կայսրն դիտէ թէ՛ Իւր Տէրութեան մէջ չկրնար գտնուիլ զբաղէտ մը որ մեղապարտ խորհուրդ մը մտուցանէ մտքին մէջ Օսմանեան կայսրութեան հանդէպ Վեհափառ Սուլթանի թոյլ էութեաւ ապաքէն որ օրէնքն անողոքելի ջնջէ վերջիէ հրապարակէն գրական համեատ աշխատաւոր մը

Կեանքս Վեհափառ Սուլթանին պարտական եմ, եւ որքան պարիմ իմ բոլոր աշխատութիւններս պիտի կայանայ միշտ հանդիսանալ մեր առանտագութ կայսրն վեհանձն զգացումներուն ու խորին իմաստութեան քաբողքին ամէն դասակարգերու մէջ

Մենք, արդի Հայերս, մեր հայրերէն շատ աւելի բարեբաղդ ենք, վասն զի կ'ապրինք այնպիսի կայսրն մը օրով, Որուն իմաստութիւնը կ'ապշայտէ եւրոպական իմաստութիւնը, որուն զԹաքստութիւնն Իւր անձնուէր գերին կ'ընէ ամէն կարգի հպատակները իմաստութիւն եւ զԹաքստութիւն երբ կը միանան յանձին մի կայսր, հրաշքեր գործել կուտան Մենք հայերս ալ պէտք է այդ իմաստութեան ու զԹաքստութեան անարժան չղբունք որպէսզի շարունակենք ըլլալ այնքան երջանիկ որ ուրիշ երկիրներու Հայերը նախանձաւոր ըլլան մեզ

Արդէն Յունուար 5-ի կայսրական շտորք կը բաւէ այդ նախանձն առաջ բերելու Սյն կասկածներ ու ամբաստանութիւններ որք կը ծանրանային հայ բանտարկելիւր վրայ, եթէ տատանէին ուրիշ աշխարհի մէջ այդպիսիք երբք ազատ չէին մնար օրինաց խստութիւններէ

Ուրինն դիտանք մեր Օգոստոսիառ Վեհապետին հայրական զԹաքստութեան եւ անգուգական վեհանձնութեան թանկալին արժէքը Մեր սիրտը, մեր կեանքը Վեհափառ կայսրն նուիրւած մեան միշտ եւ երբեք ոչ ոք մենէ ամենափոքր պտորութեամբ մը դաւ պատճառէ մեր զորովալի ՀՕՐ փախուկ սրտին

Ն. Կ. Վեհափառութեան ամենախնայնաբէ եւ երախտագէտ ծանայ

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

«Արեւելք» 12 24 յունուար 1891, թիւ 2098

ՉՆՌԱՎԱՄԱՂՈՒԹՅՈՒՆ 9 ՆՈՅ. 1890, ՌԻՐԱՍԻ

ՈՍՏԻՎԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԱԲՆՆԻՉ ՊԱՇՏՕՆԻԻ

Հ Ա Ր Ց Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ը

ԵՒ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐԸ

- ՊՇՏ.— Ի՞նչ է ձեր անունը եւ մականունը:
- Անունս Արփիար է, իսկ մականունս Արփիարեան:
- Բանի՞ տարեկան ես:
- 38-39 տարեկան ըլլալու եմ:
- Ո՞ր տէրութեան հպատակ ես:
- Օսմանեան տէրութեան հպատակ եմ:
- Ո՞ր տեղացի ես:
- Միսիկ կոստանդնուպօլսեցի եմ եւ Օրթագիւղ ծնած եմ:
- Արձեանի՞նք ի՞նչ է:
- Արձեան... Գրագիտութեամբ եւ լրագրաց մէջ յօդուած գրելով կըբաղի:
- Միջնու ցարդ ո՞նէ պատճառս մը դատի- կնթարկուած կամ բանտարկուած է՞ք:
- Երբք կեանքիս մէջ բանտարկուած չեմ:
- Լրագրաց մէջ յօդուած կը գրեմ ըսիք, ո՞ր լրագիրներու մէջ կը գրէք:
- Տեղական թերթերու մէջ, «Արեւելք»ի, «Մասիս»ի մէջ կը գրեմ:
- Անուշտ երբեմն ալ արտասահմանի թերթերու մէջ ալ յօդուած կը գրէք:
- Ո՛չ, արտասահմանի լրագրաց մէջ չեմ գրեր:
- Դուք ո՞րտեղ ուսում առած էք:
- Նախ Օրթագիւղի վարժարանը զացած եմ, յետոյ գիւղ մեծեղի Միսիարեան վարժարանը երկուս եմ:
- Բանի՞ տարի մեծեղի մէջ կեցած էք:
- 5-6 տարիի չափ կեցած եմ, յետոյ ուսումս Գլաւսթոնս Վերադարձած եմ Պօլսի:
- Այժմ արտասահմանի նստ յարաբերութիւն ունի՞ք:
- Արտասահմանի նստ յարաբերութիւն չունիմ:
- Կը խնդես, Արփիար էֆէնտի, մեր հաջողմաներուն անկեղծօրէն պատասխանեցէք, որովհետեւ մենք ձեր վրայ շատ ձեւարիտ տեղեկութիւններ ունիք իծեմն, այնպիսի տեղեկութիւններ կըսեմ, որոնց ստոյգ եւ ձեւարիտ ըլլալուն երբք կասկած չունիմք: այժմէն ձեզ կորչուրը կուտամ, որ մեր հաջողմանց պատասխանները տաք առանց խեղափոխելու եւ առանց սուտ խօսելու, որպէսզի ի վերջոյ եք մենք սպացուցանենք, այն ստե՛ն չամաչէք: Դուք այս երկրին գաւաղէ էք, դուք թէ Աստուծոյ եւ թէ օրինաց առջև պարտաւոր էք, պատասխանատու էք այս երկրին իրաւունքներ պաշտպանելու, իսկ եթէ հակառակը վարուիք, այն ստե՛ն երկրին օրէնքը իրաւունք կունենայ զձեզ խստօրէն պատժելու:

— Էֆէնտի, ի՛նչ ըսել կուզէք, չեմ հասկնար. ես երբեք իմ տէրութեան եւ երկրի օրինաց ղէմ չեմ վարուած, ընդհակառակը ամեն անգամ հրապարակաւ պաշտպանած եմ՝ երկրի շահերը եւ ժողովուրդը առաջնորդած եմ ղէպի հանարմութիւն առ օսմանեան կառավարութիւնն, սակ կարող եմ հաստատել իմ հրապարակական յօդուածներս առ հասարակ եղած եւ ժողովուրդի բարոյականութեան եւ իր տէրութեան հաւատարմի լինելու համար: Դո՞ այս ըզմաններու ճշտութիւնը հատուակելու համար իմ հարկարուց յօդուածներս եթէ այս վայրկեանիս ձեր աչքի առջև լինին, այն ստե՛ն իմ անկեղծութեան եւ հաւատարմութեան վրայ չափտի կասկածիք:

— Արփիար էֆէնտի, ձեր այդ զամենեղ կրնան ձեւարիտ ըլլալ, բայց ինչպէս որ քիչ մը անաչ ըսի, մենք իծեմն ունիմք ձեւարիտ սպացուցներ թէ՛ դուք օսմանեան տէրութեան ղէմ անկապառ արարքներու մէջ գտնուած էք. բացարձակ կոսիմք ըրեմն. դուք իրեւ խոսկալար եւ յեղափոխական անբաստանուած էք, դուք մասնակցած էք Գուլ-Գաթի ղէպին, դուք մասնակցութիւն ունիք, փաստաբան Խաշիկ էֆէնտիի սպանութեան գործին մէջ, դուք գիտակց էք օսմանեան տէրութեան ղէմ հայոց իզոք ղրած ամեն շարժումներուն, եւ արս այս պատճառս է որ կառավարութիւնը ստուգելէ վերջ գրեւ ձեւարկուած է. այժմ ձեզ կը մնայ ձեւարմութիւնը խստովանել մենք ձեզի նստ խստօրէն չափտի վարուիք, միայն թէ երբ դուք այս գործերու վրայ մտիք ձեւարիտ տեղեկութիւններ կուտաք, բնականաբար յոյց ստուղ մեզ այն անձնաւորութիւնները, որոնք նպատակ ունին տէրութեան շահերուն ղէմ գործել: Եթէ այս անթիւ մեզի դիւրութիւններ տաք այս խոսկալարները գտնելու, այն ստե՛ն դուք իրեւ յանցաւոր

չպիտի պատժուիք, ընդհակառակը դուք տէրութեան հաւատարի մ' հաւատարմներէն մին պիտի ծանչցուիք եւ փոխարէն ձեր ըզած ծառայութեան վարձատրութեան ալ պիտի արժանանաք:

— Կը խնդրեմ, էֆէնտի, այդ ինչ ծանր ամբաստանութիւն է, որ կը վերագրէք ինձ. էֆէնտի, դուք զիս իբրեւ ոճրագործ, իբրեւ մարդասպան կը դատապարտէք, ես չեմ ընդունիր ձեր ըսածները, կը բողոքեմ. ստոյք բոլորը թշնամական զգայարութիւններ են ինձի դէմ: Իմ անձիս վրայ կընայ տեղեկութիւններ հաւաքել այո՛, կը կրկնեմ թէ՛ այդ մեղադրանքները որ ըզած են իմ անձիս դէմ, անոնք անխիղճ զգայարտիշններ են. ես այդ կարգի գործերու մէջ երբեք մասնակցութիւն չեմ ունեցած. ես օսմանեան տէրութեան ամէնահաւատարիմ հպատակն եմ. կը բողոքեմ, էֆէնտի, կը բողոքեմ:

Դուք սուտ կը խօսիք, Արփիար էֆէնտի. Գում-Գարուկ դէպքին մասնակցող անձերէ ոչ որ չէք ծանաչէր:

Դէպքէն վերջը Լսեցի այն մարդոց անունները, որոնք այսօր արդարութեան ձեռքն են. ինձ հետ միատեղ եւ միեւնոյն ժամանակ ամէն մի հայ լսած է այդ մարդոց անունները, միթէ՞ ես յանցաւոր կը լինիմ. իսկ դէպքէն առաջ՝ կերպուով որ անոնցմէ եւ ոչ մէկը- կը ծանչնամ:

— Փաստաբան Խաչիկ էֆէնտիի պատմիչն ալ չէք ծանաչէր:

— Երբեք, չեմ ծանաչէր, էֆէնտի. կըսուի թէ պատանի մ'է եղեր եւ ձերքակալուած է արդէն:

— Բայց այդ ոճրագործ պատանին գրեզ կը ծանչնայ, ստորը ի՞նչ կըսէք:

— Կրնայ ըլլալ որ զիս ծանչնայ, ատկից ի՞նչ կը լինի. ես զրազէտ եւ ուսուցիչ մարդ եմ, հազարաւոր մարդիկ կը ծանչնան զիս:

— Եւ այդ պատանին կը խոստովանի թէ՛ դուք խոտվարաններու խուճին կը վերաբերիք:

— Եղած զրպարտութեան մը դէմ ի՞նչ կընամ ընել, էֆէնտի. արդարութիւնը կարող է ամէն ինչ երեւան հանել. ես անմեղ եմ եւ տէրութեան հաւատարիմ:

— Բայց, Արփիար էֆէնտի, ձեզի համար գէշ պիտի ըլլայ, վերջէն պիտի զոչնչեցնենք պիտի ասպնդողները ամէնքը եւ դուք պիտի պատժուիք:

— Էֆէնտի, եթէ ձեր անպաշտօնները արդարացի եւ ճշմարիտ լինին, այն ատեն եւ սիրով յանձն կառնում պատժուիլ, այս մասին խիղճ հանդարտ է:

— Ուրեմն կը պնդէք որ այս գործերէն տեղեկութիւն մը չունիք:

— Այո՛, կը պնդեմ, հաւատացէք որ ես անմեղ եմ այս խնդրոյ մէջ:

— Շատ լաւ, ստորագրեցէք:

Կը խնդրեմ, եթէ կարելի է, անգամ մը կարդացուի: Հարցաքննութեան թուղթը կը կարդացուի:

Հայերէն ստորագրութիւն

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՆԱՍ

11 Նոյեմբեր 1890

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՆԱՍ

22 Նոյեմբեր 1890

ՀԱՐՑԱՔՆՆԻՉ. — Արփիար էֆէնտի, երկտողով խնդրած էք, որ մեզի ըսելիքներ ունիք. զձեզ երկար պտեն շերտը սպասուող ուրիշ քան չէ, միայն թէ ձեր վրայ քանի մը տեղեկութիւններ հաւաքել հարկ եղաւ. պէտք է զետեմք, որ ձեր խոտվարը ընկերութեան անդամներէն մի քանին ձերքակալելով հոս բերած եմք. անոնք անկողնօրէն ամէն ինչ խոստովանեցան, ձեզի համար ալ վկայեցին թէ դուք ալ խոտվարութեան ընկերութեան մէջ գումար մը ամենով այդ ընկերութեան հետ միասնապէս մեծ գումար մը ամենով այդ ընկերութեան համար, եւ այստեղ դուք կազմակերպել էք ընկերութիւն մը Եւստանիան պիտիութեան դէմ գործելու եւ հայկական իշխումութիւն մը ձեռք բերելու համար: Ասո՛ր ինչ պատասխան ունիք տալու:

— Էֆէնտի, ճշմարիտ է, որ ես ատկեց քանի մը ամիս առաջ Թիֆլիս գացի, բայց ոչ թէ վստահար գործերով զբաղուեցի, այլ Պօլսոյ ծանօթ վաճառականներէն Թփսախանեանի դէմ, այլ Պօլսոյ ծանօթ վաճառականներէն Թփսախանեանի դէմ գործերը կարգադրելու համար: Արդարեւ Թիֆլիսի մէջ կան արդիւնի խոտվարներու ընկերութիւններ, բայց ես երբեք

անոնց հետ ոեւէ յարաբերութիւն մը եւ կապակցութիւն մը չեմ ունեցած:

Դարձեալ սուտ կը խօսիս. ես պիտի հաստատուի՞մ ըսի, որ դուք «Մշակ» Լրագրի խմբագիր Գրիգոր Արծրունիի հետ տեմեւուած եւ անոր հետ միասնապէս վերջ բաւական ըզամ տուած է ըբզի, որ այդ ղրգամով այստեղ պիտի գործես: այս ալ սխալ է, այս ալ զրպարտութիւն է ձեր վրայ:

— Կը զարմանամ, որ իմ այդ ստացած գումարը վտանգաւոր գործի մը կը վերագրէք. ես շատ տարիներ «Մշակ» Լրագրի ու Պօլսոյ թղթակիցն էի, այդ պատճառաւ նա իմ աշխատութեանս փոխարէն ամսէ ամիս հատուցում կընէր:

— Ամսական որչա՛հ ղրամ կըստանայիք:

— Ամսական քսանեանից ղրուպի կըստանայի, այսինքն կրկէ հարիւր ղրուպի ձօռ. ամբողջ տարի մը ամսականներս չի վճարելուն պատճառաւ թղթակցութիւններս ստիպուեցայ ղաղդեցնել. այս անգամ երբ Թիֆլիս գացի վաճառականական գործով նա իր պարտքը վճարեց ինձ:

— Դուք ինչպիսի յօղուածներ կը զրէիք, եւ ի՞նչ ստորագրութիւնով:

— Հայկակ ստորագրութեամբ տեղական ազգային կեանքի վերաբերող չլուրը կըստայի. այնպիսի լուրեր, կըսեմ, որոնք երբեք օսմանեան տէրութեան շահերուն ո՛րեւ յարաբերութիւն չունին. քսած շատ դիւրին է հաստատել եւ կը ըբերմ՝ իմ բոլոր թղթակցութիւններս իր թղթակցներով եւ ղուք կը համոզուիք այն ատեն թէ ես տէրութեան շահերուն դէմ երբեք չեմ գործած. հաւատացէք որ ես թրքասէք պաշտպանողական մ'եմ:

— Լեւոն Բաշալեան անուն անը կը ծանչնայք:

— Կը ծանչնամ:

— Այդ անձը ի՞նչ զաղափարի տէր է:

— Կատարեալ պահպանողական մ'է, վստահար գործերով չի զբաղիր:

— Լո՛հ, լո՛հ, եթէ նա պահպանողական է, եթէ նա տէրութեան հաւատարիմ է, ինչո՞ւ ձեր ձերքակալուած օրը խոյս տուաւ ու Պօլսոյ. Արփիար էֆէնտի, պէտք է գիտնալ որ Լեւոն Բաշալեանի փախուստը մեզի կատարեալ իրաւունք կըտայ ձեր վրայ կատկածելու:

— Էֆէնտի, ես ինչ գիտնամ, ամէն մարդ իր գործերուն պատասխանատու է. ինձ այնպէս կը թուի որ Լեւոն Բաշալեանը խոյս տալու չափ գործ մը չունի:

— Դուք ամեն քանի գիտէք, բայց կըրնայք. այդ ալ թողունք. սոցթօր Թիբեաքեանի հետ յարաբերութիւն ունիք, եւ այդ մարդու վրայ ի՞նչ կարծիք ունիք:

— Ինչպէս որ լինի, ես զրազէտ մարդ եմ, նոյնպէս սոցթօր Թիբեաքեան. շատ անգամ անոր հետ տեսնուելու անիջնիք ունեցեր եմ, բայց ազգային խնդիրներու վերաբերութիւն չունեցի մեր տեսակցութիւնները:

— Տօքթօր Թիբեաքեանի ժողովուրդականութիւնը ո՞ր աստիճան է. հայոց կողմանէ ինչպէս ծանչցուած է:

— Էֆէնտի, այդ մարդը թէ զրազէտ է եւ թէ բժիշկ, հազարաւոր մարդոց հետ գործ կունենայ. այդ պատճառաւ կրնայ ժողովուրդին սիրելի ըլլալ:

— Ղարամ պէյ Տատեանը կը ծանչնայք:

— Կը ծանչնամ, բայց ոեւէ մտերմութիւն չունիմ անոր հետ:

— Շատ զարմանալի է ձեր ըսածները. Ղարամ պէյ ալ ձերքակալուած է: Իր հարցաքննութեան մէջ կը խոստովանի նա թէ ձեզի քարեկամ է. կը խոստովանի նաեւ թէ դուք Պօլսոյ մէջ գաղտնի ընկերութիւն մը կազմակերպած էք ձեր Թիֆլիսէ վերադառնալէ յետոյ:

— Ղարամ պէյ զրպարտութիւն ըզած է իմ անձիս դէմ. ընդհակառակը ես Ղարամ պէյի մասին շատ քանիք լսած եմ, եւ եթէ Պօլսոյ ամեն խաւերուն մէջ իստուածները ձիւղ են, այն ատեն Ղարամ պէյն է կառավարութեան փոխտարմարդը. ամեն ինչ պիտի պարզէ նա եւ կառավարութիւնը պիտի յաշտեմ կատարելու պէս իր հպատակին հասնի:

— Արփիար էֆէնտի, եթէ Ղարամ պէյի վստահար եւ տէրութեան անհաւատարիմ մէկը ըլլաւ... հաստատե՛ք, այս մասին մեզի մեծ ծառայութիւն մ'ըբած պիտի ըլլայք, եւ կապահովեմ ձեզ ազատ արձակել ու վարձատրել:

— Բայց, էֆէնտի, ես ամենակարեւոր գաղտնիք մը կընամ լուծել եւ ոճրագործութեան մը հեղինակը ցոյց տալ ձեզ, բայց կը վախնամ. որ վերջը իմ անունն երեւան սէ:

— Այդ մասին ասպահով կընէք, ձեր բոլոր խոստովանութիւնները այստեղ պիտի մասն. ինչ որ ղիտե՞ք-ամենայն անվերականջ կըստովանեցէք:

— Իմ գիտցածս եւ լսածս սա է որ Ղարամ պէյ Տատեան, սոցթօր Թիբեաքեան եւ ուրիշ միջանի անձնաւորութիւններ այստեղ յեղափոխական ընկերութիւն մը կազմակերպած են. այս ընկերութեան մէջ Խոբեմ եպիսկոպոս (Նաթ-պէյ)

ու հըր քեանորոն Տիրան պէլ Մարկոսեանն ալ կը գտնուին. սոցա բաւական մեծակ զուտը մը հանգանակած են թէ տեղացի եւ թէ գաւառացի հարուստ ազգայիններէ. այս ըսածիս մշմարտութեանը վրայ ապահով եմ:

— Վարչամ' պէլի կազմակերպած նոր ընկերութիւնը ո՞ր խումբին կը պատկանի, հնչակեան կուսակցութեան թէ Գործուղակեան ընկերութեան:

— Զեմ' կարծեք, որ հնչակեաններու հետ յարաբերութիւն ունենան, քայց ինձ այնպէս կերելի թէ' անոնց ուղղութիւնը եւ նպատակը հնչակեաններու նման յեղափոխութիւն յարուցանել է' Պօլտոյ եւ զաւառաց մէջ, եւ այս ընկերութիւնը սարսափելի նպատակ մ'ալ ունի, այսինքն իրենց հակառակորդներն սպաննել ու ոչնչացնել:

— Զեր այս ըսածները հաստատելու համար ի՞նչ ապացոյցներ եւ փաստեր ունիք:

— ՆՔէնտիմ, ըսածներս ճշմարիտ են. փաստարան Եռաչիկ ԷՔէնտիի սպանութեան գործի հեղինակը 'նոյն ինքն Վարչամ' պէլն է. նա է որ սակարկութեանը վարձած է ՊէշեքՊաշէն երկու հայեր եւ այդ երկու շարագործներու ձեռքով 'եռաչիկ ԷՔէնտին սպաննել տուած է:

— Նա, այս եղելութիւնը Վարչամ' պէլ' անձամբ խոստովանած է ձեզի, թէ ուրիշէ մը լսած էր:

— Ո՛հ, Վարչամ' պէլն ընդունէ' ես ինքս չեմ' լսած. ինձի ըսած է գործին մօտէ մտօթ մէկը, Սամիկեան Գրիգոր անուն ընիկ պէշեքՊաշէն անձը. եթէ այդ անձը 'նոս բերուն' նա պիտի խոստովանի ամէն ինչ:

— Տօքթօր Թրիտարեանի վրայ ի՞նչ հաստատական տեղեկութիւններ ունիք. նա ալ Վարչամ' պէլի ընկերութեան մէջ է, թէ անուղղակի կերպով կաշակցի:

— Որչափ որ զիտեմ' տօքթօր Թրիտարեան այդ ընկերութեան գանձագրահ է, որբանիքը անոր կը յանձնուի. հանգանակութեան տեսարանները եւ նուիրատուաց անուան ցանկը, անոր քով է. եթէ իր քնակարանը խուզարկուի, ապահով եմ' որ իմ' ըսածներս պիտի հաստատուի:

— Լեւոն Բաշալեանն ալ անշուշտ այդ ընկերութեան մէջ էր եւ կատարուած ցոյցերուն ու ոճիրներուն մէջ նա ալ մաս ունէր. դուք պէտք է որ զիտնաք:

— Ես Լեւոն Բաշալեանի վրայ կասկած չունիմ. նա վերջին ծայր եկրջոտ է, եթէ իրաւի է որ 'նա' խոյս տուած է, տղայութիւն ըրեր է:

— Դուք կը պաշտպանէք զինքը. Լեւոնը ուրիշ ի՞նչ պատճառներ ունէր ասիկց խոյս տուելու:

— Երբեք. ես չեմ' պաշտպաներ զինքը, միայն թէ' ես վստահ եմ, որ 'նա' այդ կարգի գործերու մէջ չի մտնէր:

— Խորէն կախարակութիւն մասին կրնամ'ք հաստատական ապացոյցներ քերել:

— Խորէն եպիսկոպոս հոգով եւ սրտով նուիրուած է հայկական ինչորոշ, քայց այդ մարդուն զաղտնիքներուն աղբիւրը գտնելը շատ դժուարին է, վստահ 'նա' մեծ վարդօց հետ կապակցութիւն ունի. անոր մասին չեմ' կարող որոշ քան մ'ըսել:

— Ստորագրեցէք. կուզէ՞ք որ Թուղթը կարդացուի:

— Այո՛.

Թուղթը կը կարդացուի:

Ստորագրութիւն Հայերէն գրով՝ ԱՐՓԻՍԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆՍ

22 Նոյեմբեր 1890

Երրորդ ՀԱՐՑԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆՍ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆՍ

12 դեկտեմբեր 1890

— Արքիեպ ԷՔէնտի, զոր տրտաւորչական (Գրեգորեան) 'նա' էր թէ' պատական:

— Ես մտնումն իմե՞ք տրտաւորչական եմ' եւ կը վերաբերեմ' Գուճ-Գաբուի հայոց պարտաբարբարանին, ինչպէս որ թէ' զրէ' ճէ' յի' օսմ' ան' իս ցոյց կուտայ:

— Դուք Լեւոնը Մինաս Զեքաչի հետ Թղթակցութիւն ունիք:

— Երբեք. ես, Մինաս Զեքաչի դէմ' ատենութիւն ունեցող մէկն եմ. իր ասիկց 'խոյս տալէն վերջը անոր կ'ծու' եւ ազդու նստակ մը գրած եմ' իր անտատարմութեանը արժիւ. ես անոր հետ քարծկամ' վե՛րէ, այդ անկարելի է:

— Մարտիրոս քնակող Գործուղակեանի հետ ալ յարաբերութիւն չունիք:

— Այդ անձը ճանտօթ է' ինձ միայն անուամբ. երբեք օր մը իրեն հետ տնտութիւն չեմ' ըրած:

— Վստիկ Թէրէ մէկեան անուն մարդ մը կը ծանշամ'ք:

— Ո՛հ, այդպիսի մէկը չեմ' ծանշար:

- Տիրան ԷՔէնտի Թէրէկեանը անշուշտ կը ծանշամ'ք:
- Այո՛, կը ծանշամ:
- Այդ մարդուն վրայ ի՞նչ կարծիք ունիք:
- Այնպէս կը կարծեմ, որ 'նա' հաւատարիմ' է տեղութեան:
- Անոր վրայ քան մը լսած չէ՞ք:
- Երբեք:
- Շատ լաւ. ստորագրեցէք:
- Կարդացուի՛ք վերջ կըստորագրէ:

Հայերէն գրով՝ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆՍ
12 դեկտեմբեր 1890

Կ. ՊՈԼՍԻ ԳԱՇՆԱԿ. ԿԵԴՐ. ԿՕՄԻՏԵԻ ՎՃԻՌՈՒ

Կ. Պօլսի Կեդրօնական Կօմիտէն նոյեմբեր 13-ին Հետեւեալ պաշտօնագիրն ուղղած էր տեղական երեք խմբագրութիւններուն— «Արեւելք»ի, «Հայրենիք»ի եւ «Ճէրիտէի Շարգիէ»ի:

«Կեդրօնական Կօմիտէն իր երէկի նստին մէջ զբաղելով ազգի սոյն տագնապալի վայրկեանին մայրաքաղաքիս հայ լրագրութեան ազգակործան ընթացքին քննութեամբ և

նկատելով որ . . . լրագիրը մամուլի բարձր կոչումին չճառայելէ զատ, կառավարութեան ձեռքը անարդ գործիք դարձած իր գոյութեամբ մնասական կ'ըլլայ հայկական դատին.

նկատելով որ . . . լրագիրը, առանց իր կարծիքը յայտնելու, սուլմանական բոյրովին պայտօզ պաշտօնական գեկուցումներն ու թելագրուած յօդուածները հրատարակելով կը մոլորեցնէ ու կը խաբէ արիւնտ հայ ժողովուրդը ու կը նպաստէ հայկական դատի խեղդուելուն.

նկատելով որ . . . լրագրին գոյութիւնը արատ մըն է հայութեան ու իր ընթացքը դաւաճանութիւն է' Արդեջ:

ա. Վաղուրնէ սկսեալ անպայման դադարման դատապարտել . . . լրագիրը:

բ. Մահով պատժել այն տնօրէններն ու խմբագիրներն, որոնք համարձակին մեր որոշումին հակառակիլ կամ' կառավարութեան յանձնելով սոյն պաշտօնագիրը անոր օգնութեան դիմել:

Ն. Յ. Պաշտօնագիրը կարդալէ վերջ՝ ղեկել հետեւեալ հասցէին՝

L. Koole 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.

«Հայրենիք»ի խմբագրապետ Ս. Արքիեպեան սոյն որոշումին Համակերպելէ զան՝— մինչդեռ միւս երկուքին խմբագիրներն հետեւեալ օրն իսկ դադարեցուցած էին թերթերուն հրատարակումը — 'նախ' ծաղոցի ու թշնամանց այդ պաշտօնագիրը յողո յեղափոխական մարմինը. երկրորդ՝ յորդորեց միւս երկու խմբագրութիւնները հետեւիլ իր ընթացքին. երրորդ՝ վերոյիշեալ պաշտօնագիրը չէրկեց ցոյց տրուած հասցէին, այլ հաղորդեց իսկոյն ոստիկանութեան:

Ուստի Կ. Պօլսի Կեդրօնական Կօմիտէն 23 նոյեմբերի 115-րդ նստին մէջ

Նկատելով որ Ս. Արքիեպեան շանարիք եղած է

արգելք ըլլալ Գաշնակցութեան կօմիտէի մը որոշումներուն.

Նկատելով որ Ա. Արփիարեան խօսքով ու գործով թշնամանած է յեղափոխութիւնը յանձին Գաշնակցութեան Կ. Պօլսի կեդրօնական կօմիտէին.

Նկատելով որ Ա. Արփիարեան և ոչ մէկ մեղմացուցիչ պարագայ մը ունենայէ զատ, մէկէ աւելի ծանր յեղափոխական յանցանքներու մէջ ամբաստանուած է արդէն (Ա. Մասնիչի դեր կատարած է 1890-ի յեղափոխական գործիչներուն նկատմամբ: Բ. Սեպտեմբերի ծանօթ դէպքերու ատեն նազըմի դրդմամբ փորձած է եկեղեցիներն սպաստանող հայերը դուրս չեխնելու յորդորել՝ սպաստմանը ցոյց տալու համար անոնք Եւրօպայի առջև. այդ մեղադրութիւնը կը ծանրանայ այն յարակից պարագաներով, որ նոյնիմաստ հայերէն յարտարութիւններ ձգուած են Բերայի եկեղեցիին բակը լրտեսներու յատուկ մերձաւոր սենեակէ մը: Գ. Պարագլուխ է եղած դաւադիրներու խմբակի մը որ ուստիկանութեան խորհրդով և աջակցութեամբ ծանօթ յեղափոխական գործիչներ քսորելով կամ Եւրօպայ խրկելով կը ջանայ ջլատել Պօլսի յեղափոխական ուժերը):

Որոշեց անյապաղ ի գործ դնել 13 նոյեմբերի պաշտօնագրին սպաննալիքը, մահուան պատժի ենթարկելով Ա. Արփիարեան, և վճռին գործադրութիւնը յանձնեց ՍԵՒՍԱՐ ԽՆԹԱԿՈՒՄԵՒԻ ԿՏԱՐԵԿԻՆՆԵՐՈՒՆ:

Այս վճիռը վերցած է ԲԱԲԿԷՆ ՍԻՒՆԻԻ մի Տեղեկագրից, որ ժամանակին խմբագրութեան է ուղարկուած: Այդ Տեղեկագիրը չունի պաշտօնական վաւերացում, այսինքն վճռի տակը չկայ կօմիտէի բոլոր անդամների ստորագրութիւնը կամ կօմիտէի կնիքը: Սակայն՝ քանի որ վճիռը տրուած է կօմիտէի բոլոր անդամներին միաձայն հաւանութեամբ, ուստի, ներկայ Յաւելուածի առթիւ, Պօլսոյ նախկին Կեդրօնական Կօմիտէի ԵՐԿՈՒ, միակ կենդանի մնացած, ԱՆԴՄՄՆԵՐԸ, հաստատելով միանգամայն ԲԱԲԿԷՆԻ մեզ հաղորդած վճռի վաւերականութիւնը, հարկաւոր համարեցին կցել այդ վճռին և հետեւեալ . ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻՐԸ, աւելի լուսաբանելու համար այն կէտերը, որոնցով կօմիտէն ղեկավարուել է Արփիարի սպանման վճիռը տալու ժամանակ:

Լ Ր Ա Յ Ո Ւ Ց Ի Չ Թ Ե Ղ Ե Կ Ա Պ Ի Բ

Այս Տեղեկագրին վերաբերեալ ծանօթութիւնները պատկառում են խմբագրութեան եւ ղեկավարում են ներկայ Ե.Ա.Ե. Լուծում իբր սուսնոն զուլս:

1. — Արփիար Արփիարեան 1890 նոյեմբեր 9-ին ձերբակալուելով Պօլսի մէջ, — Տրապիզօնէն Հնչակեան Պետրոս Մարիմեանի կողմէն Պօլս գրած և ոստիկանութեան ձեռքն հնչած նամակի մը ¹⁾ յայնուօրէններուն հետեւեալով, — իր անձն ազատելու համար մատնած է ²⁾, իբր յեղափոխական կազմակերպութեան մը

պետեր, բժիշկ Յարութիւն Թիրեաքեան, Վահրամ պէյ Տատեան և Խորէն արքեպիսկոպոս Լուսինեան նարպէյ:

Ատոր սպացոյց են հետեւեալ պարագաները.

ա. 1890 նոյեմբ. 22-ին, յունիս Եջած ըսելիքներուն համար իր, Արփիարեանի խնդրանք տեղի ունեցած ոստիկանական հարցաքննութիւնը:

բ. Վահրամ պէյ Տատեան՝ որ փաստաբան Խաչիկի սպանութեան գործին իբր հրամայող թէև ամբաստանուած, բայց իսպառ անպարտ հռչակուած և արձակուած էր ³⁾, Ա. Արփիարեանի մատնութիւնէն ետք վերստին կը բանտարկուի, այս անգամ իբր յանցաւոր մը կը նկատուի և ընդհանուր ներման արժանանալով միայն կ'արձակուի, 1891 յունուար 5-ի իրիկունը ⁴⁾:

գ. Բժիշկ Յարութիւն Թիրեաքեանի ձերբակալութեան պարագաները, — որ ինքն իսկ պատմած է մեր ընկերներէն Գ. — ին, — յայտնապէս կը ցուցնեն թէ մատնութեան մը զոհ եղած է ինքը, թէ արդարև ոստիկանութիւնը անուններու ցանկ փնտռած է անոր քով և մեծամեծ բարդութիւններ ստեղծած է խուզարկութեան ատեն գտնելով անոր ուսանողութեան ժամանակէն մնացած թղթի կտոր մը, ուր ընկերներու անուններ կային նշանակուած ⁵⁾: Բժիշկ Յարութիւն Թիրեաքեան տարբեր աղբիւրներէ իր առած տեղեկութիւններուն վրայ՝ կ'ասկածներ ունի Ա. Արփիարեանի իր անձին նկատմամբ ըրած մատնութեան վրայ, բայց, — ինչպէս մտերմական խօսակցութեան մը մէջ յայտարարած է մեր ընկեր Գ. — ին, — «արդի պարագաներու մէջ (1895) խոհեմութիւնն է համարել իր յարեկամական» յարաբերութիւնները Ա. Արփիարեանի հետ, վախնալով իր գլխուն նոր փորձանք մը բերելէ»:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Խորէն արքեպիսկոպոս նարպէյին, հարցաքննութեան այն խօսքերը՝ «թէ Խորէն եպիսկոպոս հոգով սրտով նշիրուած է հայկական խնդրին» և թէ «մեծ մարդոց հետ կապակցութիւն ունի» կրնան լուսաբանել թիւրք ոստիկանութեան համար այնքան տարօրինակ և հետեւական ընթացքը, որով լրտեսեցան նարպէյի բոլոր քայլերը, և յանկարծ նամակատան մէջ, եպիսկոպոսին ձեռքին մէջ բռնեցին նամակ մը «մեծ մարդոց մէջ» մէկուն ուղղուած — բան մը որ պատճառ եղաւ եպիսկոպոսին ձերբակալման և եղեռնական մահուանը:

2. — Արփիար Արփիարեան, հակառակ իր ըրած մատնութիւններուն, 1891 յունուար 5-ի իրիկունը միւս 76 հայ բանտարկեալներուն հետ չարձակուելէն յուսաբեկ (ինչպէս ինքն իսկ կը խոստովանի իր Երախտագիտական Արտայայտութեան մէջ, «Եւ ես այդ գիշերը միայնակ բանտին մէջ անցուցի, ալ բոլորովին յուսահատած սպագայէն» ⁶⁾), աղերսագիր մը կը գրէ — ոմանց վկայութեամբ անձամբ իսկ կը դիմէ — նազըմին, պաղատելով որ զինքը արձակեն, փոխարէն խոստանալով հաւատարմաբար ծառայել կառավարութեան և յեղափոխական գաղտնիքներուն գիտակ պահել ոստիկանութիւնը ⁶⁾:

Ա. Արփիարեանի բանտարկութեան և արձակման բոլոր պարագաները ինքնին հաստատութիւն կը բերեն այդ «հրաշալի» արձակումը լուսաբանելու, եթէ ինկատ առնուի որ

Ա. Արփիարեան բոլոր բանտարկեալներու միա-

ձայն վկայութեամբ, փոքրոգութեան և վախկոտութեան անօրինակ հակապատկեր մը եղած է բանտին մէջ՝ միւս հայ բանտարկեալներուն ցոյց տւած ստոյիկեան տոկունութեան և պատուախնդրութեան հանդէպ 7):

բ. Մինչ Պետրոս Մարիմեան, ծանօթ նամակին հեղինակը, Աքիա կ'աքսորւի ցմահ բերդարգելութեան (բոլոր միւս յեղափոխականները՝ Մուրատ, Գլոճճեան և Ճանկիւլեան՝ մահաւն կը դատապարտուին), Ա. Արփիարեան — որ Պ. Մարիմեանի համարձակ խոստովանութեան և նամակին հետեանքով աւելի ծանր ամբաստանութեան տակ կը գտնուէր քան Պ. Մարիմեանը — բան մը, որ կը հաստատուի քարշերի Մեղայագրին գրուելուն և հրատարակած ըլլալուն իրողութեամբ և նոյն այդ Մեղայագրին հետեւեալ խօսքերով. «տարօրինակ զուգահիսուցութիւններ զիս մեղապարտ կը հանդիսացնէին հանդէպ անողորբելի օրինաց» 8) — հակառակ այդ ամենուն ազատ կ'արձակուի:

գ. Մինչ Ա. Արփիարեանի մատնութիւններուն և նազըմի բոլոր մեքենայութիւններուն հակառակ անպարտ ճանչցած անձեր՝ բժիշկ Յ. Թիրեաքեան և Վահրամ պէյ Տատեան, Պոլսի ընկերութեան մէջ իրենց համբաւով դիրքով և կապերով Ա. Արփիարեանէն անբաղդատելի կերպով բարձր կանգնած, բանտէն արձակուելէն առաջ ներում ստացած միւս բանտարկեալներուն հետ պատրիարքարան կ'առաջնորդուին և Ալեքեան պատրիարքի ներհայութեամբ հաւատարմութեան երդում կուտան հանդիսաւորապէս, «հրաժարիմք ի ստանայէ» — ի ընթերցումէն ետք (այդ ձեւակերպութեան ենթարկեցան ժամանակ մը ետք արձակուած բանտարկեալներն ալ), — Ա. Արփիարեան, այդ բոլոր արձակածներուն մէջ միակ «յեղափոխական» համարուածը, երդման այդ արարողութեան չենթարկուիր և ուղղակի իր տունը կը տարւի նազըմի սեփական կառքով:

Յ. — Արփիարեանի Մեղայագիրը, որ տեսակին մէջ անը որակաւ պիտի համարուի, ինքն իրեն, իր յարակից պարագաներով և իր հետեւութիւններով ամէնասոսկալի ոճիրի մը հանգամանքն ունի, ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ կէտերէն.

ա. Արփիարեան ծածուկ զետեղելով «Արեւելք»-ի մէջ իր Մեղայագիրը, թերթը հրատարակ հանել կուտայ, սպառնալով խմբագրութեան 9): Վկայ՝ *Գ.:

բ. Այդ Մեղայագրով Արփիարեան դատապարտեց 1891 յունուար 5-ին ներում ստացողները և արդարացուց թիւքը կառավարութիւնը, մինչև իսկ աշխարհիս բոլոր կառավարութիւններէն վեր հռչակելով զայն.

«Այն կասկածներն ու ամբաստանութիւններն որոնք կը ծանրանային հայ բանտարկելոց վրայ, եթէ պատահէին ուրիշ աշխարհի մէջ, այդպիսիք երբեք ազատ չէին մնար օրինաց խստութիւններէ»:

գ. Թիրեքիոյ հայութեան առաջին զրագրին մէջ, հրատարակուող դաւաճանեց իր ազգին, ժխտելով թէ անոր և թէ օտարներուն առջև հայկական շարժման գոյութեան իրաւունքը:

դ. Ինքը հանրային գործիչ մը, հայ յեղափոխութեան արշալուստին՝ դասալքութեան ամէնէն անբարոյականացողիչ օրինակը տուա իր ժամանակակից երիտասարդութեան:

4. — Արփիար Արփիարեան բանտէն արձակուած օ-

րէն իվեր անը որ հատմտերմական յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր նազըմ փաշայի հետ 10), բան մը, որ տարօրինակ է անով, որ Ա. Արփիարեան նազըմին հետ ոչ մէկ կապ ունէր բանտարկուելէն առաջ: Եւ թէ քննը, այդ յարաբերութիւններն ուրանալու անկարող, կը ջանայ սքողել իրականութիւնը, տարածայնելով թէ լոկ քաղաքավարական այցեր են որ ինքը կուտար նազըմին իսլամի հանդիսաւոր տօներուն կամ փաշային անձնական ուրախութիւններուն առթիւ, — պարտականութիւն մը, որ միւս ծանօթ բանտարկուածներէն ոչ մէկը կատարած չէ և չի ալ կատարեր, — սակայն այդ արդարացումը, եթէ իրաւ իսկ ըլլար, կրնար միայն նոր ապացոյց մ'ընծայել թէ երախտագիտութեան բացառիկ պատճառ մը ունէին այդ այցերը:

Այդ կասկածելի յարաբերութիւններուն իսկական նկարագիրը լուսաբանելու կրնան ծառայել հետագայ իրողութիւնները.

ա. Գաղտնի, գլուխ-գլխի տեսակցութիւններ ունեցած է դաւաճան Մամբրէ վարդապետին հետ, յաճախ «Հայրենիքի» խմբագրատանը 11): Վկայ՝ «Հայրենիքի» 1891-92-ի գրաշարները:

բ. Ա. Արփիարեանի արձակուելէն շատ չանցած, անգամ մը, Վահան վարդապետ Մինասեան և Մամբրէ, նազըմին քով իրենց մէկ այցելութեան միջոցին, նախարարին մենասենեակը իրենց մտած պահուն, երբ ապշած կ'ընկրկին, Ա. Արփիարեանը տեսնելով հոն, — նազըմ կը փութայ շփոթութիւնին փարատել ու կ'ըսէ ժպտալով.

— Էֆէնտին ալ մեզնէ է, մի՛ քաշուիք:

Վկայ՝ Վահան վարդապետ Մինասեան, որ շատերուն պատմած է այդ դէպքը և օրը օրին:

գ. «Ն. Ա. Վեհափառութեան ամենախոնարհ և երախտագէտ ծառայի» այդ մտերմութեամբ և հաւատարմութեամբ կրնայ բացատրուիլ որ իրեն պէս, իբր յեղափոխական ամբաստանուած անձի մը երաշխաւորութեամբ կառավարութիւնը թող կուտայ իբր յեղափոխական կասկածուած և Եւրօպա փախած Վեհափաշախանին Պօլս վերադառնալ անխռով, առանց ունէ ձեւակերպութեան — մինչդեռ «պատուաւոր» և դիրք ունեցող անձերու երաշխաւորութիւնը բաւական չէր համարուէր նմանօրինակ պարագաներու մէջ:

դ. Ուրիշ անգամ մը խրոխտացած է իր միջնորդութեամբ նազըմին քով փրկել ոստիկանութեան ճանկն ինկած իր մէկ ծանօթը՝ Վկայ՝ Գ.

ե. նազըմէն յանձնարարական առած է գաւառական ոստիկանութեան քաջըլկներուն դէմ պատուաբերելու համար Բ. Շ.: Վկայ՝ Գ.

Յ. — Մատթէոս եպիսկոպոս Եզմիրլեանի պատրիարքական ընտրութեան ատեն — որ այնքան անհաճոյ էր սուլթանին — Ա. Արփիարեան շատ կասկածելի դեր կատարեց, ինչպէս կը հետեւի հետեւեալ պարագաներէն.

ա. Խարդաւանքով Եզմիրլեանի գործակից ընտրել յաջողուց, իբր Կրօնական Ժողովի անդամ, ազգային իշխանութեան դէմ ըմբոստ և հեշտասէր այնպիսի կրօնաւորներ, որոնք, Եզմիրլեանի ընտրութիւնը յաջողցնելու աշխատողներուն մէջ կանխաւ գոյացած համաձայնութեան մը համեմատ, որոշուած էր մեկդի թողուլ 12):

բ. Իզմիրլեանի պաշտօնական դաշտնի յարաբերութիւններուն իրազեկ գանձելու համար խաբէութիւններով պատրիարքարանի քարտուղար ընտրել տւաւ ¹³⁾ Տիրան Բէլէկեան անուն անձը, արտաւոր անցեալի մը տէր ¹⁴⁾: Չեռքի տակէ աշխատեցաւ միանգամայն — թէև՝ ասպարդիւն — վարկաբեկ ընել ու հեռացնել տալ Իզմիրլեանի ան ձն ա կ ան քարտուղարը և դեսպանական յարաբերութիւններու միջնորդը, պր. Յարութիւն Մոստիչեան, յարգանք և վստահութիւն վայելող անձ մը, որ չէր պատկաներ իր խմբակին:

6. — Արփիարեանը կ'ամբաստանուի, սուլթանի աչքի փունջն եղած կորովի Իզմիրլեանը տապալելու դաւաճ մը մէջ, ինչպէս կը տեսնուի հետագայ պարագաներէն.

ա. Ա. Արփիարեան իր մտերմը՝ կարնեցի վաճառական Մ. . . Գ. . . իբր գործիք ծառայեցնելով, ջանաց պատրիարքին ընդդիմադիր կուսակցութիւն մը ստեղծել ֆաղաքական ժողովին մէջ: Այսպէս՝ իր այդ արքանեակին միջոցով ժողովին մէջ պատրիարքն ամբաստանել տւաւ թէ դաշնակցականներու խորհրդով կը գործէ, որուն վրայ՝ Իզմիրլեան վշտացած թողեց հեռացաւ սրահէն, և երեք օր ետք միայն, երբ քաղաքական ժողովն իր կատարեալ վստահութիւնը յայտնեց պատրիարքին և ստիպեց որ Մ. . . Գ. . . ներում խնդրէ պատրիարքէն — միջադէպը փակեած նկատեցաւ:

բ. Նոյն այդ մքենայութիւններու հետեանքով էր որ Համբարձում Պալլարեան, կարնեցի վաճառականներու խմբի մը գլուխն անցած Մ. . . Գ. . . ի հետ, երբ չկարողացաւ Ղեւոնդ եպիսկոպոս Շիշմանեանը կարնի առաջնորդութենէն հրաժարեցնել տալ պատրիարքի իշխանութեամբը — յանդգնեցաւ ժողովին մէջ Իզմիրլեանի երեսն իվեր ըսել, յետէ դուր իբր Իզմիրլեան չէր կրնար Շիշմանեանը ետ բերել տալ ես բերել կուտամ իբր Պալլարեան, ժողովը իրար կ'անցնի, պատրիարքը յուզեած դուրս կ'ելլէ: Այդ թշնամանքով կը յուսային պատրիարքը յանկարծակի բերել իր պաղարիւնութենէն հանել տալ ու հրաժարականը տալու ստիպել:

գ. Ճիշդ այդ ատեններն էր նաև որ Իզմիրլեանի դէմ դաւադրութեան մը լուրերն սկսան պտղտիլ, որուն մէջ խառն էր և Ա. Արփիարեանի անունը — բան մը, որ պատճառ եղաւ ժողովրդային գրգռման. «Հայրենիքի» դէմ:

դ. Սեպտեմբեր 18-ի ցոյցէն ետք խուճը մը մարդիկ Նազըմի և Ա. Արփիարեանի դրդամբ պատրիարքարան կ'երթան ու բարձրագոյն աղաղակներով Իզմիրլեանի հրաժարումը կը պահանջեն:

7. — Այն պահուն, երբ բարենորոգումներու 1895 մայիս 11-ի ծրագրին առթիւ կուռ բանակցութիւններ տեղի կ'ունենային անգլիական, ֆրանսական և ռուսական դեսպաններու և ապա դահլիճներուն միջև սուլթանին ընդդիմադրութիւնը խորտակելու և արդիւնաւոր հետեանքի մը հասնելու նպատակով, երբ Իզմիրլեանը երեք պետութիւններուն իր ուղղած 14 յունիս Յիշատակագրով եւրոպական քօնթրօլը (եւրոպացի բարձրագոյն քօմիսէր, եւրոպական մնայուն յանձնաժողով և ոչ-բնիկ տարրերէ ժանտարմըրի մը) հայնահանգներու մէջ կեանքի, պատուի և ինչքին յարաբերաբար լաւագոյն պաշտպանութիւնը կը համարէր, այն պահուն, երբ Գլխաւորին հեղինակաւոր ձայնը Չերստօնի անմոռաց միտինգին իր գե-

րագագումին կը հասցնէր. Անգլիոյ վայրոյթը Թիւրքիոյ դէմ, երբ Սըր Ֆիլիպ Բըրրի, յոյս տալով հանդերձ Իզմիրլեանին ժողովուրդ վարդապոյն ապագայի մը, յատկապէս կը շեշտէր որ հայերն զգուշանան ունենան համ քայլով առիթ ընծայելու սուլթանին նորանոր և անվերջ ձգձգումներուն, —

Արփիարեան Նազըմի ձեռքը սոսկ կալի գործիք մը եղաւ ¹⁵⁾ խառնակութիւն մը առաջ բերելու Պօլսի մէջ, որով թիւրք կառավարութիւնը կ'ուզէր Իզմիրլեանի և Սըր Ֆիլիպ Բըրրիի անունները, իբր դաւակիցներ հրաշակելով, հայկական դատը անգլիական սատարներու խաղ մը ցուցնել, (Ռուսիոյ) Անգլիոյ նկատմամբ տածած անվստահութիւնը և մայիս 11-ի ծրագրին առթիւ Անգլիոյ եռանդուն գործունէութեան մասին զգացած չկամութիւնը՝ ակնբերե հակառակութեան մը փոխել և այդպիսով մայիս 11-ի ծրագրի ի դեբը և հանել կամ ծայրատ ընդունել տալ և միանգամայն պատուակ մը ստեղծել ջարդերու:

Նազըմի գիտութեամբ այդ ցոյցը կատարելուն կրնան ապացոյց համարել հետագայ իրողութիւնները.

ա. Ա. Արփիարեան հրապարակաւ և աներկիւղ սկսաւ տեսնուիլ Հնչակեան պետերու և յատկապէս պր. Արտաւազ Օհանջանեանի հետ, որ պարսկաթիւրք սահմանազխի մօտ իր խմբին հետ ձերբակալելով Պօլսի բերած և ժամանակ մը բանտարկելէ, ետք ալատարձակեած էր: Այդ տեսակցութիւնները և խորհրդակցութիւնները տեղի կ'ունենային գրեթէ ամէն իրիկուն և Splendide Cafe-ին մէջ — լրտեսներու որջ մը որ այն ատենէն սկսաւ հնչակեան պետերու ժամագրավայր մը հռչակել Պօլսի մէջ ¹⁶⁾:

բ. Սեպտեմբեր 18-ի օրը Մայր-եկեղեցին խմբած ժողովուրդին մէկ մասը, առանց ոստիկանութեան կողմէն ունէ դիմադրութիւն տեսնելու, — թէև օր առաջ լուրը տարածած էր թէ Մայր-եկեղեցին պիտի կատարուի ցոյցը, — կրցաւ թափօններ կազմել և անարգել առաջնալ, փողոցներու երկար շարքէ մը դէպի Բ. Դուռը, որու մուտքը արդէն ժամեր առաջ փակած էր հետեակ և հեծեալ զինուորներու վաշտ մը:

գ. Մինչդեռ գրեթէ նոյն միջոցին բժիշկ պր. Ն. Տաղաւարեան, Թաղական խորհրդի անդամ, պր. Նշան Սիմօնեան, կեդրոնականի ուսուցիչ, Թաղական խորհրդարանի մտնելու ուղեւն ուն համար կը ձերբակալուին (պր. Ն. Սիմօնեան կը դանակուծի ալ) և Ղալաթայ Սէրայ կը տարուին. մինչ առաջին թարգմաններու երաշխաւորութեամբ եկեղեցիէն դուրս ելած և անոնց այդ առթիւ տւած այցեւորութեն անցողներն իսկ կը բանտարկուին, — Ա. Արփիարեան՝ պր. Մաքսիմովի, ոստիկաններու և լրտեսներու ներկայութեամբ ժողովուրդը կառավարութեան դէմ գրգռող մը, յեղափոխական պահանջներով ներկայացող մը, ոչ միայն անվտանգ կը մտնէ և, պր. Մաքսիմովի սաստէն ետք, դուրս կ'ելլէ եկեղեցիէն և իր մազին դպչող ըլլալ, այլ և ամէն տեղ աներկիւղ կը պատմէ իր այդ օրւան քաղաքործութիւնը: Ակայ՝ Գ:

դ. Հակառակ հնչակեաններու յատկագրին, որուն համեմատ ցոյցը որոշեած էր խաղաղասիրական ընել — ինչպէս պաշտօնապէս յայտարարեցին իրենք 1895 սեպտեմբեր 16-ին դեսպաններուն ուղղած գրութեամբ —

Ա. Արփիարեան ջանաց բացարձակ ընդհանրման և նոյնիսկ զինեալ ընդհանրման¹⁷⁾ վերածել այդ ցոյցը: Այդ ընթացքը միանգամայն կը համապատասխանէր կառավարութեան դիտումներուն, որ կուզէր եկեղեցիներն ապաստանող հայերը իբր ապստամբներ ներկայացնել և ոչ ինչազ ցուցարարներ, որպէսզի կարելի ըլլար դեպքաններու հաւանութեամբ՝ զէնքի ուժով դուրս նետել տալ զանոնք եկեղեցիներէն և ատով կատարուած ջարդն ալ արդարացնել:

Հետեւեալ պարագաները կը լուսաբանեն ներկայ մեղադրանքը:

ա. Մինչդեռ դեպքանները, թիւրք կառավարութեան հաւանութեամբ, իրենց առաջին թարգմաններու միջոցով կը ջանային անդորրել ցոյցին ատեն եկեղեցիները ապաստանած հայերը և կը յորդորէին որ իրենց երաշխաւորութեան տակ դուրս ելլեն, — Ա. Արփիարեան անարգել կը մտնէ Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին, որուն դրան քով կըսպասէր իրեն նազըմին մտերիմը, Ստեփան Մելիքեան, լրտեսներու և ոստիկաններու շարքէն անցկացնելու համար, — ու կըսուի հոն ապաստանողները յորդորել ու համոզել որ դուրս չելլան եկեղեցիէն,¹⁸⁾ ապա կը դիմէ ռուսական դեպքանատան առաջին թարգման Մաքսիմովին և կը ներկայացընէ եկեղեցին ապաստանածներու կողմէն գրաւոր «յայտնի» պահանջները^{*)}, որուն վրայ կը վստահի Մաքսիմովին, իբր դրսէն եկող խառնակիչ մը: Թէ Արփիարեանի հոն գտնուած ատեն և թէ յետոյ՝ եկեղեցիին դէմը բակին վրայ նայող *Splendide Café*-ի սենեակէն — որ ոստիկանութեան լրտեսներ վարձած էին — թղթի պատաններ կը նետուին եկեղեցիին բակը, հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Մի՛ ելէք», «Դէմ՝ դրէք»: Վկայ՝ *ի: — Ըսողներ կան թէ Արփիարեանի դրամաբ իր եղբայրը, Ալեքսան Արփիարեան, նոյնը փորձած է կատարել Մայր-եկեղեցիին մէջ¹⁹⁾:

բ. Յոյցէն անմիջապէս ետք, Ա. Արփիարեան դաշնակցականներուն ծանօթ չէզոք անձի մը (Ա. Ս.) իբր հնչակեան վարչութեան պատգամաւոր ներկայանալով, անոր միջոցով ուժանակ և ուժը խնդրեց Դաշնակցութեան Պօլսի Կեդր. Կոմիտէէն, մինչդեռ անյայտ պաշտօնապէս բացուած քննութիւն մը՝ Հնչակեան ներկայացուցիչ Ա. Օհանջանեանի մասնակցութեամբ՝ հաստատեց թէ այդպիսի պաշտօն մը յանձնուած չէր բնաւ Ա. Արփիարեանին և թէ Հնչակեան վարչութիւնը հակառակ իսկ է ուժանակի և ուժմբի գործածութեանը:

8. — 1895 հոկտեմբեր 8/20-ին իրատէին հրատարակուէն ետքը, Արփիար Արփիարեան ինքն անձամբ և իր արբանակներու միջոցով ամէն ճիգ թափեց հանրային կարծիքը խաբելու, տարածայնել տալով թէ սուլթանը լրիւ ընդունած է դեպքաններու մշակած 11 մայիսի ծրագիրը և թէ թիւրք թերթերը իբր թէ դիտմամբ կը ճատ հրատարակած են՝ թիւրք ամբողջ մոլեռանդութիւնը չգրգռելու համար:

9. — Արփիար Արփիարեան ոչ միայն դրամական զեղծում կատարած է իր հանրային գործունէութեան ասպարիզին մէջ, այլ մասնաւորապէս շահագործած է յեղափոխութեան անունը իր նիւթական շահերուն համար:

Իյայտ եկած իրողութիւններէն ծանօթ են հետեւեալները:

ա. Միացեալ Ընկերութեան գողցած է 54 օսմանեան ոսկի²⁰⁾:

բ. 2 հերքուած կասկածներ կան թէ 1890-ին Կովկաս երթալէն առաջ մեծ-եպարքոս Քեամիլ-փաշայէն դրամական նէր մը առած է, որպէսզի Խորէն նարպէլը համոզէ ետ դառնալու Պօլսի²¹⁾:

գ. 1890-ին յեղափոխական գործի համար իրեն յանձնած 1000 ռուբլիի գումարը իւրացուցած է²²⁾:

դ. 1891-ին իր արձակումէն ետք իր համալուր Մեղայագրին համար իբր վարձխոշոր գումար մը նէր ստացած է նազըմէն²³⁾:

ե. 1895-ի ամառը ոստիկան Տիգրան և դաւաճան Մ. Թիւթիւնձիէլը զարնող ահաբեկիչներուն օգնելու և փախցնելու պատրուակով դրամ հաւաքած է — մինչդեռ անոնք, իբր դաշնակցականներ, կը գտնուէին Դաշնակցութեան թաքստոցներուն մէջ և Դաշնակցութեան միջոցներով ալ դուրս հանւեցան Պօլսէն:

զ. 1895 սեպտեմբերին, Հնչակեան ցոյցէն անմիջապէս ետք, դեռ եկեղեցիները չպարպուած, փորձած է իբր Հնչակեան վարչութեան կողմէն, երրորդ անձի մը (Մ. Գ.) միջոցով խաբեբայաբար դրամ շորթել Դաշնակցութեան Պօլսի Կեդր. Կոմիտէէն — բան մը որ վերջինս կուսելով մերժեց, պահանջելով որ այդ դիմումը կատարի պաշտօնապէս միջնորդ ճանաչուած անձին (Ա. Կիրաջեան) միջոցով: Քիչ ետք, ընկերական Խառնատեանի մը մէջ հաստատուեցաւ թէ Հնչակեան վարչութեան կողմէն բնաւ այդպիսի պաշտօն մը յանձնուած չէր Ա. Արփիարեանին: Վկայ՝ պր. Ա. Օհանջանեան և Պօլսի Մակեդոնական Կոմիտէի երկու անդամները:

է. Վերը բերուած իրողութիւններէն դուրս համոզիչ փաստեր կան որ վերջերս հաւաքուած հնչակեան գումարներ խորած է ինքը և պատճառ եղած է Տիգրան Քարակէօզեանի սպանման, դրամական մեծ գումարներ ձեռք անցնելու ակնկալութեամբ²⁴⁾:

10. — Վերջապէս 1895 նոյեմբեր 13-ին Դաշնակցութեան Պօլսի Կեդրոնական Կոմիտէի կողմէն «Հայրենիք», «Արեւելք» և «Ճէրիտիէ Շարգիէ» լրագրերին արած դիմումին առթիւ՝ Արփիարեանը, ոչ միայն չչեղեցաւ Կոմիտէի կողմէն դատապարտուած ընթացքէն, այլ և պատճառ եղաւ իրեն շատ լաւ յայտնի մեր ընկերներէն մէկի Պօլսէն հեռացուելուն:

Ահա այն հիմքերը, որոնք մասամբ ցոյց են տրուած և մասամբ ակնարկուած են միայն՝ Պօլսի Կեդրոնական Կոմիտէի համառօտ վճռագրին մէջ: Հանրային գործիչի դիմակի ներքեւ ամբողջ հինգ տարի շարունակ Արփիար Արփիարեանի կատարած ամէնէն անորակ ելի և ամէնէն պիտի ալի այս գերնէր, որ ստիպեց մեզ միտնալ մահուան զանազան պատգամներու:

*) 1. — Ներումն քաղաքական յանցանքներու համար:
2. — Թղլտութիւն իրենց զէնքերը պահելու:
3. — Կննտութիւն քննարկելու և արձակուում ամսուր քննարկելու:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս Լրացուցիչ Տեղեկագրին, նոյնպէս նաեւ հետագայ ծառայութիւններուն մէջ, իբր զգուշութեան միջոց մը, քանի մը անձերու անունները չենք հրատարակիր: Ամէն մէկ անձան փոխարէն կը ընենք այբուբենի մէկ գիրը — Ա, Բ, Գ, Եւայլն — յաջորդութեան կարգով:

Իմաստագրութիւնս միշտ պատրաստ է հարողոքելու ամէն վըստ ահա եւ ի հայր, այդ անունները եւ շատ պարագաներու մէջ, վկանելու ձեռագրերը:

1. — Վարդ-Պատրիկովի յիշատակարանին նայելով («Շարժում» Թիւ 64, 1898), հետեւեալ բովանդակութիւնն ունէր այդ նամակը.

Տղայագոն, սեպտ.

Սիրելի Ասո, «Պօլիս» գաղով իսկոյն մտակ բարեկամացիք Արփիարի հետ: Ան Թիֆլիս էր, տեսնէր է Ա... հետ. Ա... մեծ վստահութիւն ունի վրան, հազար ռուպլի տեք է հարմնիքի պատրաստութեան համար: Հոս տեսնեցանք, շատ լաւ տպաւորութիւն թողուց. անպատճառ լաւ բարեկամացիք. ասոր շին հասնէր ո՛չ Խանը, ո՛չ Վարդ-Պատրիկովի: Եւ ոչ Մ.: Բուն Պօլսեցի՛ եւ յայտնի ու խնջոք մարդ ըլլալով: Կանոնով շատ ու շատ ստաւել ու օգտակար կընայ ըլլալ եւայլն»:

Մար...

2. — ա. Հին Հնչակեան Կեդրոնը, որ Ա. Արփիարեանի դէմ կատարած տէնօրին աւթիւ տխմար յօդած մը հրատարակեց Դաշնակցութեան դէմ («Հնչակ», 16 յունւար 1896), տարի մը ետք ուրիշ լեզու կը գործածէր նոյն այդ անձնաւորութեան վերաբերմամբ: Ինչքան եւ անմաքուր ըլլային Հնչակեան աղբիւրները, սակայն տերահազակ Կեդրոնին ապաշխարութեանը հանդիսատես ըլլալու համար մենք երբեմն-երբեմն անոր հրատարակութիւններէն ալ ցուցմունքներ պիտի քաղենք:

«Մի շարք յայտնութիւններ հետ Արփիարեանն այդ ժամանակ անբաստանում է, իբրև յեղափոխական եր, Խորէն նարեկին, Վահրամ պէյ Տատեանին, դրոսոր Թիրաքեանին» («Ապտակ», 1896, Թիւ 10):

բ. Յ. Զանկիւլեան իր «Դիմակաւորներուն» մէջ (Երես 59) նոր անուն մըն ալ կ'աւելցնէ մատնածներու ցանկին վրայ *).

«90 թուականին Արփիարի Թիֆլիս գտնուած միջոցին... ի մէջ ժողով մը կը լինի որուն ներկայ կը գտնուին Պ. Պ. Մ. Արամ՝ նահապետեան եւ ուրիշ քանի մը անձնաւորութիւններ, նաեւ Արփիարը: 91 թուականին Արամ՝ նահապետեան Պօլսա կուգայ, քանի մը օրէն վերջ կը ձեռնարկուի. Նազմ Նահապետեանին կը հարցնէ Թիֆլիս... ի մէջ ըրած ժողովին ինչ նպատակ ունէր: Պ. Արամ կ'ապառ թէ արդեօք իրենց մէջ ո՞վ եղած է մատնիչ: Նազմ պ. Արամին մտածելու եւ ուրախարար մեղոց չի տալով կ'ըսէ.

— Այս բոլորք մի ըստ մեռէ ինչ հարցաքննութեան մէջ ըսած է Արփիար. եթէ կ'ուրանաս հիմա ներկայութեանդ բերեմ: Այս ժողովի մէջ գտնուողներէն միայն Արամ եւ Արփիարն էին որ թուրքիս մտած էին: Պ. Արամ կ'արտաբերէ... հինգ տարի տառապանքներ վերջ ներման կ'արժանանայ»:

գ. 2 հերթած ա մ բ ա տ ա ն ու թ ի լ ն ն ե ր կան թէ Արփիարեան 1892-ի մարտին մեղսակից գտնուած է Պետրոս Տոնապետեանի ձերբակալման գործին: Ինք Պետրոս Տոնապետեան, խմբագրութեանս ուղղած նամակի մը մէջ (15 յունվ. 1899), յենկելով Բէյրութէն ստացած տեղեկութիւններուն վրայ, բացարձակապէս կը պնդէ Արփիարեանի մեղսակցութիւնը: Տես նաև «Հնչակ» 1896, Թիւ 22:

*) Շարք մը համազամանքներ կը համոզեն, որ վերը բերուած ներք «Հարցաքննութիւնները» միայն կ'ըսուի մ'անսերը շին Արփիարի գործին մէջ: Անկասկած, Արփիար ուրիշ քննութիւններու ալ նմանակութիւններ կ'ունենային իր երկնոս եւ անհանգիստ ընտանեկանը ըստնէն ուրիշ գրութիւններ ալ ուղարկած է ուստիկանութեան, որոնք տպաւէն անպայտ կը մասն:

3. — Օգտուելով այն պարագայէն որ դաշոյն մը գողցած էր Վահրամ Տատեանի սրահէն, Խաչիկի սպանութեան տակաւին աթիսներ առաջ, երբ Վահրամ Տատեան Եւրօպա կը գտնուէր, — Նազմ գործին մեծ կերպարանք մը տալ ուզեց. լրտես Մելքոն Պարոնիկեանի միջոցով սպանուիչներու եւ խոստումներու տակ, թելադրելու ալ պատանի Արմենակին — Տատեաններու տունը ազատ ելուժուող ունէր ան — որ իր հարցաքննութիւններուն մէջ Վահրամ Տատեանէն առած յայտարարէ Խաչիկի սպանութեան հրամանը եւ դաշոյնը: Դաւն անյաջող ելաւ. դաշոյնը չկար մշտնեղ. ատկէ զատ Վհմէտ Ճէլլալէտօտին փաշա եւ Պէշիկթաշի կառավարիչ Հասան փաշա, որոնք մօտէն ծանօթ էին դաշոյնին եւ իր պատմութեանը, գրաւոր եւ բերանացի վկայեցին իրողութիւնը, եւ ինքիքը փակուած նկատուեցաւ: Երեք օրուան բանտարկութեանէն ետք Վահրամ Տատեան ազատ արձակուած էր:

4. — Վահրամ Տատեանի՝ Ա. Արփիարեանի կողմէն մատնուած ըլլալուն մասին ուրիշ վկայութիւններ.

ա) «Օր մը, 1895-ին, Ա. Վ., Արփիար Էֆէնտի մօտիկ բարեկամ, իրեն բանտակից, իր մէկ մտերմին, սրտակցին ներկայութեանը յայտնեց, թէ Արփիար շատ խղճահար է Վահրամ պէյի համար»: Հրանդ, «Շարժում», 1898, Թիւ 29:

բ) «Հայազգի վաճառական մը (Ա.), — որ վերջերս այցելած է Վ. Տատեանին, — տիկին Տատեանի բերնէն լսած է որ Ա. Արփիարեան Վ. Տատեանի մասին իր ըրած անբաստանութիւնը կրկնած է տիկնոջ ներկայութեանը, Նազմին առջեւ»:

գ) «Այս միջոցին ծանօթ ուստիկան մը որ օր ընդմէջ թէ Վ. Տատեանի եւ թէ Արփիարի մօտ կը հսկէր, ամէն տեղեկութիւններ կուտար Վ. Տատեանին Արփիարի ընթացքին վրայ. եւ մինչեւ իսկ նոյն միջոցին իմաց տրուեցաւ թէ ոստիկանութեան նախագահ Հրանտի Էֆէնտի պիշր ատեն երկարօրէն Արփիարի մօտ գտնուած, նորա հետ երկարօրէն գաղտնի տեսնուած եւ յետոյ թուղթ մը գրուելով՝ Արփիարին ստորագրել տուած էր. Արփիարի խարդախութիւններն, երկուայրի պատասխաններն այն աստիճանի ոստիկանութեան առջեւ կատարած յարուցանել կուտան Վ. Տատեանի նկատմամբ որ մինչեւ իսկ եպարքոս Բեասիլ փաշան կը պարտաւորի թէ կ'ըզբէ գրել ոստիկանութեան նախարարին՝ յայտնելով թէ Տատեան մեղապարտ չ'է, եւ թէ ինքն զրկած է Արփիարն Նար-Պէյի հետ տեսնուելու եւ Պօլիս զրկել տալու... Վ. Տատեանի ազատութեան վերջ մէկ թիւրք անձնաւորութիւն մտերմաբար յայտնած է Տատեանի թէ քեզ բարեկամաբար կը յանձնարարեմ առանց մանրամասնութեան մտնելու, որպէսզի այսուհետեւ այդ Արփիար կոչուած անձին ոչ բարեւ տաս եւ ոչ ալ ընդունիս ըու տունդ»: — Իմաստագրութեան մօտ գտնուող Բ. Տեղեկագիր մը, որ կը պատկանի յեղափոխական կուսակցութիւններէ գուրս անձնաւորութեան մը:

5. — Տօքթօր Յ. Թիրեաքեան նոյն պարագաները պատմած է նաև պր. Մելքոն Կիրճեանին (Հրանդ.

«... Օրին մէկը Թիրեաքեանի այցելութեան գացի մէկ բարեկամիս հետ: Կարգ մը խօսքերու շարքին մէջ, եւ ըսի թէ, հարցարանին համեմատ, բանտարկութեանը ժամանակ, պէտք է իր քովը փնտռուած ըլլայ անուններու եւ նուէրներու ցանկ մը: Ու միւսնոյն ժամանակ աւելցուցի որ ինձի բան մը չըսէ, այլ իր խղճին հետ դատաստանը տեսնէ: Հազիւ թէ այս խօսքերս կաւարտէի, բիշիկն ուրքի կ'ալ արձուէր ու շղային ստակալի ցնցումով մը.

— Իրա՞ւ կըսես, Հրանդ.
— Այո, Տօքթօր:
— Ի՞նչըն ըսէ:

— Կատակ չեմ ընելու:

— Վա՛յ սարսափելի սրիկայ:

Ու պատկառելի բժիշկը, քանի մը վայրկեան զլուխը ճանկերուն մէջ ճրգմորսորիկէ յետոյ ըսաւ. «Ա՛խ, ի՛նչ քաշեցի պատառիկ մը թուղթի վրայ նշանակուած անուններէ»: Այդ անուններուն մէջ կարդայուած է Գարբիէ Նորատունկեանի անունը: Ան ալ կոչուած է վկայութեան, բայց վսեմաշուքը կարկամ պատասխաններ տուած է եւ բժիշկը նորանոր դժուարութիւններու բախած:

— Ա՛խ, հոգիս ելաւ այդ պատասխանին համար, ըսաւ Տօքթօրը: «Շարժում», 1898, թիւ 29:

6. — ա. «Ահա ծնունդն դալով ընդհանուր ներուժը կը տրուի. Արփիարք հակառակ իր դաւաճանութեան, բանարը կը մնայ: Նոյն ատեն դիւերանց աղերսագիր մը գրելով՝ Նազըմէն տեսութիւն կուղէ յայտնելով միանգամայն թէ կարևոր ըսելիքներ ունին Գիշերանց Նազըմի տունը կ'անաջնորդուի, հոն կը խոստանայ Նազըմին ծառայութեան ներքեւ մտնալ եւ ամբողջ յեղափոխութեան գաղտնիքն նրուան հանել, այդ գործով զբաղողներն լաւ մը հասակայում»): Տեղեկագիր Բ:

բ. «Արփիարք ներվածների մէջ չէր. ոտիկանները ինձ պատմում էին թէ վերջը ինչպէս նա ընկել էր Նազըմի ոտքերը, աղաչել, պաղատել այս խօսքերով.

— Էֆէնտիս, դուրժարընդ, բէն հէփաի եաբարըմ դէօվէթ իշիւն, նէ խտէյօրսընդ:

Նազըմը զգած հայ հանճարեղ ստրուկի քծնումից, եւ զգալով թէ Արփիարքի պէս մարդը ինչքան օգտակար կը լինէր իրա համար, վազում է պալատ փչելով եւ կէս գիշերին Արփիարքի ազատման թուղթը բերում: Արփիարքը գիշերը կառքով դառնում է իր տունը եւ շուտով «Արեւելք»ի մէջ իր հռչակագոր մեղայագիրը գրում: Վարդ Պատրիկով, «Շարժում», 1898, թիւ 73:

7. — ա. «Կ. Պօլսոյ բանտին մէջ մի անգամ պահապաններէն մէկը ըսաւ ինձ Պետրոս Փարեանի (Բարկէն) ձերբակալման առթիւ որ այն միջոցին 18-19 տարեկան էր. անկէց տոմս մը բերած էր ինձ. — Այս մի տարեան մէջ 5-600 բանտարկեալներ տեսայ հայոց խնդրի վերաբերող, տեսայ նաեւ 16-17 տարեկան տղաք, ոմանք միայն բռնուելու առաջին օրերը տխուր էին, յետոյ ամէնքը, մեծ մասամբ, կը զուարճանային, կերգէին ու հոգեբանի չէր, սակայն չտեսայ Արփիարք Էֆէնտիսի պէս ալ չաք հէրիֆ մը. պէյի պէս կապրէր, ունէր անկողին փառաւոր, ամէն օր իր տունէն մի քանի տեսակ կերակուր կը բերէին, օտային մէջ ինձ հետ կապրէր ու քնանար, թուղթ ու միւսն ունէր, բայց ամէն օր տխուր էր ու կուլար եւ օրը 4-5 նամակ կը գրէր Նազըմին (նախարարին): Պետրոս Տոնապետեան, նամակ խմբագրութեան, 20 յունուար 1899:

բ. «Մարիմեան 95-ին, Ազարեանի ջանքով, ներման արժանացած, Պօլիս կը դառնայ: Արփիարք Էֆէնտիսի այցելութեան կ'երթայ ու դողդողալով, չուրն ինկած հաւու պէս կ'իկտած, սենեակէն ներս կը սպրդի իր առաջին խօսքերը կ'ըլլան ինքզինքը արդարացընելու բառեր կառաչել: Մարիմեան կ'ըսէ. «Ես չեմ հասկնար, պարոն Արփիարք. լաւ կ'ընէք որ դուրս ելլէք»: Ու իր զգաւնը ուրիշներու յայտնած է Արփիարք Էֆէնտիսի մասին»: Հրանդ, «Շարժում», 1898, թիւ 29:

8. — Ա. Արփիարեան «Մարտի» մէջ (1897, թիւ 6) ինքն իր բերնով աւելի կը ծանրացնէ «անողորմելի օրինաց հանգեպ» իր յանցապարտութիւնը ասպցուցանող իրողութիւնները.

«Իմ ձերբակալութեանս պատճառն էր Տրապիզոնի կեդրոնէն Պօլիս Համաբարձում Պօյաճեանին (Մուրատ) գրուած կարգ մը նամակներ, որոնց մէջ անունս յիշատակուած էր դա՛ն ա գ ա՛ն պ ա ռ ա գ ա՛ն ն եր ո՞վ Պօյաճեանի բայցալուծութեանը Մարտի ինքն առնելով այդ նամակները յանձնած էր Նազըմին. յեղ ա փ ո խ ա կ ա ն շ ա տ մ ը գ ա ղ ա ն ի ք ն եր կ եր ե ա ն կ ա ն այդ նամակներէն»):

9. — ա. «Արեւելքի» խմբագրութիւնն ընդդիմացաւ Մեղայագիրն իր թերթում ղետեղելուն Այդաեղ վատը (Ա. Արփիարեան) հասկանալի կերպով ազդարարում է, եթէ իր պահանջը չկատարվէ «Արեւելք»ի խմբագրութիւնը «ճանրապէս կը սուժէ»: . . . Բայց այդ թերթի խմբագրութիւնն այդպիսի ամօթից յետոյ հարկ է տեսնում Արփիարեանին արտաքսել իր, այսինքն խմբագրութեան անդամակցութիւնից»): «Ապտակ», 1896, թիւ 10:

բ) «Ազատուելուց յետոյ երբ վարչութիւնէն գաղտնի իր մեղայագիրը տպել տուաւ «Արեւելք»ի մէջ, վարչութեան պահպանողական համարուած անձինքն ամօթ համարեցին այդպիսի մի ստոր մեղայագրի հրատարակութիւնը թուրքերէ թերթի մէջ, եւ երբ արգելք յայտնեցին, Արփիարքը սպառնացաւ. «Ինչ է՛ այս, կեսնքս ազատելուն համար ես երախտագիտութիւն կը յայտնեմ, իսկ դուք արգելք կը դնէք թագաւորին շնորհակալութիւնս մատուցանելու»: Վարչութիւնը պարտաւորուած ձայնը կարեց իսկ միքանի օրից արտաքսեց վարչութեան անդամակցութիւնից, պատճառարանելով թէ յայտ կառավարութեան կասկածելի է ու բանտարկուելուց յետոյ չեն կարող ընդունել նրան»: Նամակ խմբ., Պետրոս Տոնապետեան, 20 յունուար 1899:

10. — ա. «Արփիարքի տեսութիւններն ամենօրեայ եղած էին ոտիկանութեան. Դրան մէջ եւ Նազըմի տունը երթալով, երկար տեսութիւններ կ'ընէր՝ Նազըմի հետ»: Տեղեկագիր Բ:

բ. «Պ. Չկրազ հաւաստիարար կը խօսէր Արփիարեանի եւ իւր զխաւոր արբանեակներու «թիւրք ոտիկանութեան գործակատարներ» լինելու մասին: Նա յարեց թէ Կ. Պօլսոյ մէջ այդ Արփիարեան խմբակի մի քանի անդամները, ինչպէս օր. Ար. Ս. որ կը ներկայանային եւ իր յանուն շնչակեան կուսակցութեան կը գործէին, ներքնապէս Նազըմ վաշայի գործակատարներն եղած լինելու էին: Նա այն զօրաւոր պատճառը կը բերէր թէ, հնայելով որ յոյն եւ եւրօպայցի հասարակութիւններն անգամ զիտէին որ այդ մարդիկն էին Կ. Պօլսոյ մէջ տեղի ունեցող կարգ մը դէպքերու եւ բռնութեամբ դրամ հաւաքելու հեղինակները եւ հրապարակաւ ալ մասնացոյց կը լինէին, այնու ամենայնիւ չէին ձեռք բերելու եր քանի որ իրենց թեւ ու թիկունք ունէին Նազըմ վաշան: Պ. Չկրազ միանգամայն հաղորդեց թէ նոցա ձեռքով բռնի կերպիւ եւ ոճրագործութեամբ հաւաքուած մեծագումար գրամէն 5000 ոսկի բաժին ընկած է եղեր Նազըմ վաշային:

Ապա պ. Չկրազը դառնալով Արփիարեանի հետաւոր անդալին ի մէջ այլոց ըսաւ. «Արփիարք Միացեալ ընկերութեանէն քառասուն ոսկի գողնալով կըք իրողութիւնը մէջտեղ ելաւ, հարցուցինք իրեն.

— Ինչո՞ւ գողցար:
— Գանձապետէն վրէժս լուծելու համար, պատասխանեց մեզ Արփիարք. . . Պ. Տոն. «Ապտակ», 1896, թիւ 7:

գ. «Ինք (Արփիարեան) խոստովանեցաւ, թէ ինք եւ թէ Բաշալեան մտերմօրէն կը տեսնուին եղեր եւ քանի մը անգամներ ալ ձաշած են Նազըմի տունը. երբ դիտողութիւն ըրի, ըսաւ.

— Մենք այնպիսի շահեր ունեցած ենք անոր հետ, որ ոչ միայն ձեզ, այլ եւ ոչ մէկու մը կրնամ յայտնել»: «Իմակաւորներ», երես 46:

դ. Բժիշկ Էաշինեան, որ վերջերս Քալիֆօնիա կը գտնէր եւ 1898-ին իր հնչակեան յայտնի էր Պօլսի մէջ խոստովանած է իր մէկ բարեկամին (*ծ.), թէ ինքը Նազըմին լրտեսն էր այն ատեն, եւ թէ այդ ստոր պաշտօնը թողած փախած էր Պօլսէն իր աղջկան մահանէն ետքը միայն, որ իբր երկնային պատուհաս մը նկատած էր: Բժիշկ Էաշինեան այդ առթիւ թւած է իրեն պաշտօնակից քանի մը հայ լրտեսներու անուններ ևս, եւ ամենէն առաջ՝ Ա. Արփիարեանինը:

Ե. «Երբ բռնեցայ իմ թուղթերի մէջից մի նամակ գտնեցաւ. նամակիս երրորդ կէտին մէջ պատասխանել էի թէ «ինչ հարցնում էք Հայկակի (Արփիար բառը չկար նամակիս մէջ) վերաբերմամբ. գիտեք թէ ես Հայկակի վրայ ոչ մէկ հաւատք չունիմ, իմ կարծիքով նա ս. տ. ո. ր. արարած է և պէտք չէ ամենեւին վստահութիւն ունենայ նորա վրայ»: Այս կէտի մասին թէ՛ նախարարը և թէ՛ մանաւանդ Հիւսիսին, առանձինն, առանձինն, շատ կծու կերպիւ ինձ յանդիմանեցին ասելով «գոչք գիտնալով թէ Արփիարը այժմ գ. ա. դ. տ. ն. ա. պ. է. ս. մ. Ե. Ղ. Կ. Ը. Ծ. ա. ո. ա. յ. է. (սղմէթ էտիօր), նորա համար ամէն տեղ կաշխատեք վատհամբաւել Արփիարը, ա. Լ. Է. ա. ք. հ. է. ր. Ի. Ֆ. անուանելով զինքը»: Պետրոս Տօնապետեան, նամակ խմբ. 15 յունվ. 1899: Տես նաև «Հնչակ», 1896, թիւ 22:

Գ. Խմբագրութեանս ձեռքը գտնեա՞ծ երկու կարգ թղթերէ (*Զ. և *Է.) կը հետևի որ Ա. Արփիարեան, Պօլսէն դուրս ելլալէն ետք, գաղտնիցեցած չէ իր յարաբերութիւնները նազըմին հետ:

Նազըմէն ա մ ս ա կ ա ն կը ստանայ եղեր, իբր լրտեսութեան վարձ, լուրի մը նայելով, 25 օսմանեան ոսկի: Նազըմին պաշտօնանկութենէն ետք մէկ-երկու անգամ աղերսագրերով դիմած է ոստիկանութեան նոր նախարարին, Շէֆիք պէյին, — անգամ մը իր եղբորը Ալեքսան Արփիարեանի և ուրիշ անգամ մըն ալ Տիրան Քէլէքեանի միջոցով: Այդ աղերսագրերէն մէկուն մէջ Արփիարեան «իր նախկին հնչակեան ընկերները կը մատնէ, աւելցնելով որ ինք, ըստ վաղեմի դիտաւորութեան ընթացք մը պիտի բռնէ, որ մէկ կողմանէ Թիւրքիայի հաւատարիմ մնայ՝ լուրեր տարով և միւս կողմանէ ալ իր ընկերներուն հետ առերես համաժողով ըլլայ. ասոր համար ինք, հնչակեանց քայքայումէն ետք, Եգիպտոս կ'երթայ հոն ի բրեւ թէ ապստամբական լրագիր մը հրատարակելու համար... թէ ինքը սրտանց օսմանեան կառավարութեանը կապած է. յեղափոխականաց հետ մէկ ըլլալը կեղծ է և կ'աղաչէ որ. դրամական օգնութիւնը նորէն իրեն շնորհուի»: *Է.

«Թէպէտև ասկէ (1899-ի սկզբէն) տարիակէս երկու տարի առաջ Արփիարեան մասնաւոր աղերսագրով Քրանսերէն լեզուաւ, Շէֆիքի, ուրիշի մը միջոցաւ, դիմում ըրած է. սակայն ո՛չ Շէֆիք և ո՛չ ուրիշներ ընդունած են և ո՛չ ալ կարևորութիւն տուած... Ամսականը դադրեցուցած է» (Շէֆիքի օրով): *Զ:

11.— ա. «Մամբրէ... նազըմի կողմանէ բանտին մէջ միշտ Արփիարի քովն էր, կը տեսնէր: Արփիար (իր արձակումէն յետոյ միշտ Մամբրէի հետ կը գործէր»: Տեղեկագիր Բ:

բ. «Ինչ նման շատեր տեսած ըլլալու են որ Մամբրէ և Վահան վարդապետ յաճախ կ'երթան կէին «Հայրենիք» խմբագրատուն ու ոստիկանութեան նախարարի պաշտօնատունը, իբր միջնորդ գործակատարներ»: Պ. Տօնապետ, նամ. խմբ. 15 յուն. 1899:

գ. «Արփիար «Հայրենիք» խմբագրատան մի սենեկի մէջ գաղտնի կը տեսնուի Մամբրէ վարդապետի հետ, որուն մատնիչ ըլլալն արդէն յայտնեա՞ծ էր: Դիպածով իր ցրտիցը կը տեսնէ այդ գաղտնագողի տեսակցութիւնը. ցրտիցը դիտողութիւն մը կ'ընէ, ըսելով

— Քանի որ Մամբրէն մատնիչ մըն է, պէտք չէ տեսնուի անոր հետ:

— Ինչո՞ւ, մատնիչ ըլլալով ինչ կ'ըլլայ. միթէ՞ պէտք չէ անոր հետ տեսնուիլ կ'ըսէ Արփիար, ու կասկածելով ցրտիչին դիտողութեանը վրայ կը յաւելու.

— Քանի որ մատնիչ մըն է, չեմ ուզեր որ ուրիշներ տեսնան կամ դիտան խմբագրատան մէջ անոր հետ տեսնուիլ»: «Դիմակաւորներ», երես 58:

12.— Արփիարեան, օգտուելով մէկ-երկու բացակայութիւններէ, բողբոլին հակառակ ուղղութիւն մը կը խնէ, և անոնք որ տարբեր քուէներով կերթան քուէտուփին մօտ կանխաւոր համաձայնութեան մը համեմատ, կը պարտաւորին փոխել իրենց քուէները պր. Արփիարեանի թելադրութեամբ, իբրև թէ օրերով եղած համաձայնութիւնը, մեր ամենքի համաձայնութեամբ փոխուած է, և թէ՛ Իդրիսեան կը խոստանայ կարգի բերել այդ ըմբոս հոգեւորականները: Պր. Մոսաիչեան ու Պ. . . երկուքն ալ դո՛ւ գացած էին պր. Արփիարի այդ չարահար մեքենայութեանը և անոնք ալ իրենց կարգին, ուրիշներու քուէները փոխել տուած»: *Ը:

13.— «Արփիար Քէլէկեանը գործիք ըրած էր, որուն միջոցաւ Պատրիարքարանի գաղտնիքներ կը խնդրուսակցութեան շահուն»): Հնչակեան Բարեպաշտի նամակը իր եղբորը, 18 փետրուար 1898:

14.— Պօլսի մեր ընկերներէն մէկը, 1894-ին, Արփիարեանի թելադրութեամբ, պր. Յար. Թիրեաքեանին կը գիմէ ուսանողի մը համար նպաստ խնդրելու, ու հետեւեալ պատասխանը կը ստանայ.

— Թող Քէլէկեանը 1890-ին իր առած փախած դրամէն վճարէ:

Իսկ պր. Մ. Կիւրճեանին բացորոշ ըսած էր ինքը թէ Տ. Քէլէկեան 1890-ին 150 օսմանեան ոսկի առնելով կծկած էր Պօլսէն:

Ընթերցողներուն արդէն յայտնի է որ Տիրան Քէլէկեան 1896-էն ետք իբր երիտասարդ-թիւրք յայտնեցաւ Լօմոսի ու Պարիզի մէջ և յետոյ տիրահաշակ Մուրատ պէյին հետ Պօլսի վերադարձաւ, Ահմէդ Ճէլալտփինի պոչէն բռնած: Անկէ ի վեր պաշտօն ունի Անձնական գանձուն նախարարութեան մէջ և «պարապոյ ժամերուն» լրտեսական յայտնութիւններով կը զբաղի. վերջերս Լահէ գացած էր, Ահմէտօղլին շուրջ հայերու և երիտասարդ թիւրքերու շարժումները լրտեսելու պաշտօնով: Տես նաև «Դրօշակ» 1898, թիւ 10, և 1899, թիւ 5:

15.— ա. «Աբիա եղած ատենիս (բանտ) քանի մը ազատամիտ թիւրքեր՝ Պօլսէն իրենց բարեկամներէն (Պապ-Ալիէն) նամակներ ստացած էին, որոնք երգումով հաստատեցին մեզի, թէ նազիմ Պապ-Ալիի ցոյցին մէջ մատ ունէր և թէ ցոյցէն առաջ ինք գիտէր ու իր ուզածին պէս ընել տուաւ... «Դիմակաւորներ», երես 60:

բ. «Պապ-Ալիի ցոյցէն 10-15 օր առաջ պատիւ ունեցայ խիստ մտերմօրէն տեսակցելու Անգլիոյ դիւանագիտութեան ներկայացուցիչ Սըր Ֆիլիպ Քըրրիի հետ: Այլևայլ խօսակցութեանց մէջ դեսպանը յիշեց ինձ հետեւեալ խօսքերը. — «Հայերը Անգլիոյ վրայ բնաւ յոյս դնելու չեն, քանի որ Ռուսոյ ընդդիմութիւնը կայ. Անգլիա բան մը չէ կարող ընել. հայերը պէտք է հանդարտ կենան և գոհ լինին առայժմ տրուած ծրագրի պարունակութենէն. ապա-

գային այդ ծրագիրը ընդարձակելու շատ յոյսեր կան»,
 և այլն: Ես այն ատեն դեսպանին այս խօսքերը հաղոր-
 դեցի Պապը-Ալիի ցոյցը կազմակերպող ու վարող
 անձնաւորութեան, այսինքն հնչակեան կոմիտէի այն ան-
 դամին, որ ամէն ոք կը ճանչնայ զայն և անոր դա-
 ւաճան գործերը... Այդ դաւաճանը աւելի օտար
 թեւագրութիւններէ ստիպեալ քան թէ համոզուած,
 ինձ պատասխանեց թէ՛ «ցոյցը անհրաժեշտ է, հայ-
 կական ինքիրը սառած է պէտք է տաքցնել» և այլն:
 Շեշտեցինք դեսպանին խօսքերը, սակայն դարձեալ
 անդրդուելի մնաց և քվիթազով մը՝ աւելի ճիւղ-
 դային՝ հեռացաւ հեռուեալ խօսքերը իբր թոյն ժայթ-
 քեցնելով — «Տեսէ՛ք, ի՞նչպէս նմանը չտեսնուած
 ցոյց մը պիտի լինի. Հնչակեանները մեռած չեն»
 Թափառիկ, «Միութիւն», 1898, մայիս, թիւ 22:

գ. 1895 սեպտեմբեր 18-ի ցոյցին մէջ Արփիարեանի
 և իր արբանեակներուն կատարած դաւաճան դերը նոր
 հաստատութիւն մը կը ստանայ այն իրողութեամբ, որ հին
 Կեդրոնի տապալման ձեռագիրն ստորագրող պարոն-
 ները, պարագլուխ ունենալով Արփիարեան, կը լւան
 ձեռքերնին այդ ցոյցէն և անոր ամբողջ պատասխանա-
 տութիւնը կը ծանրացնեն Կեդրոնի անդամներու վրայ:

«Նկատելով որ Պոլսոյ սեպտեմբեր 18-ի ցոյցը
 կազմակերպելու հրահանգ տուած են առանց մեր
 դատին նպատակը ըլլալուն հիմնական համոզում
 մը և ապացոյց մը ունենալու և առանց նկատողու-
 թեան առնելու քաղաքական հանգամանքները հա-
 կառակ իրենց տրուած խորհուրդներուն.

«Նկատելով որ Պոլսոյ այս ցոյցին առթիւ երկրին
 զանազան կողմերու Մասնաճիւղերուն զգուշացուցիչ
 հրահանգներ չեն ղրկած, որով երկիրը ցոյցին բոլոր-
 ովին անտեղեակ ըլլալով՝ չէ կարողացած անձնա-
 պաշտպանութեան պատրաստուիլ ուստի և զօժ գա-
 ցած է յանկարծական կոտորածներու, և այլն»:

16.— «Միութիւն»-ի մէջ պր. Ճշմարտախօսեան կը
 հրատարակէ «Լրտես-Յեղափոխականը» խորագրին տակ
 «ողբերգութիւն մը», ուր Արփիարեանի 1895-ի գոր-
 ծունէութեան վերաբերեալ ճշգրիտ փաստեր կը գտնենք:

Այս անգամ մասնանիշ կ'ընենք առաջին տեսա-
 րանը, ուր Splendide Cafe-ի մէջ Արփիարեան հըն-
 չակեան պետերու հետ կը խորհրդակցի ցոյցի մասին,
 ըրտեսներէ շրջապատուած: «Միութիւն», 1899, թիւ 27:

17.— «Ընկերութեան (Հնչակեան) արատ բե-
 րող շատ անձնաւորութիւններ գոյցեր են դրամ-
 ները ու զանազան անյաջողութեանց պատճառ եղեր
 են. արդէն սխալ հաշիւ մը ըրեր են. խաղա-
 ղասիրական ցոյց պիտի ըլլայ եղեր
 ու հրաման եկեր ոչ մէկու զէնք գործածել. բայց
 ապշուած թիւն մըն ալ ըրեր են ժողովուրդը
 զինելով այնպէս որ կէս զինուած կէս ան-
 զէն՝ մէկը դիմադրեր միւսը փակեր»: Հնչակեան
 Ուրիէն «Նամակ Շինականին», 25 դեկտեմբեր 1895:

բ. «Երբոր ցոյցի պատրաստեցանք, կուսակցութե-
 նէն եղածին չափ զէնք բաշխուեցաւ»: Բարեպաշտ, 17
 մարտ 1896:

գ. «Լրտես-Յեղափոխական»-ի երկրորդ և յաջորդ
 տեսարաններուն մէջ պր. Ճշմարտախօսեան կը զար-
 գացնէ այն միտքը թէ 1895-ի ցոյցը Աարչութիւնը
 կ'որոշէ խաղաղասիրական ընելը բայց նազովի

պահանջով. Արփիար իր երկու արբանեակներու
 աջակցութեամբ զէնքով կատարել կուտայ: «Միու-
 թիւն», 1899, թիւ 28, 30 և 31:

դ. Պր. Թափառիկ իր մէկ յօդուածին մէջ «Ո՞վ
 է պատասխանատուն» («Միութիւն», 1899, թիւ 28),
 երկար կը ծանրանայ այս կնիքին վրայ: Վարտապենք
 կտոր մը միայն.

«... Ցոյցի խորհուրդին մասնակցող երկու վըս-
 տահելի անձեր ցոյցէն յետոյ զարմանք կը յայտ-
 նէին թէ ի՞նչպէս զէնքեր բաժնուած են ժողովուր-
 դին և իրենք բնաւ տեղեկութիւն չունին այդ մասին:
 Պէտք է յայտնել այստեղ, որ այդ պարոնները ցոյցէն
 երկու օր առաջ խորհրդակցութեան մասնակցած են
 և մինչև այդ պահուն ցոյցին խաղաղասիրական լի-
 նելու վրայ խօսուած է: Այո, որոշած էին անզէն
 պատգամաւորութիւն մը, սակայն յետոյ Արփիարի
 շնորհիւ զէնքով եղաւ, կոմիտէին դաւաճան անդամ-
 մներուն խորհուրդով, և խղճամիտ անդամներուն բա-
 ցակալութեանը»:

ե. «Լոնդոնի» մէջ մեր ներկայութեան Արփիար իր
 բերնով խոստովանեցաւ Օհանջանին, ըսելով.

— Իուք տղայ էք և յիմար. ես Պապ-Ալիի ցոյցը
 15 օր յետաձգեցի ձեզ մատնելու և միայն
 խաղցնելով, մինչև որ ես իմ գործերս տեսայ:
 Այդ 15 օր յետաձգելու մէջ ես իմ շահերս
 ունէի. զանոնք ապահովցուցի և ապա ցոյցի հրա-
 մանը տուի»: «Իմականութիւն», երես 60:

Թող չզարմանայ ընթերցողը անխիղճ սրիկայի մը հա-
 կառնկերական այս ընթացքին վրայ: Արփիարեանը դա-
 ւաճան է ինքնութեան, և ինչպէս ամէն դաւաճան՝ վախ-
 կոտ է վերաւոր նապաստակի մը չափ: Ատ տեսակի բնա-
 ւորութիւնները բնականաբար զիրենք ապահով կը զգան
 միայն ուժեղներու գրկին մէջ և ատոր համար պատ-
 րաստ են զօհելու ամէն բան: Իսկ ի՞նչ կայ աշխարհի
 մէջ աւելի ուժեղ, քան ոսկի և ոստիկանութիւն
 (նազով փաշա): Արփիարեանները միշտ հոն
 կըլլան, ուր կայ — կամ իրենց կը թել թէ կայ —
 այս երկու ուժերէն մէկը կամ միւսը: Այդ պատճառով
 է, որ Արփիարեանը ընդունակ է ոչ միայն վայրկեանի
 մը մէջ ոտի տակ առնել ընկերական, խմբա-
 կան որոշում մը, այլև թուականութեւ իր գոր-
 ծակից ընկերը, երբ վտանգի մը ունէ նախազգացում
 մը ունենայ կամ ուժեղին սիրտը շահիլ հարկ ըլլայ:
 1896 թիւ սկզբին Արփիարեանի այդ տեսակ գիտաւո-
 րութիւն մը յղացած ըլլալը մեզ յայտնի է ստոյգ աղ-
 բուրէ: Վկայ Գ.

18.— Վկայ *Ժ. (Նամակ խմբ. 16 փետր. 1896):
 Տես նաև «Միութիւն» 1898, թիւ 32:

19.— Այդ իրողութիւնը կը գտնենք «Լրտես-Յե-
 ղափոխական»-ի մէջ այն տարբերութեամբ, որ Ալեքսա-
 նին փոխարէն, Տիգրանն է դերակատարը:

20.— ա. Տես ծանօթութիւն 10-րդ, ուր բերուած
 է պ. 2երազի վկայութիւնը:

բ. Բժիշկ պր. Արշակունի, Միացեալ Ընկերութիւն-
 ների նախկին գանձապետը, որ Նիւ-Եօրք կը գտնուէր վեր-
 ջերս, նոյնպէս վկայած է այդ գողութեան մասին:

գ. Պ. 2երազ «L'Arménie»-ի 1899 դեկտ. 1
 թիւն մէջ իբր վկաներ Արփիարեանի գողութեան կ'ան-
 ւանէ պպ. Վարապետ Սվաճեան, Յակոբ Բոյաճեան, Յ.

Հնորհքեան, Գրիգոր Զոհրայ և Յովհ. Արշակունի, որոնք Միացեալ Ընկերութեան գործուն անդամներ եղած են և իմաստ ծանօթ են խնդրին: Այս անգամ պ. Զերազ կը պատմէ իսկ, որ պպ. Յակոբ Պոյաճեան և Արապետ Սվաճեան Արփիարի իւրացուցած գումարը 75 ոսկի կը ցուցնեն:

21. ա. «Թէ չեմ սխալիր, Եպարքոսն Արփիարի խօսածներէն գոհ լինելով կը հրամայէ մինչև իսկ գումար մ'ալ տալ իւր (Արփիարեանի) ճանապարհի ծախուցը համար և այդպէս Արփիար կը մեկնի ի Թիֆլիս»: Տեղեկագիր Բ.

բ. *Ա. Խմբագրութեանս անդամներուն առջև վկայած է թէ Արփիարեան գրամ առած է Բեամիլ փաշայէն, նարակէր համոզելու համար:

22. — ա. «Հազար ուսուցիչի խնդիր մըն ալ քանիցս նիւթ եղաւ մեր երկուքին մէջ: Գրամը աւանդ մըն էր. ես կը պնդէի որ աւանդը իր ուղածին պէս խառնելու իրաւունք չունէր: Նորէն գրեցի Բաշալեանին, կրկին գրեցի ու պատասխան առի թէ պիտի կարգադրուի: Ինք, Արփիար էֆէնտի, յուսահատի վերջնական պատասխանով ըսաւ թէ պիտի ջանայ ետ դարձնել գումարը Ա. ին որ այն գումարը տուած էր իրեն ոչ յանձնէ: Հրանդ, «Շարժում», 1898, թիւ 29:

բ. «Երբ երկու տարի առաջ Արփիար կ'ըստիպուի հեռանալ վարչութենէն, Հնչակեան գործադիր ժողովը անկէ հաշիւ կը պահանջէ. Արփիար մատերուն վրայ առանց գրաւոր նշանի մը հաշիւ կը ներկայացնէ, որուն մէջ (ըստ իրենց գիտցածին միայն) 2-300 լիրայի չափ բաց մը կը մնայ: Արփիար ասոր հակառակ կ'առարկէ, թէ «յեղափոխական գործը բազմի գործ մը ըլլալով, տուարներով ու թղթերով գրաւոր հաշիւ տալն անհնար է»: «Իմականորներ», երես 11-13:

23. — Տես «Շարժում», 1898, թիւ 29 և «Ապտակ», 1896, թիւ 10:

24. — ա. Տես այն ներքողը, որ Տ. Գարակեօզեանի սպանման առթիւ զետեղած է ինքը, Արփիարեան, ի բր նամակ Պոլսէն, տեղահաճուած «Հնչակ»ի մէջ (1896, թիւ 6):

բ. «Լրտես: Յեղափոխական»ի հինգերորդ տեսարանին մէջ Ստեփան Մելիքեան, Ար. Արփիարեան և Տ. Բէլէկեան կը խորհրդակցին Գարակեօզեանէն և Պ. Կ. էն պահանջած գումարներու գանձման մասին.

«Ս. Մելիքեան. — Ան չէ, ամա, մինչև ցարդ փաշային (Նազըմին) բաժինը ո'րչափ եղած է:

Արփիար. — Հինգ հազար ոսկիի մօտ է:

գ. «Նա. շարունակում է «ճառայել» նազըմին և ապա դրա գաղտնի թելագրութեամբ ու օգնութեամբ, սկսում է հակառակ Հնչ. կուսակցութեան Անդրոսի ամէն արգելքներին, սպառնալիքներով ու սպանութիւններով կողոպտել տալ հայերին, սպանել է տալիս. Գարակեօզեանին, մինչև որ յաջողում է շորթել տասնեակ ու տասնեակ հազար ոսկի, միշտ ազգի և յեղափոխութեան քօղի տակ: Այդ ահագին գումարի մի բաժինն ընկնում է իր պետ Նազըմին»: «Ապտակ» 1896, թիւ 10:

Խմբագրութեան այս ծանօթութիւններուն կարևոր կը սեպինք քանի մը բացատրութիւններ ևս կցեր:

«Մարտ»ի քանի մը յօդածներուն մէջ (թիւ 6, 10, 11, 12, 13) դաւաճանը արտասովոր կերպով ահագին կարևորութիւն մը տալով իր անձին, թւականներ կը յեղաշրջէ, իրողութիւններ կը խեղաթիւրէ, սուտեր կը հնարէ, որպէսզի կարենայ միամիտներուն կլեցնել տալ, թէ իր անձին վրայ կատարած տէնօրը ամէն ինչ է, բայց ոչ յեղափոխական արդարացատութեան ամէնատարրական գործ մը: Ըստ «վերակազմեալ» բարոյագիտութեան՝ ատ, իհարկէ, շատ պարզ է Գարակեօզեան մը իր սեփական դրամը յեղափոխութեան շտաբը չունի համար պիտի սպաննուի, բայց նոյն այդ յեղափոխութենէն գրամ իւրացնողներ, հայեր մատնողներ, ոստիկանութեան ձեռք գրգռիչ գործակատարներ զեր ստանձնողներ և սրտաբուխ մեղայագրեր յօրինողներ ոչ միայն պիտի ապրին, այլև կուսակցութիւններ ղեկավարեն... Բայց անցնինք վերոյիշեալ յօդածներու քանի մը կէտերը միայն ճշգրտու:

ա. Արփիարեանի գործին այնպէս կուգայ որ Պոլսի Անդր. Կօմիտէն կազմած ըլլար երեք անձերէ՝ կովկասցի մը Մ. Մելքոն Սիւրճեան և Յ. Մ. Իրողութիւնը սա է, որ ոչ այդ կովկասցին և ոչ պր. Մելքոն Սիւրճեան (Հրանդ) չեն պատկանած Պոլսի դաշնակցական ոչ մէկ խմբի և ոչ էլ մասնակցութիւն, հետևաբար և պատասխանատուութիւն չեն ունեցած Գաշակցութեան Պ. Անդր. Կօմիտէի գործերուն մէջ: Միանգամ ընդմիջ փակելու համար այս խնդիրը կը յայտնենք, որ Պ. Կ. Կօմիտէն մէկ անգամ միայն, գրամակոտ գիմուտի մը առթիւ, յարաբերութեան մտած է պր. Մելքոն Սիւրճեանի հետ, և ան ալ գրաւոր, Անդրոսեանի ուսանողի մը (*Թ) միջոցով:

բ. Դաւաճանին ամէն կողմէ ձեռնառու է, որ Յ. Մ. 1895-ին եկած ըլլայ Պոլս: Յ. Մ. Պոլսու եկած է 1892-ի վերջերը, այսինքն մօտ երկու և կէս տարի առաջ այն օրէն, երբ Արփիարեան անդամ հրաւիրեցաւ Պոլսի Հնչակեան վարչութեան:

գ. Դաւաճանին դատապարտութեան վճիռը Պ. Կ. Կօմիտէն տուած է միայն յին: Հաւաքական վճիռ մըն է ատ, որուն համար Պ. Անդր. Կօմիտէի 1895-ի ընկերները նոյն քան պատասխանատու են, որքան և Յ. Մ. 2մուսանք յիշատակել որ Յ. Մ. Պոլսէն մեկնած է 1895 նոյեմբեր 19-ին, այն ինչ տէնօրի վճիռը տրուած է նոյեմբեր 23-ին և իգործ դրած է դեկտ. 25-ին:

դ. Անք մը ղենելու համար «գառնի» մասին եղած բարբառներուն, «Թիֆլիսէն եկած հրամանին մը» և ինչ, աւելցնենք թէ այնպիսի անակնկալ մը եղաւ այդ տէնօրի լուրը Ռուսաստանի մեր ընկերներուն համար, որ շատ տեղերէ բացատրութիւններ խնդրեցան այդ առթիւ:

ե. Հարցնողներ կան թէ ինչու սակայն դաւաճանին հարցարանութիւնն ալ չտպւեցաւ Մամբրէինէն անմիջապէս ետքը:

Անդրոնացման սիրահար ամէն մէկ Հնչակեանի համար, որոնք սովոր են միայն իրենց կեդրոններուն մէջ իշխող այս կամ այն միահանգանի կամքը յարգել, շատ բնական հարց մըն է ատ. բայց Գաշակցութիւնը ապակեդրոնացման կը հետևի, և մենք աւելի սիրով կը խոնարհինք գործին կրակին մէջ եղող մարմիններու ցանկութեան առջև քան սեւ գրքին եկող ձայներու:

«Այսօր ուղարկեցաւ — կ'ըսէ Պ. Կ. Կօմիտէի նա- մակը խմբագրութեան 16 օգոստոս 1895 — Մամբ- րէի և Արփիարի հարցաքննութեանց պատճէնները... Արփիարեանինը պէտք է պատահել մինչև պատեհ առթի. կը վախճուի իր մատնութեանէն, որով- չհետև կամայ ահամայ իր դիմակը կը պատուի և իր գարշելի ընթացքը կը յայտնուի»:

Կ. Կնդրի մըն ալ կայ, թէ ինչո՞ւ դաւաճանը զար- նելէն ետք չհրատարակեցան վճռագիրն և այդ թուղ- թերը: Ահա՛ դարձեալ Կ. Կօմիտէի խմբագրութեան ուղ- դած նամակներէն. քանի՛ մը հատուածներ, որոնք կը վերաբերին այդ խնդրին և որոնք կը բաւեն բացատրե- լու «Իրօշակ»ի լուսթիւնը.

«Մենք հոս թուուցիկ հրատարակել անյարմար սեպեցինք, ձեզ ալ չհեռագրեցինք. պէտք է լուսթիւն պահել, մինչև որ կատարելապէս յաջող- ցնենք»: 28 դեկտեմբեր 1895:

«Աւելորդ է ըսել որ որոշած ենք կատարելա- լուսթիւն պահել... Ուստի դուք զգուշացէք և ոչինչ մի՛ հրատարակէք, մինչև որ մեզնէ նամակ կամ հեռագիր չստանաք»: 29 դեկտեմբեր 1895:

«Հնչակ»ը կարգացինք (31 յունւար 1896), պար- դպէս կոչ մըն է ատ, — և Արփիարի գործն է, — որպէսզի ստիպէ մեզ բերան բանալու: Մեր կարծիքով լուսթիւնը լաւագոյն է. արհամարհել միայն: Եթէ ունէինք նկատումներ, որոնց համար չուզեցինք հրա- տարակութեան տալ թղթերը ու գործը երևան հանել, նոյն նկատումները նորէն գոյութիւն ունին, և ո՛րքէ «Հնչակ»ի մը յօդուածը չէ որ մեզ պիտի կատրեցնէ և որոշումը փոխել տայ»: 6/18 փետրւար 1896:

«Իրօշակ»ի յամառ լուսթիւնը չարագուշակ թւե- ցաւ, և դաւաճանն ըլլալիքը գուշակելով, 1896 փետր- ւար 8/20-ին, կծիկը դրաւ Պօլսէն, ոստիկանութեան ա- ջակցութեամբ:

Անկէ ետք, մինչև 1896 օգոստոս 14-ի կոիւ- ները, անխոհեմութիւն պիտի ըլլար յուզել այդ խնդիրը. Դաւաճանը, շնորհիւ իր հնչակեան կապերուն, գիտեր քանի մը անուններ (Արտաշէս Անդրէասեան, Խաչիկ Գնունի և ուրիշներ), որոնց արդէն մահաւան սպառնալիք մը եղած էր — դաւաճանին տեսութիւն իր փոխվրէժ — տակա- շին 1896 յունւար 4/16-ին: Եթէ այդ սպառնալիքները կարելի էր արհամարհել, բայց Լօնդօնէն բղթած մատ- նութիւնները կրնային վրասել պատրաստուող մեծ գործին: Իսկ 1896-էն ետք չհրատարակելուն շարժառիթ- ները ընթերցողը կը տեսնէ արդէն Միութեան պատ- մութեան մէջ:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ղ Ի Ն

Նախընթաց դուրսներում մենք շօշափեցինք, ընթեր- ցող մի շարք կարևոր կէտեր, որոնք մօտ կապ ունէին միութեան խնդրի հետ: Կան և ուրիշ այդ տեսակ կէ- տեր. վերակազմաները, ինչով և աղքատ լինեն, բացա- սական կողմերով հարուստ են: Կա՞նք առնել արդեօք այժմ և ուրիշ այդպիսի կէտերի վրայ: Միև կողմից՝ այս- տեղ շատ յարմար կը լինէր մեր տւած նիւթից ընդ- հանուր եզրակացութիւններ չիմել — եզրակացութիւն- ներ, որոնք ամէնափայլուն կերպով կը պարզէին մեր առաջ վերակազմաների ընդհանուր «հոյակապ» նկա-

րագիրը: Աւելցնե՞նք արդեօք մի նոր դուրս ևս այդ եզրակացութիւնների համար: Բայց այդ ամէնը կ'եր- կարէր, այդ ամէնը կարող էր մեզնից պահանջել Յա-ւելլածի 6-րդ, 7-րդ թերթեր, և այդ պատճառով մենք ասում ենք՝ հերիք է: Հերիք է, որովհետև մինչև այժմ արդէն շօշափած կէտերը բաւական վճռողական նշանակութիւն են ունեցել միութեան խնդ-րում և հետևաբար առանձին կարիք չկայ նոր հարցերի վրայ ևս ծանրանալու: հերիք է, որովհետև եզրա-կացութիւնների հետաքրքիր գործը, յանուն անկողմա-կալութեան, կարող ենք քեզ թողնել ուղղամիտ ըն-թերցող:

Այդ ամէնի փոխարէն, իբր վերջին խօսք, մեզ թող կրտանք առաջ բերել այստեղ մեր ընդհա-նուր հայեացքը թէ ներկայ Յաւելլածի վրայ և թէ այն երևոյթների վերաբերմամբ, որոնցով պայ-մանաւորուած են այս տեսակ հրատարակութիւնները:

Այս Յաւելլածը «Իրօշակ»ի խմբագրութիւնը պար-տաւոր էր հրատարակել համաձայն «Դաշնակցութեան» 1898 թւին կայացած Ընդհ. Ժողովի հետևեալ վճռին.

«Ընդ. Ժողովը լսեց միութեան խնդրի առթիւ Խմբագրութեան մասնաւոր տեղեկագիրը, ծանօթա-ցաւ այդ խնդրին վերաբերեալ բոլոր վաւերագրերու հետ, իմիջի այլոց նաև պ. Յարութիւն Ճանկիւբեանի մէկ նամակին ու Ժողովի պատերակներուն տւած բերանացի բացատրութիւններուն, և ինկատ առնելով պատգամաւորներու կարծիքները այն բոլոր կէտերու մասին, որոնք հեռուէն կամ մօտէն առընչութիւն ունէին Միութեան խնդրին հետ, հետևեալ նկա-տումներու հիման վրայ տւաւ իր վճիռը, պատճառաբա-նութիւնը «Իրօշակ»ի մէջ հրատարակել որոշելով.

«Նկատելով որ Դաշնակցութեան հետ միութիւն առաջարկող նոր Հնչակեան վարչութիւնը անկարող գտնուած է ցարդ իր հետ միացնելու հնչակեան բոլոր ուժերը, և թէ Հնչակեան նախկին կեդր. վարչու-թիւնը իր կուսակիցներու հետ կը շարունակէ տա-կաւին ինքզինքը հռչակել հարադատ ներկայացուցիչ ամբողջ Հնչակեան կուսակցութեան.

«Նկատելով որ . . . *)

«Նկատելով որ այդ կուսակցութիւնն իսկզբան հակառակ յայտարարելով ինքզինքը ո՛ր և է ուղու-թեան՝ իր խախտու դրութիւնը մատնեց, և միև կող-մէն իր հետագայ հրատարակութիւններով ապացուցեց մինչև իսկ յեղափոխական ոգիի չբացումը իր մէջէն.

«Նկատելով որ այդ կուսակցութիւնը կազմակերպ-ւած ամբողջութիւն մը չի ներկայացներ ինքնին, և իր այլևայլ մասերն իսկ տարբեր կերպով կը վե-րաբերին Միութեան խնդրին.

«Նկատելով որ այդ կուսակցութեան ղեկավար-ներէն շատերը վնասութիւն չեն ներշնչեր յեղա-փոխական և ընդհանուր բարոյական կրկին տեսա-կէաներով, որով կը բացատրուի մաքուր ճանչցւած գործիչներու հետոցհետէ հեռացումը այդ կուսակ-ցութենէն:

«Նկատելով որ Արփիար Արփիարեանի պէս անձ-

*) Այստեղ խօսուում է նոր Հնչակեան կուսակցութեան ուժի մասին, որ գաղտնապահութեան տեսակետից անյարմար ենք հա-մարում հրատարակել:

նաւորութիւն մը, հակառակ տրւած խոստումներուն, ո՛չ միայն չէ հեռացած այդ կուսակցութենէն, այլ և իր ձեռքն առած է այսօր կուսակցութեան ղեկը.

«Նկատելով որ այդ կուսակցութեան վարիչ անդամներէն շատերը երկու տարի անընդհատ զբաղած լինելով կուսակցական այլևայլ պայքարներով, ո՛չ մէկ երաշխաւորութիւն կ'ընծայեն թէ՛ նոյն ընթացքը չպիտի շարունակեն նաև Դաշնակցութեան մէջ, եթէ միութիւնն իրագործւի.

«Նկատելով, որ պաշտօնապէս միութիւն առաջարկելով հանդերձ, Հնչակեան ղեկավարներէն շատերը անպաշտօն կերպով հալածանք սկսած էին Դաշնակցութեան դէմ — բան մը որ քիչ ետքը բացարձակ սկսաւ արտայայտուիլ կուսակցութեան օրգանին «Մարտ»-ի և աւելի ուշ «Նոր Անանք»-ի էջերուն մէջ.

«Նկատելով, որ այդ կուսակցութիւնը ազգադաւ պրօպագանդի ձեռնարկած է գրգռելու օսմանեան հայերը իրենց ուսասցապակեղեղայրներուն դէմ,—

«Եւրօ ժողովը մի անգամ յն որոշեց՝ Նոր Հնչակեան կուսակցութիւնը իր արդի կազմին մէջ չ'ձանչնալով իր վստահութիւն ներշնչող յեղափոխական կազմակերպած մարմին մը՝ մերժել անոր վարչութեան առաջարկը միութեան կամ համերաշխ գործունէութեան մասին»:

Ով փոքրիշատէ ծանօթ է երկար տարիներում Դաշնակցութեան բռնած ընթացքին դէպի միւս յեղափոխական կուսակցութիւնները, նրա համար հասկանալի պիտի լինի, թէ՛ չնայելով իր անխուսափելիութեան, որքան անախտօթ էր մեզ համար այս վճռի պատճառաբանութեան ձեռնարկելը: Ամբողջ ինը տարի է, որ «Դրօշակ»ը ամէն կերպ աշխատել է հեռու մնալ կուսակցական բանակուհիներից: Ամբողջ ինը տարի է, որ ցանկանալով յեղափոխական գործը և այդ գործին ծառայողների անունը բարձր պահել ինչպէս թշնամու, նոյնպէս և հայ ժողովրդի առաջ մենք հանդէս չենք եկել ուէ՛ ամբաստանութիւններով մեր հակառակորդների դէմ: Ինը տարի է, որ չնայելով այն բոլոր ստոր, անմիտ և անխիղճ յարձակումներին, որ երբեք չեն խնայել մեզ համար մի շարք «յեղափոխական» յղեկավար՝ հրատարակութիւններ և անձնաւորութիւններ,— մենք բերան չենք բաց արել դրանց դէմ և նոյնիսկ այս կամ այն առթիւ բացարձակապէս յայտնել ենք, թէ որքան վնասակար ենք համարում յեղափոխական տարրերի ու հասարակութեան մի մասի անվերջ ամբաստանութիւնները, մերկացումները, յարձակումները և այլն, իբրոյր սրտէ ցանկանալով ամբողջ հայութիւնը ազատած տեսնել այդ եղբայրասպան ընթացքից: (Ցեւ, օրինակ, «Դրօշակ», 1898 թիւ 1, նախընթաց տարւայ տեսութիւնը):

Վերջապէս երկու տարիից աւելի էր, որ մենք ամէն կերպ խուսափում էինք «Վերակազմեալ Վարչութեան» և «Դաշնակցութեան» մէջ ծագած բանակցութիւնների մասին խօսելուց, որովհետև այդպիսի մի խնդիր անհրաժեշտաբար պիտի ստիպէր մեզ խօսել նաև Հնչակեան կուսակցութեան մէջ ծագած բաժանումների ու փոխադարձ մերկացումների մասին—մի բան, որ մենք դատապարտելի էինք համարում տես «Դրօշակ» 1897, թիւ 7, 8:

Եւ սակայն այսօր մենք ինքներս դուրս ենք գալիս

մեր Յաւելածով Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան իսկական պատկերը հասարակութեան որոշ մասին տալու համար: Գուցէ հարցնի թէ՛ ինչո՞ւ Ընդհանուր ժողովը հակասեց «Դաշնակցութեան» երկար տարիներում բռնած ընթացքին: Ինչո՞ւ արձակեց իր մերժումը պատճառաբանելու վճիռը: Ինչո՞ւ կամեցաւ նա ոտ դնել այն ց ե խ ի մէջ որից «Դաշնակցութիւնը» մինչ այժմ իրեն հեռու պահելու կամքը ունեցաւ Բնական հարց է, և մենք ոչինչ չունենք Ընդ. ժողովի կողմից պատասխանելու, բացի այն, որ դժբախտաբար, մեր բռնած ընթացքը Հասակացողներ կամ Հայսկանալ ցանկացողներ շատ եղան:

Երբ որոշ անօրմալ տղեր, բացասական կրեոյթ ըսկուտ է մարդկանց համար սովորական, բնական թւել էր մարդիկ սկսում են հաշտուել իրենց անկման հետ այնքան, որ կորցնում են իրենց դրութեան ամբողջ ստորութիւնը զգալու ընդունակութիւնը, — այդպիսի մի ժամանակ նրանք չեն հասկանում ուրիշ ոչ մի տեսակ վարմունք, որ չէ համապատասխանում նրանց սեփական բարոյական ստորութեանը, և այն, ինչ մէկի համար արժանաւորութիւն պէտք է համարւէր, տեղիք է տալիս ամէնատեսակ բացատրութիւններին... Այդպէս վերաբերւեցին դէպի մեր լուութիւնը մեր շահագրգռած հակառակորդները: Բայց դրանցով չէր սահմանափակուում խնդիրը: Հասարակութեան մի որոշ մասը ևս, որ իսկապէս յեղափոխական գործով իրեն անընդունակ է հետաքրքրւելու, զարմանալի յամառութեամբ միութեան հարցը մատի փաթաթան էր շինել մեզ դէմ, երեւի ընազդական հոտառութեամբ հասկանալով, որ այս անգամ խնդիրը չի վրդովել նրա անտարբերութիւնը, որովհետև գալիս է հակառակ զգալի ուսական «յեղափոխականների» բանակից: Իսկ դէ՛նը: Դէնը կանգնած էր արդէն միամիտների մի ամբողջ լեզու է օն, որ տարեցտարի զոհուում էր «հոյակապ սրիկաների» և «նրբամիտ խաբեբաների» եղբայրադաւ քաղաքականութեան... Վարելի՞ էր այլևս լուել թէ հարկաւոր էր, մի անգամ համարձակ ոտ դնելով կազմակերպութեան առաջ կուտակած կեղտերի վրայ, նորից անցնել մաքուր ճանապարհ և հանգիստ խղճով թողնել մեր հակառակորդներին իրենց վայել միջավայրում...:

Տխուր են, իհարկէ, այսպիսի երևոյթները, ծանր է այդ տեսակ անհրաժեշտութիւնների կնթարկելը, բայց յուսահատեցուցիչ չեն դորա: Վան մարմիններ, ինչպէս և անձնաւորութիւններ, որոնք, երբ իրենց առաջնաւոր, իրենց յարողութեան համար անհրաժեշտ հոգը կորցնում են, — նոցա համար ուրիշ ճանապարհ չէ մնում աշխարհին իրենց մարդատեղ դնել, տալու համար, բայց եթէ ուրիշներին անանարկելու հետ միջոց... «Եթէ չեմ կարող բարձրանալ հակառակորդիցս աւելի կամ նրա չափ, ուրեմն պիտի ձգտեմ նրան ստորացնելու, որ ես մէջտեղ նկատելի լինեմ» — այդպէս է բոլոր անընդունակ, բայց եսասէր ու նախանձոտ բնաւորութիւնների հոգեբանութիւնը. այդպէս են դժբախտաբար, ստեղծագործող ուժից զուրկ, բայց Ալէքսանդր Մակեդոնացու ինքնասիրութեամբ օժտուած մեր հակառակորդները: Փոխանակ նպատակայարմար գործով իրենց բարձրացնել ձգտելու, փոխանակ, առանց ալ ու ձախ նայելու, գրուխները քարշ արած, գործին ուժ տալ աշխատելու, դորա զբաղւած են մեր դէմ հալածանքի հո-

սանք առաջ բերելու միակ հոգսով: Առանց ոչ մի միջոցի առաջ կանգ առնելու, Դաշնակցութեան ոտի տակը փորել ու մի կերպ չանհետանալ հրապարակից իբր պաշտօնական մարմին, իբր կուսակցութիւն, մինչ ով գիտէ Աստուած ինչ կը յաջողի — ահա գործից վաղուց ձեռք քաշած մեր «յեղափոխական» հակառակորդների միակ հաւատամբը վաղուց իվեր. . .

Ուրեմն եթէ ցաւելու բան կայ մեր հակառակորդ կուսակցութիւնների ընթացքի մէջ, դա իսկապէս ոչ թէ նրանց ստոր արշաւանքն է մեր դէմ, այլ նրանց անոյս դրուածիւնը կեանքի և մահի հարցի առաջ: Այո՛, յանուն մեր դժբախտ ժողովրդի շահերի, մենք իբրոյր սրտէ կը ցանկանայինք, որ ապրէին, ուժեղանային այդ կուսակցութիւնները իբրև յեղափոխական կուսակցութիւններ, որ դոքա ևս ունենային իրենց որոշ դերը, որոշ գործը մեր դժուար դատի ելևէջներում, և իհարկէ պէտք է ցաւենք, երբ տեսնում ենք դրանց նոյնիսկ հոգեպէս այնքան ընկած, որ դժուար է այլևս վերակենդանութիւն սպասել դրանցից: Բայց այս կամ այն կուսակցութեան մահը, մանաւանդ հակապիտան «յեղափոխական» կուսակցութիւնների մահը դեռ դործի մահ է: Գործը կարող է մեռնել միայն այն ժամանակ, երբ ինքը կեանքը գործի կարիք, գործի պահանջ չունի: Բայց երբ կեանքը գործ է պահանջում, այն ժամանակ փրչուում, կազմալուծուում, մեռնում են միայն այնպիսի կուսակցութիւնները, որոնք կամ սխալ միջոցներ են ընտրել իրենց նպատակի համար, կամ ընդունելով մի որոշ նպատակ, մերժում են դէպի այդ նպատակը տանող բոլոր գըլխաւոր միջոցները:

Յուսահատուելու տեղիք չունենք նաև մի ուրիշ տեսակէտից:

Հայերս շատ ծանր պայմաններում էինք դեռ մեր յեղափոխական շարժումներից շատ առաջ: Այդ ծանր պայմանները իրենց ուժը ցոյց տւին և յեղափոխական շարժման ընթացքում, ինչպէս նաև յեղափոխական կազմակերպութիւնների կեանքում: Ուէ 10 տարւայ ընթացքում մեր առաջ բացեց մի պատմութիւն, որ իր անսովորութեամբ, իր սոսկալի ելևէջներով անցաւ հայ ժողովրդի գլխի վզայից, իբրև մի դժոխային փութորիկ: Միթէ՞ զարմանալի է, որ այդպիսի մի չտեսնած փութորիկի միջոցին ամէն բան իր տեղը չէր և ամէն մարդ իր իսկական գոյնը չէր ներկայանում մեզ: Ահա ինչու մեր հոգու ամբողջ ուժով մենք կաղաչէինք չյուսահատուել անցեալ և ներկայ մերկացումներից այն բոլոր անկեղծ ժողովրդասէր տարրերին, որոնց միշտ ցաւ են պատճառել հայ յեղափոխականների մէջ տեղի ունեցած բոլոր տգեղ հրէշաւոր երևոյթները: Այո, մաքուր սրտեր, մի յուսահատէք, երբ տեսնէք երեկւայ «հերոսին» այսօր սրիկայի դերում, մի յուսահատէք, երբ ձեր հաւատը գրաւած մարդիկ այսօր լրտեսներ են դառնում, մի յուսահատէք, երբ ձեզ համար այս կամ այն թանկ անունը այսօր տեսնէք մի կեղտոտ նամակի տակ: Մի յուսահատէք, այլ հասկացէք: Երևոյթները զարգանում էին արագ, շատ անգամ խառը, պատահական դէպքերը երբեմն որոշում էին շատ բան, կեանքը քաշում էր մարդկանց իր տարբերային ուժով, շատերի համար բոլորովն անգիտակցաբար, և յետոյ միայն — տենդային օրերը անցնելուց յետոյ միայն — այդ մարդ-

կանց մեր առաջ կանգնեցնում իրենց իսկական գոյներով: Ահա ինչու սրիկան կարողանում էր «հերոսանալ», դաւաճանը «ղեկավարի» դեր ստանձնել, ամէնաստոր մերկացումների գոլորշիներով հարբելու ընդունակ ստրուկը կուսակցութիւններում վճռողական ձայն ստանար: Սակայն պատիւ հայ ժողովրդին, նա այդ կեղծ հերոսների և իսկական դաւաճանների հետ միասին տւեց գործին անհամեմատ աւելի մեծ թւով ճշմարիտ հերոսներ և դաւաճաններին իրենց պատշաճ տեղը ցոյց տուող հզօր բազուկներ:

Միթէ՞ պիտի պակասեն այդպիսիք այժմ, երբ անցեալի սոսկալի փորձը անհրաժեշտաբար պիտի աւելի ուժ տայ կուռի գիտակցական տարրին, պիտի սաստկացնի յեղափոխականների պահանջները թէ դէպի իրենց անելիքները և թէ գործակիցները:

Մի խօսք ևս: Եթէ հայ հասարակութիւնը, երիտասարդութիւնը, յեղափոխական գործին այս կամ այն չափով համակրող բոլոր տարրերը չբաւականանան միութեան հարցի առթիւ մեր հրատարակած ներկայ Յաւելածով և դրանում բերած բացատրութիւններով, մենք կ'աղաչէինք գոնէ հասկանալ մեզ, ըմբռնել մեր հայեացքները գործի վրայ ու այլևս չպահանջել Դաշնակցութիւնից նորանոր բացատրութիւններ, նորանոր մերկացումներ: Մենք կը կամենայինք չչեղւել մեր ընթացքից: Մենք կը կամենայինք մեր ձեռքերը ու միտքը միշտ գործի վրայ պահել և մեր աչքերը միմիայն սուլթանների կողմը յարձակուել: Մի ստիպէք մեր աչքերը ուրիշ կողմ ուղղելու: Եթէ կան հայեր, որոնց համար տաճկական բռնակալութեան դէմ վարելիք կուրը նրանց ամէն մի րոպէ զբաղեցնելու ընդունակ հարց չէ, սակայն այդպէս չէ մեզ համար: Մենք դեռ համոզուած չենք, որ գտել ենք ժամանակակից պատմական կեանքի այն բոլոր գաղտնիքները, որոնք կարող են հալածուած հայութեան մարդավայել օրեր խոտանալ: Մենք դեռ ուզում ենք զբաղւել միմիայն և միմիայն այդ հարցով, ուզում ենք աշխատել այդ միակ մեզ համար նւիրական նպատակի համար: Մենք փնտաւար ենք համարում մեր հակառակորդների ընթացքը, որովհետև մեր կարծիքով, դա ինքնակերութիւն, եղբայրասպանութիւն, ուժերի ջլատում է ընդհանուր թշնամու առաջ: Բայց եթէ նրանք ուրիշ տեսակ են հասկանում «թշնամի» խօսքը, եթէ նրանք թշնամի են համարում «Դաշնակցութիւնը», այդ էլ իհարկէ, մի կարծիք է, որ կարող են ունենալ հայ «յեղափոխականները» և հետևաբար չուզենալ մեր գոյութիւնը, ինչպէս այդ չէ ուզում և սուլթան Համիդը ու նրա հետ միասին աշխարհիս բոլոր տաճկասէր տարրերը: Համարձակ կարող ենք ասել, որ եթէ մենք չենք կարող շնորհակալ լինել մեր հակառակորդների ընթացքից, սակայն կը գտնուեն դրա համար շնորհակալ եղողներ, տեսնելով թէ ինչպէս հայ «յեղափոխական» կազմակերպութիւնները ազգին հրաւիրում են իրար ուտելու. . . Դա էլ մի ծառայութիւն է, սև ծառայութիւն, Վասակների արժանի զբաղմունք, առողջ մտքի և կենդանի զգացմունքի ամէն նշոյլներից զուրկ ստրուկներին ծառայութիւն, — ստրուկների, որոնք ընդունակ են ազատութեան գաղափարը հասկանալ այնպէս, ինչպէս թելադրում է նրանց իրենց տիրող շահը. . .